

Abu Mina

de opkomst en de ondergang van een koptisch bedevaartsoord.

Inne Hermans

**Scriptie voorgelegd aan de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte,
voor het behalen van de graad van
Licentiaat in de Geschiedenis.**

Academiejaar: 2002-2003

Katholieke Universiteit Leuven

Promotor: Prof. Dr. Marc Coenen

1 Inleiding Thesis

Het doel van deze verhandeling is het vergelijken van de Koptische legendes met de archeologische gegevens om te verifiëren of deze met elkaar in tegenspraak zijn of juist elkaar bevestigen.

Ik ben aan deze opdracht begonnen met het vertalen van de Koptische bronnen, dus het manuscript dat uitgegeven is door Dresher. Na de vertaling zijn mijn promotor en ik tot de conclusie gekomen dat het te veel zou worden als ik ook nog eens de mirakels zou bespreken. En omdat deze toch geen historische informatie bevatten, was het geen enkel probleem om ze te laten wegvallen.

Na de bestudering van de Koptische literatuur, heb ik me toegelegd op Abu Mina via de opgravingsverslagen van P. Grossmann. Ik kwam al snel tot de conclusie dat de data uit de antieke literatuur niet overeenstemden met de recentste archeologische bevindingen.

De legende vermeldt dat het eerste schrijn is opgericht in de vorm van een tetrapylon vlak na de herontdekking van het graf. De Ethiopische legende plaats deze gebeurtenis in het begin van de 4^e eeuw. De archeologie laat toe de eerste resten te dateren op het eind van de 4^e eeuw. Het is moeilijk vast te stellen welke vorm dit mausoleum zou gehad hebben, maar de schaarse resten tonen toch aan dat het onwaarschijnlijk is dat dit een tetrapylon was. Vervolgens spreekt de legende van de oprichting van de eerste kerk onder keizer Jovianus (363), dus in de 2^e helft van de 4^e eeuw. En ook hier geeft de archeologie een latere datering, nl. in de 1^e helft van de 5^e eeuw. De eerste uitbreiding heeft volgens de legende plaats tijdens keizer Arcadius, dus in het begin van de 5^e eeuw, maar werd pas voltooid in de 2^e helft van de 5^e eeuw. Archeologisch kan vastgesteld worden dat men in de 2^e helft van de 5^e eeuw pas begonnen is aan de uitbreiding van de Martelaarskerk. Het zou natuurlijk ook kunnen dat deze passage naar de Grote Basilica verwijst, maar dan wordt het hiaat nog groter, want deze is na de 2^e helft van de 5^e eeuw opgericht en voltooid in een 2^e fase in de overgang van de 5^e naar de 6^e eeuw. Voor de opbouw van de stad is het hiaat iets kleiner, de legende plaatst deze tijdens keizer Zeno, dus op het eind van de 5^e eeuw en deze zou effectief begonnen zijn einde 5^e - begin 6^e eeuw.

Om een verklaring te vinden voor deze uiteenlopende data moest ik meer te weten zien te komen over de historische Apa Menas, onze martelaar uit de tijd van Diocletianus die in Abu Mina vereerd wordt. Hiervoor ben ik ook gaan zoeken in antieke bronnen in andere talen.

Gelukkig hadden anderen zich al bezig gehouden met de vertaling van deze legendes. Ook de persoon Apa Menas bleek problematisch te zijn, want in de moderne literatuur doken al gauw verschillende hypothesen op met een eigen stellingname over wie de heilige zou geweest zijn. Uiteindelijk bleven er in mijn ogen maar twee mogelijkheden over: ofwel was hij een Egyptische martelaar die niets met Phrygië te maken had, maar is zijn legende daar oorspronkelijk opgesteld en is daardoor het Phrygische element in zijn martelaarschap geslopen; ofwel zijn er twee martelaars geweest met de naam Menas, één in Egypte en één in Phrygië.

Als je dan het verspreidingsgebied van zijn cultus bekijkt, aan de hand van vindplaatsen van ampullen en van gebouwen en inscripties met zijn naam, dan zie je dat het centrum van de verering steeds in Egypte gelegen heeft. Hij kreeg niet meer aandacht in Phrygië dan in de andere gebieden rondom de Middellandse Zee. Daarom is de tweede optie het meest waarschijnlijk.

Zijn legende is lang na zijn dood opgesteld, toen hij in de mondelinge traditie al versmolten was met de Phrygische martelaar. De lange tijdsspanne tussen het begin van zijn cultus en het opstellen van de legende geeft eveneens een verklaring voor het feit dat er bijna geen historische elementen in zijn legende zitten. De enige historische elementen zijn de naam en de datum van zijn martelaarschap. De kamelen zijn een specifiek gegeven in zijn legendes en zullen dus ook wel historisch zijn, maar het is moeilijk vast te stellen welke plaats ze juist in zijn leven bekleed hebben. De legendes vermelden kamelen in verschillende contexten, dus het was blijkbaar ook al voor de Kopten onduidelijk wat hun betekenis was.

Het Encomium met de bouwgeschiedenis is bovendien vervaardigd in een tijd dat de stad in monofysitische handen was, hoewel ze voor het grootste deel van de tijd aan de Melkieten toebehoorde. Deze werden hierdoor zorgvuldig uit de legende gemeden en alleen keizers met monofysitische sympathieën kregen aandacht. Hiermee is een verklaring gevonden voor het verschil in data.

Dit werk tracht een goede compilatie te geven van het meeste wat over Apa Menas en Abu Mina verschenen is. Het had natuurlijk nog mooier geweest als gebleken was dat de data van de Koptische bronnen overeenstemden met de opgravingsresultaten, maar ja, daar is niets aan te veranderen...

Inleiding

Het heiligdom van Apa Menas, dat het voorwerp van deze studie uitmaakt, is te situeren in een plaats die nu Abū Mīnā wordt genoemd. Dit pelgrimsoord ligt in de Libische woestijn op ongeveer 46 km ten zuidwesten van Alexandrië, niet ver van het Mareotismeer. In de late vierde eeuw werd daar boven het graf van de heilige de Martelaarskerk opgericht, die in andere bronnen ook wel eens de grafkerk wordt genoemd. Dit is het eerste gebouw dat opgericht werd in Abū Mīnā. Later werd het geïntegreerd in een driedelig complex met de Grote Basilica en het Baptisterium. Het kerkelijk deel van de nederzetting werd ommuurd en de residentiële gebouwen werden buiten de ommuring opgetrokken. De nederzetting groeide uit tot een groot bedevaartsoord, dat zijn bloeiperiode kende in de zesde en de zevende eeuw. Tot in de twaalfde eeuw trok het pelgrimsoord nog gelovigen aan op de dag van het martelaarschap van Apa Menas.

Daar de antieke naam van Abū Mīnā niet is overgeleverd, wordt er in de moderne literatuur op verschillende manieren naar verwezen. C.M. Kaufmann, de eerste archeoloog die Abū Mīnā onderzocht, gebruikte de benaming Menasstad. Aan P. Grossmann hebben we de benaming Abū Mīnā te danken, die is afgeleid van de Arabische naam voor Apa Menas. Dit is de naam die in de literatuur het meest voorkomt en ook hier zal Abū Mīnā steeds naar het pelgrimsoord verwijzen en niet naar de heilige zelf. In de oudere opgravingsverslagen gebruikte Grossmann en zijn voorgangers nog de naam Abu Mena. M. Krause verwijst naar de nederzetting als Karm Abu Mena. De aanleiding hiervoor is het klooster dat zich naast het vroegere pelgrimsoord bevindt, maar daar dit klooster nog geen eeuw oud is, is deze benaming ongeschikt voor de oude stad.

C.M. Kaufmann ontdekte het heiligdom van Apa Menas in 1905 en wakkerde hiermee de belangstelling aan voor de geschiedenis van Apa Menas en zijn cultus. Kaufmanns publicaties werden steeds met veel ophef aangekondigd, maar spijtig genoeg stond de archeologie toen nog in zijn kinderschoenen en waren zijn opgravingen nogal onzorgvuldig. Zijn opgravingsresultaten zijn bovendien slechts selectief en summier gepubliceerd. In 1907 eindigden de opgravingen van Kaufmann. Hierna bezochten nog enkele archeologen de site, zonder evenwel opgravingen te verrichten. Sommigen publiceerden hun bevindingen, maar uitvoerige campagnes waren noodzakelijk om een beter zicht te krijgen op de nederzetting. Deze kwamen er in 1961. Dat jaar startte het DAI met de opgraving van Abū Mīnā en dat

onderzoek gaat tot op heden door. De laatste jaren staan de campagnes onder leiding van P. Grossmann. Regelmatig verschijnen er opgravingsverslagen in het MDAIK en het BSAC.

Wie is nu de heilige die in dit pelgrimsoord werd vereerd? Apa Menas was een martelaar uit de tijd van Diocletianus, eind derde – begin vierde eeuw. Het enige dat we met zekerheid over hem weten, is zijn naam en de datum van zijn martelaarschap. Hij is gedood op 15 Hathor, i.e. 11 november. Meestal is de plaats van ter dood veroordeling een zeker element in de legende. Hier zijn er evenwel aanwijzingen dat dit niet het geval is. Ofschoon Apa Menas een Egyptenaar was en zijn heiligdom in Egypte ligt, vermelden de legendes Cotyaeum in Phrygië als sterfplaats. De problematiek omtrent de plaats waar Apa Menas zou zijn omgebracht, komt later nog uitgebreid aan bod.

Net als voor het heiligdom zijn er voor de heilige verscheidene benamingen gangbaar. Arabische teksten noemen hem Abu Mina, maar meestal wordt eenvoudigweg naar hem verwezen als de heilige Menas. De Koptische bronnen noemen hem Apa Menas en omdat hij in dit milieu thuishoort, zal deze benaming hier consequent gebruikt worden.

Over de persoon en het leven van Apa Menas zelf werd door velen geschreven. De eerste uitgebreide studie over hem is van de hand van R. Miedema en dateert uit 1913¹. De informatie die Miedema geeft, is echter verouderd en niet meer bruikbaar. Vervolgens vestigde H. Delehayé de aandacht op deze heilige². Hoewel zijn werk uit 1922 dateert, kunnen zijn inzichten soms nog verhelderend zijn. Een decennium later maakte D.D. De Lacy O’Leary melding van Apa Menas in zijn uiteenzetting over Egyptische martelaars³. De belangrijkste studie is evenwel van J. Drescher uit 1946⁴. Zijn volledige uitgave van de Koptische bronnen omtrent het leven van Apa Menas is tot op heden het standaardwerk. Hierna zijn er nog wel werken over Apa Menas verschenen, maar er werden geen uitgebreide wetenschappelijke studies meer aan hem gewijd.

Van de vijfde eeuw tot de zevende eeuw bleef de cultus van Apa Menas zich uitbreiden, waarbij de heilige zelf uitgroeide tot een soort nationale heilige van Neder-Egypte. Specifiek voor zijn cultus zijn de Menas-ampullen. Dit zijn kleine flacons die de pelgrims meenamen als aandenken vanuit zijn heiligdom. Ze zijn verspreid over heel het Middellandse Zeegebied en duiken zelfs diep in Europa op. De ampullen tonen meestal een afbeelding van Apa Menas tussen twee kamelen en een inscriptie met zijn naam.

¹ MIEDEMA R., *De Heilige Menas*, Rotterdam 1913.

² DELEHAYE H., *Les Martyrs d’Égypte*, in: *AnBoll* 40 (1922).

³ DE LACY O’LEARY D.D., *The Saints of Egypt*, Londen - New York 1937.

⁴ DRESCHER J., *Apa Mena, a Selection of Coptic Texts Relating to St. Menas*, in: *Publications de la Société d’Archéologie Copte. Texte et Documents* 6, Cairo 1946.

C.M. Kaufmann wijdde in het begin van vorige eeuw een monografie aan de Menas-ampullen⁵. Daarna kwamen ze nog vaak aan bod in catalogen. Tot voor kort was de studie van Z. Kiss over de Menas-ampullen uit Kôm el-Dikka de belangrijkste⁶. In dit werk wordt evenwel geen rekening gehouden met het materiaal dat afkomstig is uit Abū Mīnā zelf, waaraan tot op heden geen monografie is gewijd. Daarnaast bestaat er tevens nog een cataloog van de ampullen in het Louvre, opgesteld door C. Metzger⁷. Onlangs heeft J. Witt een monografie over de Menas-ampullen in het museum van Berlijn uitgegeven, die beschouwd mag worden als het standaardwerk⁸.

De cultus van Apa Menas kende vorige eeuw een heropbloei onder patriarch Cyrillus VI, zodat er in het jaar 1959 naast zijn heiligdom een klooster werd gesticht, waar nog steeds mirakels plaatsvinden door de tussenkomst van Apa Menas. Niet alleen in Egypte, maar ook elders maakt zijn cultus opgang, want er zijn over heel de wereld kerken aan hem gewijd.

Het doel van dit werk is de informatie uit de Koptische bronnen over het leven van Apa Menas te leggen naast de informatie uit de huidige opgravingen in Abū Mīnā om een zo volledig mogelijk beeld te krijgen van de evolutie van dit pelgrimsoord.

In hoofdstuk 1 wordt de opbouw van het bedevaartsoord geschetst en zijn evolutie zoals die tevoorschijn is gekomen uit de opgravingen van P. Grossmann. Deze informatie is gebaseerd op recente opgravingsverslagen en overzichtsstudies van de huidige toestand van het gebied. De ontwikkeling van Abū Mīnā is te volgen vanaf het prille begin in de vierde eeuw tot aan de Middeleeuwse nederzetting. In hoofdstuk 2 worden de Koptische literaire bronnen van naderbij bekeken. Dit zijn het Martyrium en het Encomium, opgetekend in Ms. Cod. M. 590, dat nu bewaard wordt in de Pierpont Morgan Library in New York. Het Encomium bevat naast een levensbeschrijving ook informatie over het ontstaan en de uitbreiding van het heiligdom van Apa Menas in Abū Mīnā. Hier volgt een eerste confrontatie van deze gegevens met de opgravingsresultaten, die in het vorige hoofdstuk zijn uiteengezet.

In hoofdstuk 3 gaan we dieper in op de figuur van Apa Menas zelf. We proberen te achterhalen wie deze martelaar uit de tijd van Diocletianus was en hoe zijn legende tot stand

⁵ KAUFMANN C.M., *Zur Ikonographie der Menas-ampullen (Veröffentlichungen der Frankfurter Menasexpedition 5)*, Cairo 1910.

⁶ KISS Z., *Alexandrie V. Les Ampoules de Saint Ménas découvertes à Kôm el-Dikka (1961-1981)*, Warschau 1989.

⁷ METZGER C., *Les Ampoules à Eulogie du Musée du Louvre (Notes et Documents des Musées de France 3)*, Parijs 1981.

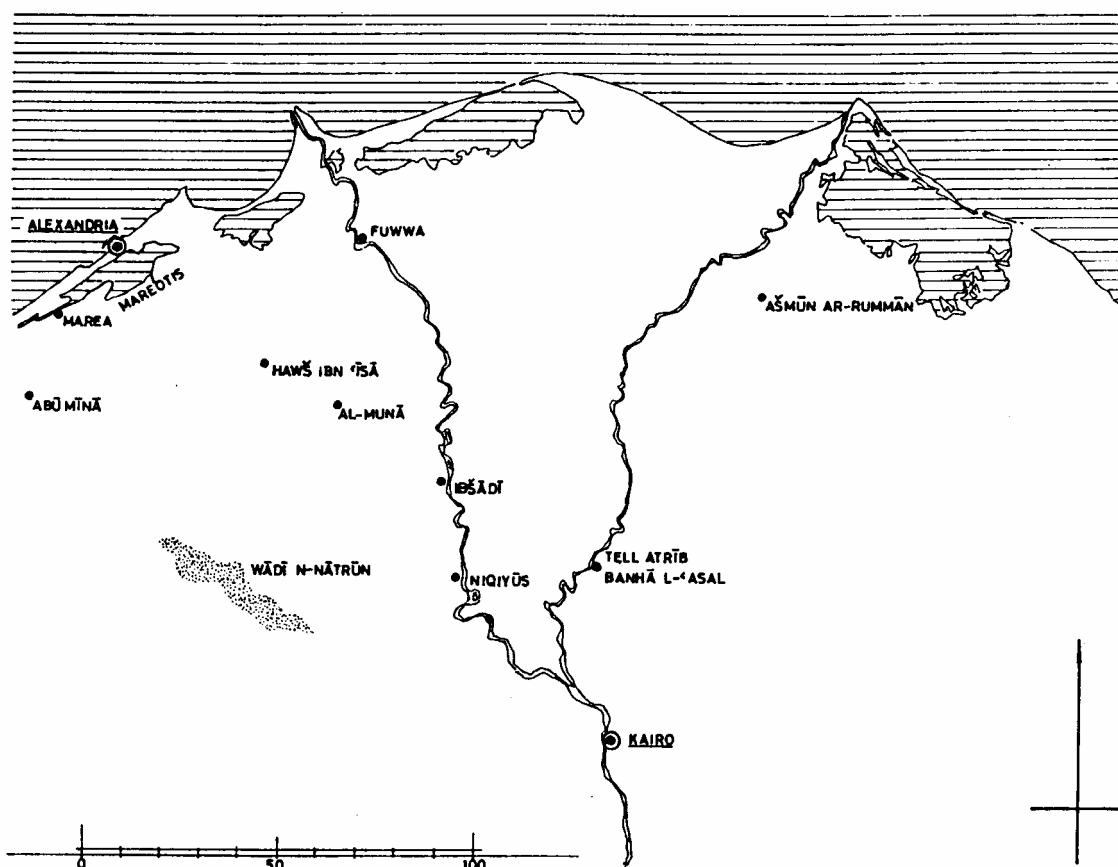
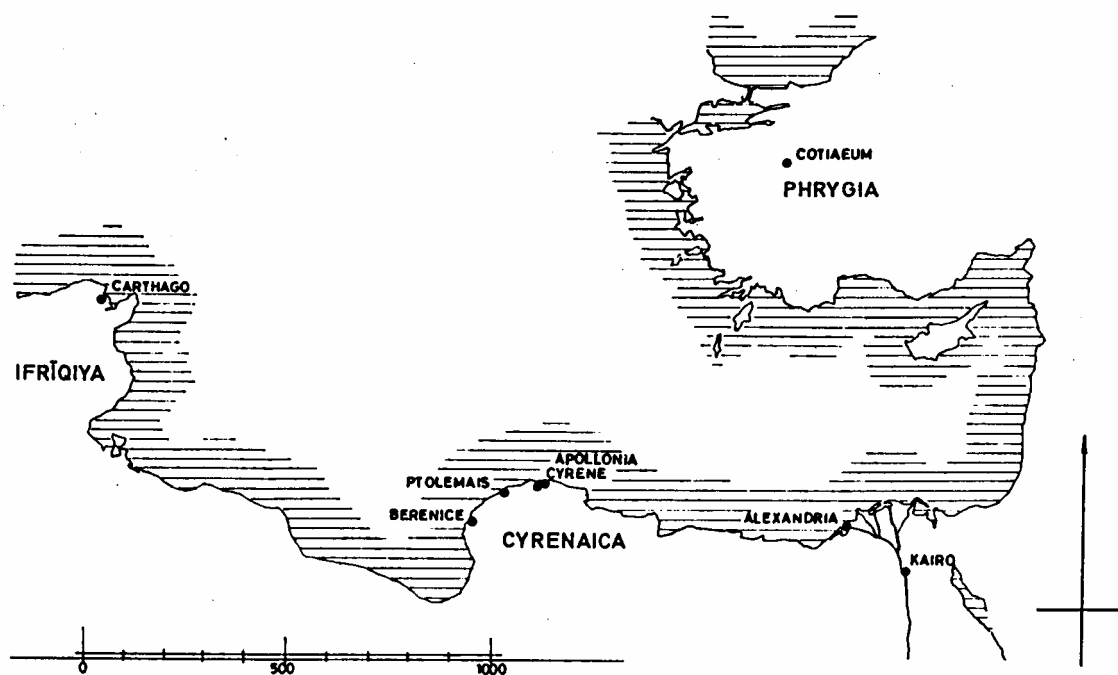
⁸ WITT J., *Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz Skulpturensammlung und Museum für Byzantinische Kunst, Bestandskataloge, Reihe A: Grundlagen und Monumente, Band 2: Werke der Alltagskultur, Teil 1: Menasampullen (Spätantike – frühes Christentum – Byzanz. Kunst im ersten Jahrtausend)*, Wiesbaden 2000.

gekomen is. Er wordt ook gepoogd een verklaring te geven voor de vreemde plaats van zijn martelaarschap die vermeld is in de legendes. De informatie uit Koptische bronnen wordt hier aangevuld met legendes in andere talen. Het voornaamste hulpinstrument om Apa Menas te doorgronden, is de studie van J. Drescher. Hoewel het werk al meer dan 50 jaar oud is, blijft zijn zienswijze tot op heden gelden. Hier en daar zal ook verwezen worden naar andere bronnen die aanvullende informatie geven.

In hoofdstuk 4 komen de Menas-ampullen aan bod. Deze laten ons toe een beter beeld te krijgen van Apa Menas en de verspreiding van zijn cultus. Het werk van J. Witt vormt de basis van de uiteenzetting over de uiterlijke aspecten van de ampullen, hun datering en inhoud. Deze gegevens worden aangevuld met informatie uit andere catalogen en met de enigszins verouderde monografie van Kaufmann, die op zich te selectief en onvolledig is. Toch kan het werk van Kaufmann hier en daar interessante aanvullingen geven, omdat het de ampullen bespreekt die in Abū Mīnā zelf gevonden zijn.

Hoofdstuk 5 begint met de verspreiding van zijn cultus. Om aan te tonen dat deze heilige ver buiten de grenzen van Egypte bekend was, worden de ampullen aangehaald, maar ook kerken zijn aan hem gewijd en in inscripties duikt zijn naam op. De kerken en inscripties, die zich over heel de wereld bevinden, zijn opgedoken in zeer uiteenlopende studies en artikels. Dan volgt de historiek van de late ontwikkelingen in Abū Mīnā en verdere ontwikkeling van zijn cultus. Dit is een synthese van de informatie uit archeologische en uit literaire bronnen. Aangezien de *History of the Patriarchs of Alexandria* van Severus Ibn al-Muqaffa' het einde van het schrijn niet bespreekt, zal dit gat opgevuld worden met wat tevoorschijn gekomen is uit de opgravingen en vermeldingen in Middeleeuwse literatuur. Als afsluiting wordt een blik geworpen op de hernieuwde aandacht die Apa Menas kreeg door het toedoen van de patriarch Cyrillus VI.

<u>Romeinse keizers</u>	<u>Patriarchen van Alexandrië</u>
Carinus en Numerianus (283-284)	
Diocletianus (284-305)	
Probus (276-282)	
Maximilianus (286-305)	
Constantijn (306-337)	Athanasius (326-373)
Jovianus (363-364)	
Valens en Valentinus (364-378)	

Afb. 1: Kaart met situering van Abū Mīnā.

2 Abū Mīnā

2.1 Inleiding

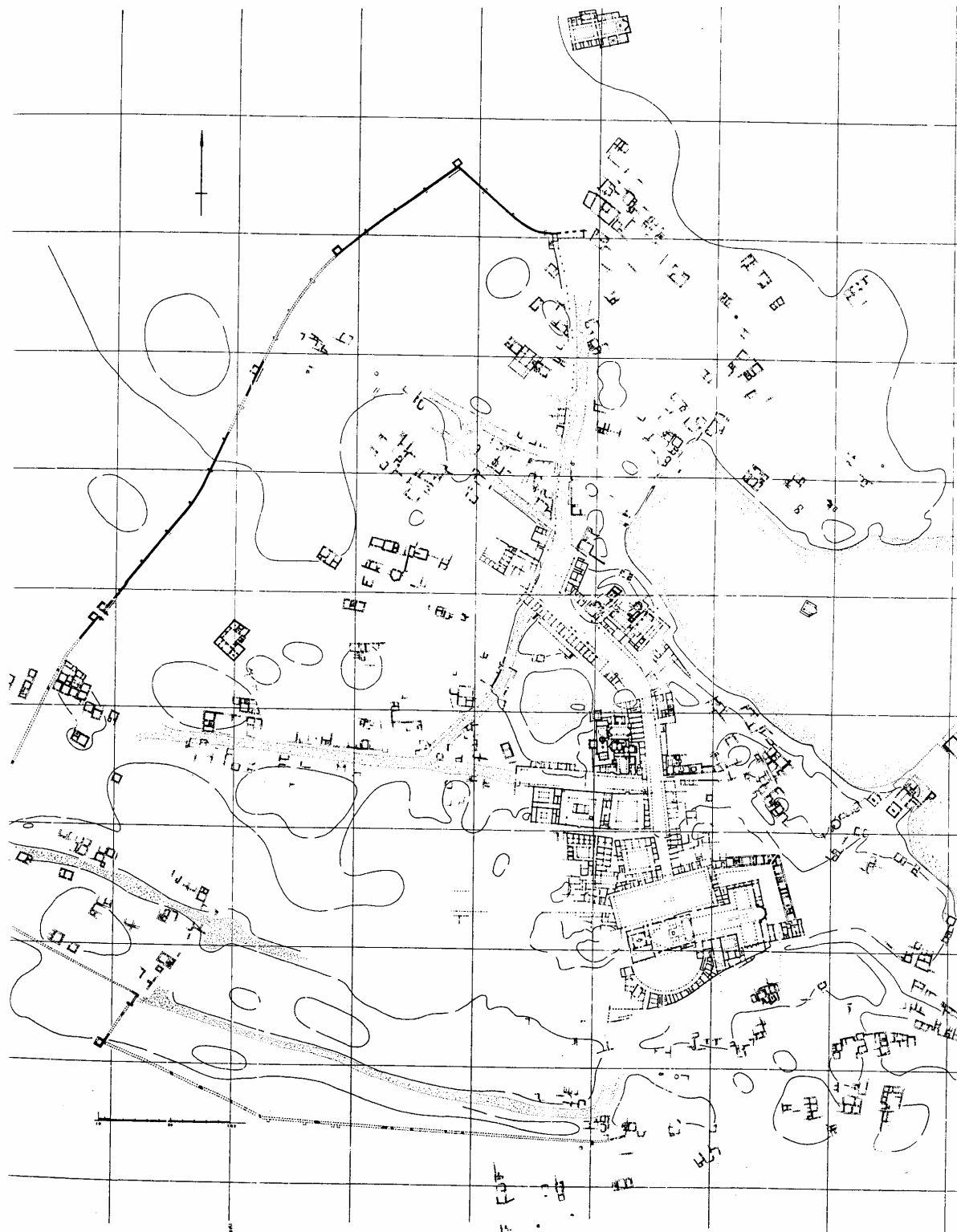
Abū Mīnā is een pelgrimscentrum in de Libische woestijn waar het graf van de heilige Apa Menas werd vereerd vanaf de late vierde eeuw⁹ (afb. 1). Het bevindt zich ongeveer 46 km ten zuidwesten van Alexandrië, naast het Mareotismeer. De nederzetting bestond uit een residentieel deel en een kerkelijk deel, dat bestond uit een plein met daarrond voorzieningen voor pelgrims en een groot driedelig complex, nl. de Martelaarskerk, de Grote Basilica en het Baptisterium (afb. 2). Onder de Martelaarskerk bevond zich het graf van Apa Menas. Iets verder lagen de Noordelijke Basilica en aan de andere zijde de Oostelijke Kerk. Deze laatste stond middenin een groep kluizenaarswoningen.

Allereerst wordt de etymologie van de naam Abū Mīnā toegelicht, samen met een kort overzicht van de opgravingsgeschiedenis. Dan volgt een chronologische bespreking van de site, die gebaseerd is op de recente opgravingen onder leiding van P. Grossmann en aangevuld wordt met literaire bronnen. De historische ontwikkeling van de nederzetting wordt geschetst, om vervolgens over te gaan tot de Vroeg-christelijke aanleg van de stad. De verschillende onderdelen van de nederzetting komen aan bod, beginnend met de buitenste rand en steeds verder naar de kern toe. Respectievelijk worden het buitenste domein, de buitenste woonstad, de noord-zuid straat, het kerkelijk domein, paleizen en paleisachtige structuren en het oostelijk hof van naderbij bekeken.

Vervolgens worden de drie hoofdgebouwen van het kerkelijk gedeelte van de nederzetting besproken. Eerst beschrijven we het ondergrondse graf van Apa Menas, dan de Martelaarskerk die erbovenop is gebouwd, vervolgens de Grote Basilica, die later aan het geheel is toegevoegd, en tenslotte het Baptisterium. Na de hoofdgebouwen komen de andere kerken van het domein aan de beurt. Dit zijn respectievelijk de Noordelijke Basilica en de Oostelijke kerk. Dan schetsen we de andere elementen van de nederzetting. Een belangrijk onderdeel zijn de herbergen voor de pelgrims. Deze kunnen onderverdeeld worden in drie categorieën: het *pandocheion*, het verblijf voor de armere bedevaarders en het zuidelijk *hemicyclium*. Aansluitend worden de grafkapellen van Abū Mīnā behandeld, gevolgd door een korte voorstelling van de twee badinrichtingen.

⁹ GROSSMANN P., *Abū Mīnā*, in: *Coptic Encycl.*, p. 24.

Volledigheidshalve worden ook de overige gebouwen beschreven. Dit zijn de woonhuizen, werkplaatsen en grafvoorzieningen. Ook het gebruik van marmer in de gebouwen van Abū Mīnā wordt kort toegelicht. Daar de activiteit in Abū Mīnā ook tijdens de middeleeuwen bleef voortduren, wordt ook de middeleeuwse nederzetting omschreven.

Afb. 2: Overzicht van de site Abū Mīnā.

2.2 Etymologie van Abū Mīnā en opgravingsgeschiedenis

De huidige plaatsnaam Abumna, die gebruikt wordt door de plaatselijke bedoeïnen, is gebaseerd op de naam Abū Mīnā¹⁰. Abu Mina is de Arabische vorm van Apa Menas. De antieke naam van de site is niet bekend. De bronnen, voornamelijk die uit de Arabische tijd, spreken slechts van ‘de grote kerk van de heilige Menas in de Mareotis’.

In 1825 bezocht de Europese reiziger J.R. Pacho Abū Mīnā als eerste¹¹. In zijn voetspoor trad Dr. W. Junkers in 1875. De plaats werd in 1905 voorlopig vrijgelegd door C.M. Kaufmann in een opgravingsseizoen van 18 maanden, gaande van november 1905 tot juni 1907¹². Kaufmann hield zich vooral bezig met de opruiming en ook een beetje met het onderzoek van de site in opdracht van het museum van Frankfurt. Hij organiseerde opgravingscampagnes en restauratiepogingen die met veel ophef werden aangekondigd in de publicaties die specialisten de wenkbrauwen deden fronsen over zijn opgravings technieken. Tevens waren al zijn dateringen te vroeg omdat hij zich op literaire bronnen baseerde, en zijn plannen niet bepaald nauwkeurig¹³.

In de daarop volgende jaren vonden er slechts occasionele onderzoeken plaats op de site. Van 1915 tot 1919 kreeg Abū Mīnā aandacht van het Grieks-romeins museum in Alexandrië. Ze hielden zich voornamelijk bezig met de conservering van de resten. De Duitse archeologen F.W. Deichmann en A. von Gerkan herbestudeerden Abū Mīnā in 1934 en gaven een nieuwe interpretatie van de opgraving. In 1942 onderzocht J.B. Ward Perkins de site, wat leidde tot verbeteringen aan de interpretatie van Deichmann. In 1951 en 1952 waren er twee korte campagnes van het Koptisch museum van Cairo.

In 1961 hernam het Duits Archeologisch Instituut de opgraving in samenwerking met het Koptisch museum¹⁴. In 1964 trok het Koptisch museum zich terug en kwam het Franz Joseph Dölger-Instituut van Bonn in zijn plaats. In het begin stond de missie onder leiding van H. Schläger; in 1964 ging de leiding over op W. Müller-Wiener en in 1969 werd ze gezamenlijk uitgeoefend door J. Engemann en P. Grossmann. P. Grossmann is nog steeds de leider van de opgraving, die met onderbrekingen tot op heden voortduurt¹⁵. De missie onderzocht de strata uit de vijfde en de zesde eeuw en slaagde erin het algemene patroon van de middeleeuwse

¹⁰ GROSSMANN, *Abū Mīnā*, p. 269.

¹¹ MEINARDUS O.F.A., *Monks and Monasteries of the Egyptian Deserts*, Cairo 1989, p. 176.

¹² PEETERS P., *Les Tréfonds Oriental de l'Hagiographie Byzantine (Subsidia Hagiographica 26)*, Brussel 1950, p. 33.

¹³ KRAUSE M., *Karm Abu Mena*, in: WESSEL K., RESTLE M. (ed.) *Reallexicon zur Byzantinischen Kunst III*, Stuttgart 1978, p. 1119-1120.

¹⁴ GROSSMANN P., *Abu Mena. Grabungen von 1961 bis 1969*, in: *ASAE* 61 (1973), p. 37-38.

¹⁵ KOSCIUK, *Market Place*, p. 187.

nederzetting van Abū Mīnā op te stellen. Alle gebouwen werden in kaart gebracht en hun functie geïnterpreteerd. Verscheidene bouwwerken werden tevens volledig opgegraven. In 1979 werd de site geplaatst op de lijst van werelderfgoed van de UNESCO.

De laatste jaren hebben de opgravers te kampen met het probleem van het stijgend grondwaterpeil¹⁶. Dit wordt veroorzaakt door de agrarische ontwikkelingen in de omgeving. Het zal leiden tot de verwoesting van de hoofdgebouwen van de site als er niks wordt ondernomen. Het waterniveau was meer dan drie meter gestegen vanaf de zomer van 1997 tot de lente van 1998 en bereikte bijna het originele vloerniveau van het ondergrondse graf. In 1999 bleef de waterspiegel stijgen en bereikte het de bovendrempel van de deur van de crypte. Door deze situatie was de missie verplicht het archeologisch veldwerk te staken en begonnen ze het ondergrondse graf op te vullen tot aan het plafond. Waarschijnlijk zal de vulling nog niet sterk genoeg zijn om een instorting van de bovenstructuren te verhinderen eens de klei is opgelost door het binnensijpelende water. De toekomst zal uitwijzen hoe de situatie verder evolueert.

2.3 De nederzetting: historische ontwikkeling

2.3.1 *De aanvang van de bewoning*

De oudste resten dateren uit de late vierde eeuw¹⁷. Het betreft hier de overblijfselen van het ondergrondse graf van Apa Menas. Kaufmann vond in de oudste structuren van het graf miniatuurstèles van de god Horus-Harpocrates en kleine beeldjes van apen. Deze suggereren dat dit gebied teruggaat tot in de heidense periode en tonen aan dat de regio al bewoond was in Voor-christelijke tijden. Het is zeker dat dit graf deel uitmaakte van een oudere nederzetting, die aan het pelgrimscentrum voorafging¹⁸. Helaas kan niet precies worden bepaald waar in het gebied van Abū Mīnā die oude nederzetting zich bevond. Wel ligt er 1,5 km van Abū Mīnā in zuidoostelijke richting een dorp dat teruggaat tot de vroege derde eeuw n.C. Het bestond uit los gebouwde groepjes huizen, waarbij waarschijnlijk een privé-badplaats uit de derde eeuw hoorde. De badplaats bevestigt dat in deze tijd het gebied rondom Abū Mīnā reeds bevolkt was. Toch is het twijfelachtig dat de necropool in het kerkelijk gebied van Abū Mīnā ook deel uitmaakt van dit dorp. De oudste, niet nader

¹⁶ GROSSMANN P., *Report on the Excavations at Abū Mīnā in Spring 1999*, in: *BSAC* 39 (2000), p. 103.

¹⁷ Idem, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 282.

¹⁸ Idem, *Abū Mīnā*, p. 269.

gelokaliseerde vestiging zal in ieder geval haar dorps karakter nog lang bewaard hebben. Dit is af te leiden uit de bouwkundig zeer bescheiden beginstadia in de ontwikkeling van de Martelaarskerk¹⁹.

Tijdens opgravingen in de Grote Basilica zijn er al verschillende delen van oudere huizen boven water gekomen, die waarschijnlijk deel uitmaakten van de randgebieden van deze vroege vestiging²⁰. De eerste huizen lagen dus nog niet in een gebied dat van het kerkelijk deel onderscheiden werd. Er zijn al wel een paar straten en uit deze beginjaren dateren ook het dubbel badhuis en waarschijnlijk enkele herbergen voor pelgrims²¹.

2.3.2 De stedelijke uitbouw van het domein

Tegen het einde van de vijfde eeuw en voornamelijk in de zesde eeuw werd begonnen met de grootschalige uitbouw van het bedevaartscentrum. Naast de uitbreiding van de kerken werd toen ook het kerkelijk gebied afgescheiden door een eigen omwallingsmuur. Delen van deze *peribolos*-muur werden aangetroffen ten noordoosten en ten westen van de dubbele badplaats en ook ten zuiden van de kerken. Deze muur bezat eigenlijk geen versterkingsfunctie. Hij bakende slechts het kerkelijk gebied af, waaruit daarna alle privé-huizen verbannen werden. Alleen kerkelijke of onder kerkelijk beheer staande gebouwen mochten in dit gebied opgericht worden.

Het kerkelijk deel had in het midden een groot, rechthoekig pelgrimsplein, in het zuiden de Martelaarskerk en in het noorden de *xenodochia*²². De toegang tot dit pelgrimsplein was een lange processieweg, die aan beide zijden geflankeerd werd door collonades. Achter de collonades bevonden zich winkels, voorraadkamers en publieke gebouwen, zoals twee badhuizen en een groot gebouw met een zuilengalerij. In het westen lag een overdekte markt. Ten zuiden van de kerk was er een halfcirkelvormige hof, omringd door zuilen, die toegang gaf tot een aantal kamers, het *hemicyclium* genaamd.

Het toenemende belang van de stad trok spoedig ook een massa mensen aan uit verder afgelegen gebieden²³. Hun huizen moesten buiten het kerkelijk gebied worden gebouwd, waardoor dit na verloop van tijd door een krans privé-woonhuizen en economische gebouwen werd omringd. De huizen hadden een eenvoudig grondplan en waren opgetrokken uit

¹⁹ GROSSMANN, *Abū Mīnā*, p. 270.

²⁰ Idem, *Abū Mīnā*, in: *Coptic Encycl.*, p. 24.

²¹ Idem, *Abū Mīnā*, p. 270.

²² Idem, *Abū Mīnā*, in: *Coptic Encycl.*, p. 24-25.

²³ Idem, *Abū Mīnā*, p. 272.

leemtichels²⁴. Soms waren de huizen nochtans indrukwekkend groot. Wanneer de processieweg werd uitgebreid naar het noorden toe, doorkruiste hij het noordelijk deel van dit gebied. Aan weerszijden van de straat werden een aantal stenen gebouwen opgetrokken.

Alleen het kerkelijk gebied was in grote mate geordend volgens de principes van een klassiek stadsplan, met regelmatig verlopende zuilengangen, pleinen, straatpoorten en een aantal publieke gebouwen²⁵. De privé-huizen buiten dit gebied hebben geen dergelijke ordening. Men heeft echter wel getracht de huizen naar dezelfde richting te oriënteren. Dit kan ook veroorzaakt geweest zijn door klimatologische omstandigheden, temeer daar gelijkaardige omstandigheden eveneens bij andere vestigingen van deze aard te herkennen zijn.

Aan het einde van de zesde, misschien zelfs begin zevende eeuw, werden er maatregelen getroffen om de hele vestiging te omcirkelen met een vrij hoge omwalling. De reden hiervoor was de toenemende onzekerheid in de politieke situatie. De wal omvatte een groot deel van de buitenste nederzetting die ondertussen ontstaan was. Een groot deel van deze wal werd gevonden in de noordelijke en westelijke delen van de nederzetting²⁶. Het lijkt dat de wal aan de oostzijde nooit is gebouwd. Ongeveer om de 125 meter is de wal voorzien van torens en om de dertig meter – ongeveer de afstand van een boogschot – is er een grote steunpilaar aan de buitenkant, waarschijnlijk bedoeld om een platform te dragen met een naar buiten uitstekend houten hek. Om de bovenkant van de wal te bereiken, waren er trappen naast alle grote torens. Ondanks het aanzienlijk gebied, dat gedeeltelijk omringd was door deze wal, was Abū Mīnā geen echte gemeenschap²⁷. Er heeft nooit een bisschop gewoond.

Er zijn bovendien drie grote poorten. De noordelijke bevond zich aan de hoofdingang²⁸ (afb. 3). Het was een prachtig uitgebouwde praalpoort met drie doorgangen, die van elkaar gescheiden waren door kolossale zuilen. De middelste hoofddoorgang was als enige bepleisterd. De achterkant van de poort was naar de stad gericht en voorzien van een brede, overdekte porticus. Rechts, dus westelijk van deze porticus, was er een ruimte voor de bewakers. De structuur bleef onafgewerkt, want de torens die normaal naast zo'n poort staan ontbreken en er zijn geen sporen die aangeven dat ze er ooit geweest zijn.

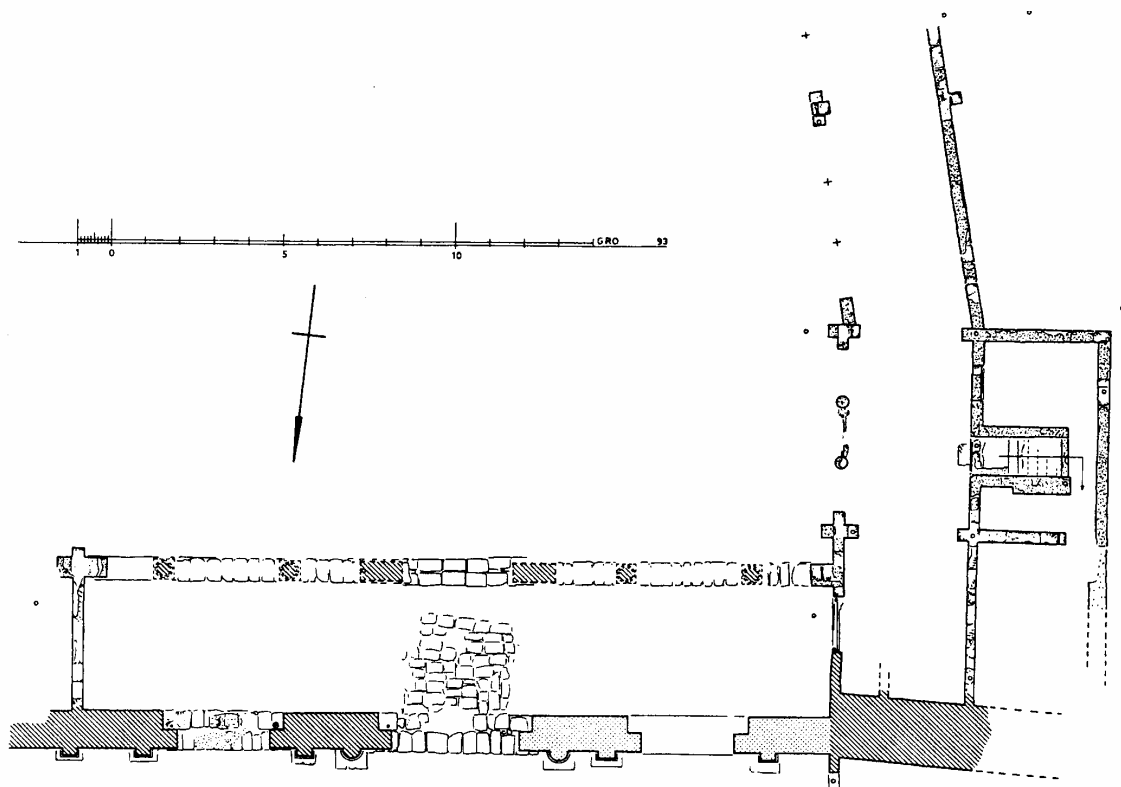
²⁴ GROSSMANN P., *Abū Mīnā*, in: *Coptic Encycl.*, p. 25.

²⁵ Idem, *Abū Mīnā*, p. 272.

²⁶ Idem, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 294.

²⁷ Idem, *Abū Mīnā*, in: *Coptic Encycl.*, p. 24.

²⁸ Idem, *Abū Mīnā*, p. 276.

Afb. 3: Noordelijke poort in de ommuring.

De noordwestelijke stadspoort was een normale vestigingspoort met slechts één toegangsweg tussen twee naar buiten uitstekende rechthoekige torens²⁹ (afb. 4). De naar elkaar toegekeerde binnenzijden reikten verscheidene meters verder tot in het binnenste stadsgedeelte³⁰. Aan het einde van deze muren, op ongeveer twee meter afstand van de ommuring, zijn de bevestigingen voor een tweevleugelige deur bewaard. De grendelbalken werden bij het openen van de deur waarschijnlijk helemaal eruit genomen en ernaast op de grond gelegd. Ten noorden van de poort lag een trap die toegang gaf tot de torenomgang. Aan de buitenzijde had de poort een aantal zitbanken, die waarschijnlijk gebruikt werden door wachtenden op het openen van de poort³¹.

²⁹ GROSSMANN, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 295.

³⁰ Idem, *Christliche Architektur*, p. 363.

³¹ Idem, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 292.

2.3.3 De latere ontwikkeling

Elf jaar na de aftocht van de Perzen werd in 640 het land voorgoed veroverd door de Arabieren. De verovering was weliswaar erg vredelievend, maar Abū Mīnā viel in de handen van de monofysitische Koptische kerk en dit zorgde voor een emigratie van de Melkieten³⁷. Een nieuwe bevolking trok binnen in Abū Mīnā en vestigde zich op een plaats die geen relatie had met die van de bevolking die er reeds woonde. Ze breidde zich zelfs uit tot de in puin liggende stad. De heropbouw die begonnen was onmiddellijk na het vertrek van de Perzen, stemde in haar vakkundige uitvoering duidelijk overeen met de oorspronkelijke bouwwijze en stond in dezelfde traditie. Deze heropbouw werd nu onderbroken en maakte plaats voor een bouwwijze met onregelmatige breuksteen en gewone leemmortel. In de plaats van de eens bestaande ordening begon men erop los te bouwen zonder regels en werden alle voorhanden zijnde gebouwen veranderd. In de zuidwestelijke hoek van het pelgrimshof, onmiddellijk voor het Baptisterium en in het zuidoosten achter de annex van de Grote Basilica werden ovens voor keramiek opgericht. In één van de voorruimtes van het grote *xenodochium* werd een wijnpers ingebouwd. In de zuilengalerijen van het pelgrimshof en aan de rand van de straten had men kleine winkels en verblijfruimtes geschapen door het dichtmetselen van de voorste zuilenrijen en het invoegen van allerlei dwarswanden. Ook de nog enigszins intacte ruimtes van de grote, openbare gebouwen die dichtbij het pelgrimshof lagen, bleven niet onaangeroerd. Ze werden door de optrekking van nieuwe tussenwanden onderverdeeld in kleine, onregelmatige ruimtes, die voor woondoeleinden bestemd waren.

Pas onder patriarch Michael werd er weer op een geordende wijze gebouwd³⁸. In deze periode werd de Martelaarskerk uitgebreid als vijfscapige basiliek en werd er een nieuwe vestiging in het westelijk deel van de stad aangelegd. Deze lag weliswaar op een ouder bebouwingsgebied dat niet meer in gebruik was. In de noordoostelijke hoek van het pelgrimshof werd in dezelfde tijd een zorgvuldig uitgevoerd gebouw opgericht. Dit was waarschijnlijk het woon- en ambtsgebouw van de nieuwe kerkelijke leiders van Abū Mīnā.

Voor een korte periode bloeide de stad weer op³⁹. Het aantal nieuwe huizen duidt op een aanzienlijke bevolking. Hoge persoonlijkheden van de Koptische kerk werden gekozen om Abū Mīnā te besturen. Verscheidenen werden later patriarch van Alexandrië. Deze

³⁷ De Melkieten zijn Grieken of Graeco-Egyptenaren die de stellingen van het concilie van Chalcedon volgden. Het concilie van Chalcedon vond plaats in 451 en bepaalde dat Christus zowel een menselijke als een goddelijke natuur had. De Egyptische kerk accepteerde alleen de goddelijke natuur van Christus en werd na 451 als 'monofysitisch' bestempeld.

³⁸ GROSSMANN, *Abū Mīnā*, p. 275.

³⁹ Idem, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 298.

bloeiperiode was nochtans maar van korte duur. Al in de eerste helft van de negende eeuw werden aanvallen van plunderende nomaden uit de woestijn opgetekend met als gevolg dat de bewoners wegtrokken uit de stad. De *History of the Coptic Church*, samengesteld door ibn al-Muqaffa', vermeldt Abū Mīnā voor de laatste keer onder patriarch Shenouda.

Na die datum vond een korte en laatste herbewoning plaats, blijkbaar na een lange onderbreking. Dit blijkt uit de archeologische overblijfselen die het westelijk deel van de oorspronkelijke stad bedekken. Deze herbewoning duurde waarschijnlijk tot de Fatimidische periode (11^e-12^e eeuw). De huizen waren goed gebouwd en er waren ook werkplaatsen, zoals bakkerijen en molens. Zorgvuldig uitgezochte breukstenen werden gebruikt als bouw materiaal. In het centrum van deze nederzetting was er een klein marktplein, omringd door verschillende kleine winkels.

Volgens een betrouwbare tekst⁴⁰ werden de overblijfselen van de heilige door enkele bedoeïnen herontdekt in het midden van de dertiende eeuw, terwijl ze stenen aan het halen waren uit de ruïnes van Abū Mīnā. Een christelijke schrijver hoorde hiervan en nam de stoffelijke resten mee naar huis, waar ze uiteindelijk geïdentificeerd werden. Na enkele avonturen werden ze overgebracht naar de kerk van Apa Menas in Caïro ten tijde van patriarch Benjamin II. Er vond geen herbewoning van het gebied plaats ten tijde van deze ontdekking.

2.4 Beschrijving van de Vroeg-christelijke stadsdelen

2.4.1 *Het buitenste domein*

De pelgrims, die de begraafplaats van Apa Menas bezochten, kwamen gewoonlijk vanuit het noorden, nadat ze eerst een tocht van enkele dagen over het Mareotismeer hadden ondernomen⁴¹. Ook de mensen van Alexandrië gebruikten de weg over het meer. Ze gingen aan boord op de aanlegplaats die in de Koptische bronnen aangeduid wordt als *Philoxenité*, maar die tot nu toe nog niet precies kan gelokaliseerd worden. Op beide daarvoor in aanmerking komende plaatsen bevonden zich voor identificering geschikte bouwresten. Zo werd bij Hawwariya, precies ten noorden van Abū Mīnā, een groot, eenvoudig gebouw blootgelegd. Het gaat zeer waarschijnlijk om een antiek herenhuis, één van de haltes langs de weg voor de ontvangst van reizigers. Deze waren gebruikelijk in de late klassieke Oudheid.

⁴⁰ Voor een uitgebreide versie van dit verhaal: zie blz. 140-142 van dit werk.

⁴¹ GROSSMANN, *Abū Mīnā*, p. 275.

Het gebouw is samengesteld uit twee hoven. Rondom deze zuilenhoven lagen kamers voor gasten. Deze plaats wordt gewoonlijk echter geïdentificeerd met het antieke Marea. De tweede plaats bestond uit een gebouwengroep aan de zuidrand van het huidige plaatsje Bahīg. Bahīg ligt op de zuidkust van het Mareotismeer en vrij dicht bij Abū Mīnā. Deze plaats stamt uit de late klassieke Oudheid, maar is tot nu toe nog niet nader onderzocht. Ten noorden van Bahīg bevond zich tevens één van de grootste steengroeves van het gebied, waaruit zeer waarschijnlijk een groot deel van het steenmateriaal afkomstig is dat voor de bouw van Abū Mīnā werd gebruikt⁴². Hieruit kan afgeleid worden dat er een goed uitgebouwde weg tussen beide heeft bestaan.

Overigens was er een toegangsweg naar Abū Mīnā in de onmiddellijke omgeving van de stad en wel op enkele 100 meter ten noorden van de stad. Voor de stad bevond zich een kerkelijke residentie met een middelgrote kerk van de zesde eeuw, de Noordelijke Basilica. Hierin is de kerk en residentie van de monofysitische gemeenschap te herkennen. Enkele 100 meter noordoostelijk daarvan bevond zich verder een kleine, zeer waarschijnlijk in privé-bezit zijnde kapel met een onderaardse grafkamer.

De eigenlijke stad betrad men door de noordelijke poort of door de twee andere poorten die zich bevonden in de westelijke ommuring, maar toch aanzienlijk eenvoudiger waren opgebouwd. Deze poorten zijn al eerder beschreven⁴³.

2.4.2 De buitenste woonstad

Het binnenste stadsgebied van Abū Mīnā viel uiteen in twee verschillende domeinen: een binnenste ommuurd kerngebied, waar de kerken en overige openbare gebouwen stonden, en de min of meer ringvormig om dit binnenste kerngebied heenlopende civiele woonstad. In het binnenste kerngebied waren – afgezien van enkele vrijstaande gebouwen – bijna alle belangrijke gebouwen uit regelmatig gehouwen natuursteen opgetrokken.

Buiten de *peribolos*-muur van het kerkelijk gebied bevonden zich de gewone woonkwartieren van de stad⁴⁴. De huizen, die opgetrokken waren van ongebakken leemtechels, waren hier meer onregelmatig verspreid. In zeker opzicht stemde deze ordening overeen met de inrichting van een Oud-Babylonische tempelstad, waarin het beter uitgebouwde religieuze

⁴² GROSSMANN, *Abū Mīnā*, p. 276.

⁴³ Zie blz. 12-14 van dit werk.

⁴⁴ GROSSMANN, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 293.

centrum met zijn tempels en koninklijke paleizen eveneens met een krans van aanzienlijk bescheidenere privé-huizen was omgeven⁴⁵.

2.4.3 De noord-zuid straat

De *embolos* naar het kerkelijk centrum is de noord-zuid colonnadeweg. Deze werd gebruikt door alle pelgrims die het graf van Apa Menas bezochten. De weg werd in verschillende op elkaar volgende sectoren gebouwd. Het grootste, noordelijke gedeelte van de weg, dat tot aan de poort voerde, is onvoltooid gebleven en was slechts aan één zijde met zuilenrijen voorzien. Tot ongeveer aan het noordelijk badhuis bevonden de zuilen zich aan beide straatzijden.

Op de plaats waar de straat de *peribolos*-muur van het kerkelijk gebied doorkruist, was een gebogen poort met twee centrale zuilen opgericht. De straat zette zich rechtlijnig voort tot aan het centrum van het kerkelijk gebied en kwam tenslotte uit op het grote rechthoekige pelgrimsplein. De breedte van de straat verminderde aanzienlijk naargelang men dichterbij het pelgrimshof kwam. Op het laatste straatgedeelte ontbraken de zuilen zelfs. Door op deze manier de straatbreedte te verminderen hebben de ontwerpers de spanning vanaf het centrum van het kerkelijk gebied voor de naderende pelgrim geleidelijk willen opvoeren⁴⁶. Vlak voor het zich naar alle kanten ontvouwende plein was de toegang het smalst. Bij grote bedevaartsgroepen werd hierdoor de geheel op natuurlijke wijze ontstane drukte nog groter, zodat de intrede op het eigenlijke plein voor alle aankomenden in zekere zin als een bevrijding werd ervaren.

2.4.4 Het kerkelijk domein

Aan weerszijden van deze noord-zuid straat, die door het kerkelijk domein voerde, stonden de belangrijkste openbare gebouwen voor pelgrims. Onmiddellijk na de noordelijke poort volgde rechts, achter een reeks winkels, het dubbele badhuis. Zuidelijk daarvan, zowat halfweg tussen de noordelijke poort en de uitmonding in het plein takte een dwarsstraat af naar het westen. Deze met zuilen geflankeerde straat voerde naar de noordwestelijke poort van de ommuring.

Aan weerszijden van deze dwarsstraat zijn de grote *xenodochia* terug te vinden. Allereerst volgde rechts een langgerekt gebouw, voorzien van twee grote zuilenzalen en een opvallend

⁴⁵ GROSSMANN, *Abû Minâ*, p. 278.

⁴⁶ Ibidem, p. 279.

brede portiek, die duidelijk diende als onderkomen voor armere bedevaarders. De bedevaarders moesten in de portiek kamperen. De overige herbergen waren – wat het comfort van de gasten betreft – aanzienlijk ruimer ontworpen en blijkbaar voor meer vermogende bezoekers bestemd. Hun toegang lag langs de kant van het pelgrimshof.

Het pelgrimshof zelf was een groot rechthoekig plein met zuilengangen aan alle zijden, waarachter zich winkels bevonden. Het uiteinde van de hoofdstraat lag ongeveer in het midden van de noordzijde van het plein. Ook in het midden van de oostelijke en het westelijke zijden waren poorten voorzien. In het centrum van het plein bevond zich een bron, terwijl enkele passen westelijk daarvan een cirkelvormig fundament duidelijk de standplaats van een erezuil aangaf. De zuidzijde van het plein, dus deze die de aankomende bedevaarder als eerste te zien kreeg, werd ingenomen door de kerken en het Baptisterium⁴⁷. Van oost naar west zijn te zien: de Grote Basilica, tevens de grootste kerk van Egypte; de Martelaarskerk boven het graf van de heilige en het Baptisterium.

Achter de genoemde kerken, in zekere zin zuidelijk van de Martelaarskerk en het Baptisterium, bevond zich rond een groot halfcirkelvormig hof het zuidelijk *hemicyclium*. Met zijn achterzijde kwam het tot tegen het zuidelijk gedeelte van de reeds genoemde *peribolos*-muur van het kerkelijk domein. In het westelijk gedeelte van dit *hemicyclium* was er een buitendeur die toegang tot dit gebouw verschafte.

In de regio van Abū Mīnā ontbrak elke bron voor natuurlijk water op een bereikbare diepte in de grond⁴⁸. De daken van al de gebouwen in het kerkelijk domein werden gebruikt om regenwater te verzamelen in ondergrondse cisternen gedurende de wintermaanden. Al de gebouwen in het centrum, evenals de vele kleine privé-woningen aan de rand, hadden hun eigen ondergrondse reservoirs voor de verzameling van regenwater om te gebruiken in de droge zomermaanden. De gecombineerde cisterne van de Martelaarskerk en de Grote Basilica had een lengte van ongeveer 25 meter en een capaciteit van ca. 450 cubieke meter. De verscheidene keren vergrote cisterne onder het westelijk deel van de Martelaarskerk had een lengte van ongeveer 80 meter⁴⁹.

⁴⁷ GROSSMANN, *Abū Mīnā*, p. 280.

⁴⁸ Idem, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 292.

⁴⁹ Idem, *Christliche Architektur*, p. 159.

2.4.5 *Paleizen en paleisachtige structuren*

Ten oosten van het zuidelijk *hemicyclium* in de hoek van de naaf en het dwarschip van de Grote Basilica bevond zich een paleisachtige structuur⁵⁰ (afb. 5). Het bestond uit een atriumachtig hof in het noorden met een typische ontvangstzaal in het zuiden, die aan weerszijden geflankeerd was door een zijkamer. Deze zijkamers waren alleen toegankelijk vanuit het noordelijk hof. Misschien gaat het hier om de woonst van de abt die aan het hoofd stond van het bestuur van het pelgrimscentrum, want het was alleen toegankelijk via de kerk. In het westen van het hof stond een nisvormig uitgebouwde bron⁵¹. In het oosten van het hof was er een brede, maar eerder platte nis in de wand met een afgeschermd gebied ervoor en in het midden een altaarplaats⁵². Waarschijnlijk kon deze nevenkapel op bepaalde gelegenheden gebruikt worden bij liturgische vieringen voor een selecte groep mensen. Aan de westzijde bevond zich een groot *triclinium*, voorzien van een zuidelijke zuilenexedra. Privé-kamers waar de *oikonomos* echt leefde, ontbraken in dit complex en moeten ergens anders gelegen geweest zijn. Ze kunnen ook gesitueerd geweest zijn op de bovenverdieping die bereikt werd via een trap, die iets later was toegevoegd in het achterste deel van het gebouw. Er zijn geen toiletten teruggevonden en ook een trap binnenin het paleis ontbreekt⁵³. Mogelijk vervulde dit gebouw slechts een publieke functie en bevond de eigenlijke woning van de *oikonomos* zich ergens anders.

In het zuiden is tenslotte achter de groep van drie kamers in nog jongere tijd een zeer onregelmatig uitgebouwde groep kamers toegevoegd⁵⁴. Deze laatste verleende toegang tot de schatkamer via het plafond. Het gaat hier bijna zeker om het *skeuophylakion* van het heiligdom, waar waardevolle voorwerpen en belangrijke documenten werden bewaard⁵⁵.

⁵⁰ GROSSMANN, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 290-291.

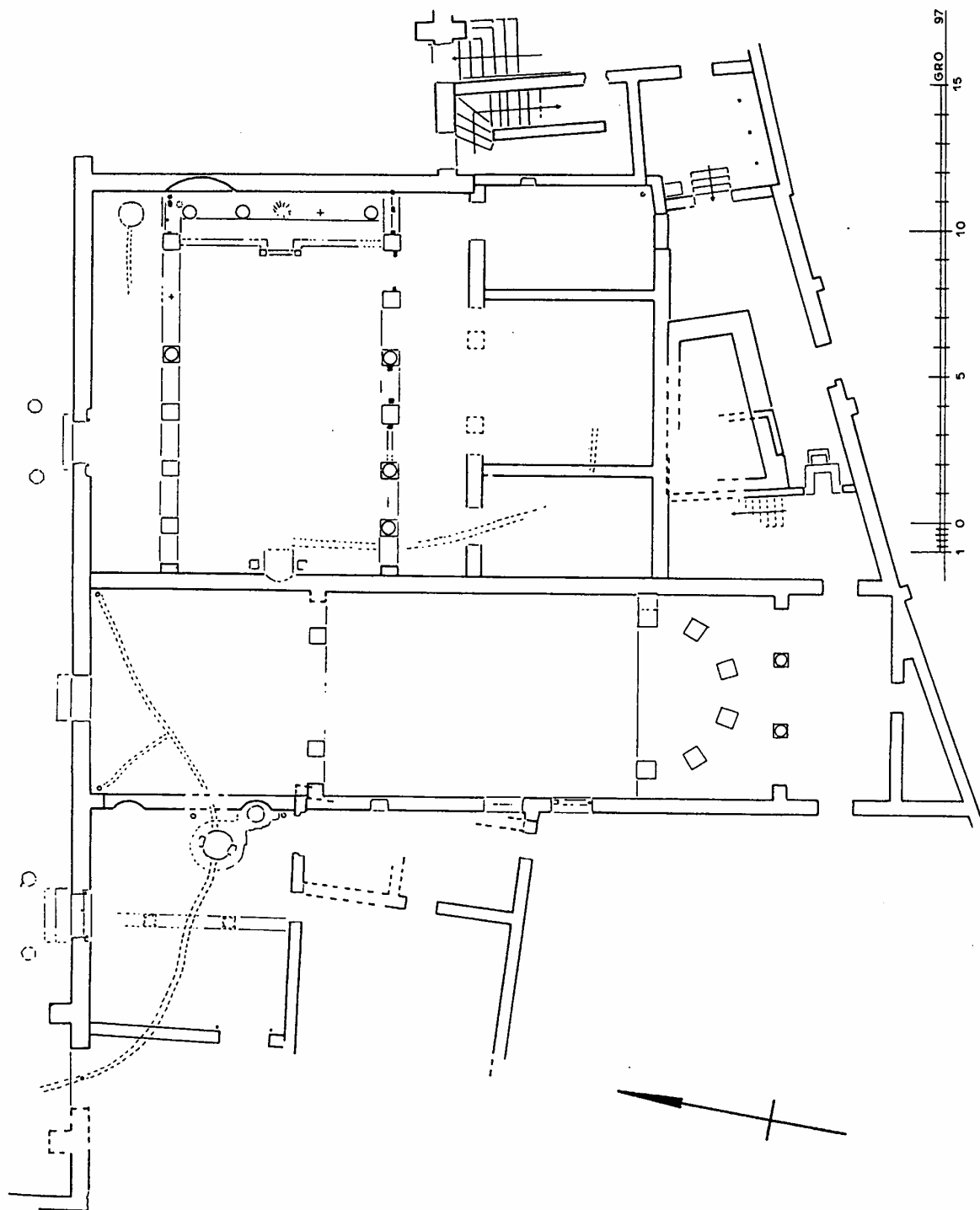
⁵¹ Idem, *Christliche Architektur*, p. 368.

⁵² Idem, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 291.

⁵³ Idem, *Christliche Architektur*, p. 369.

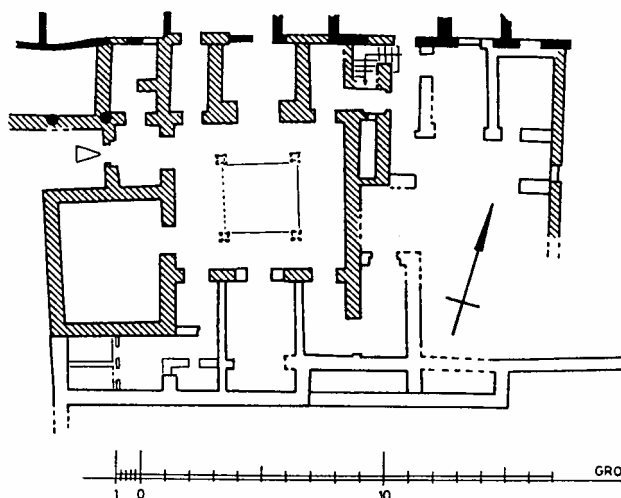
⁵⁴ Idem, *Abū Mīnā*, p. 282.

⁵⁵ Idem, *Christliche Architektur*, p. 200.

Afb. 5: Paleisachtige structuur aan de Grote Basilica.

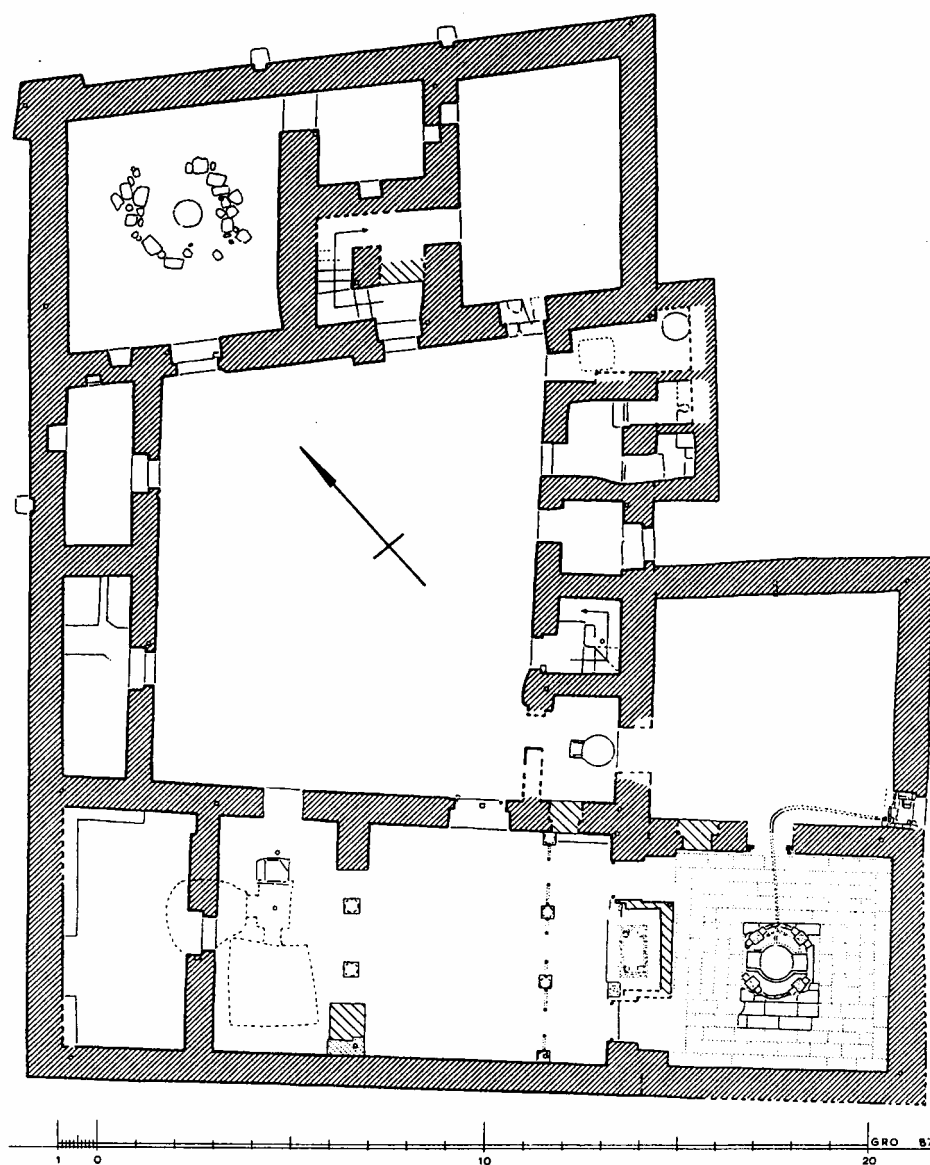
Verscheidene honderden jaren jonger is het gebouw dat in de 9^e eeuw in de noordoostelijke hoek van het pelgrimshof van Abū Mīnā werd opgericht⁵⁶ (afb. 6). Het bestond uit een hof met vier even ver uit elkaar staande zuilen. Het had ook een representatieve groep van drie kamers aan de noordkant, waarvan de hoofdkamer in het midden zoals een *tablinum* in bijna de volledige breedte naar het zuilenhof geopend was. De ingang lag in het noordwesten en voerde over een open *vestibulum* naar een voorvertrek en vandaar direct in de noordporticus van het hof. Het voorvertrek bezat een bezoekerstoilet aan de noordkant. Ongetwijfeld is ook hier de plattegrond afgeleid uit het peristylehuis van de late klassieke Oudheid.

Afb. 6: Gebouw aan het pelgrimshof.

Huizen rond een hof zonder zuilen zijn moeilijker in te delen, omdat ze vaak uit heterogene elementen samengesteld zijn, die slechts toevallig rond een binnenste hof gegroepeerd worden. Dit geldt in het bijzonder voor het complex kapellen uit de zesde eeuw bij de noordwestelijke poort van Abū Mīnā (afb. 7). In het complex is het hof omgeven door een huis, magazijnen, een kerk, een keuken en een toilet.

⁵⁶ GROSSMANN, *Christliche Architektur*, p. 369.

Afb. 7: Gebouw en grafkapellen in het westen van Abū Mīnā.

2.4.6 Het oostelijke hof

Ten oosten van het pelgrimshof bevond zich een klein, bijkomend plein, dat zich uitstreckte langs de noordelijke en oostelijke zijden van de Grote Basilica. Het was toegankelijk vanuit het pelgrimshof door een tamelijk grote poort. Aan de noord- en oostkant van dit plein stond een nogal lang gebouw met verscheidene verdiepingen. Het was gebouwd met ongebakken leemtechels en bestond uit gelijk geordende appartementen met twee kamers, die waarschijnlijk bedoeld waren voor het onderbrengen van *spudaioi* of *philoponoi* die hielpen in de begeleiding van bedevaarders en de organisatie van het pelgrimsoord. Onder hen waren

er waarschijnlijk enkele oud-pelgrims die succesvol waren genezen door de macht van de heilige. Gelijkaardige gevallen zijn geregistreerd in andere pelgrimsoorden, zoals het heiligdom van Cyrus en Johannes in Menouthis. De groepering van deze kamers leek op die van monnikencellen in de *laura* naast de Oostelijke kerk. Elk appartement had een grote, meestal vierkante ingangskamer, die diende als werk- of ontvangstkamer en een kleinere kamer om te slapen.

2.5 Het ondergrondse graf van Apa Menas

Onder de Martelaarskerk, die het hoofdheiligdom van Abū Mīnā vormde, lag een oud *hypogaeum* dat vereerd werd als de begraafplaats van Apa Menas⁵⁷ (afb. 8). Het is uit een onderaards familiegraf voortgekomen. In de aanvangsfase konden de gelovigen het graf nog niet bezoeken⁵⁸. De jaarlijkse *refrigeria* van de familieleden vonden plaats onder de blote hemel in de nabijheid van het graf. De oorspronkelijke ingang bestond uit een verticale schacht in het noorden van het graf⁵⁹. Later werd hierover een kleine koepelvormige hal gebouwd. Aan het einde van de schacht, op een diepte van 5,3 meter, bevonden zich drie radiaal geplaatste galerijen. Elke galerij gaf telkens toegang gaven tot zeven symmetrisch verdeelde kleinere grafkelders. De galerijen zijn spijtig genoeg beroofd van hun originele artifacten⁶⁰. In een licht verplaatste positie onmiddellijk onder het graf van Apa Menas leidde een onvoltooide uitbreiding van het *hypogaeum* naar een tweede verdieping⁶¹. Deze plaats werd later omgevormd in een *arcosolium*, zoals we dat kennen uit de Romeinse catacomben⁶². De schacht werd overbodig wanneer de officiële verering van Apa Menas werd ondergebracht in het *hypogaeum*⁶³. Er werd een trap gehouwen die aanvankelijk deels buiten de Martelaarskerk uitkwam. Later werden er nieuwe grafkamers toegevoegd langs de galerijen⁶⁴.

⁵⁷ GROSSMANN, *Abū Mīnā*, p. 284.

⁵⁸ Idem, *Christliche Architektur*, p. 133.

⁵⁹ Idem, *Abū Mīnā*, p. 284.

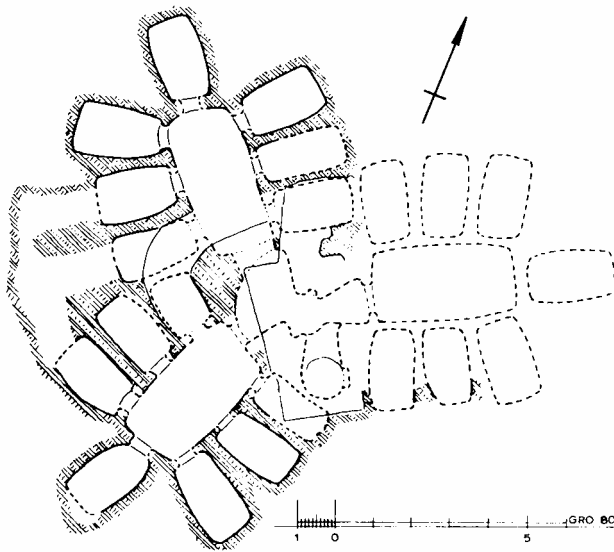
⁶⁰ Idem, *Abū Mīnā*, in: *Coptic Encycl.*, p. 24.

⁶¹ Idem, *Abū Mīnā*, p. 284.

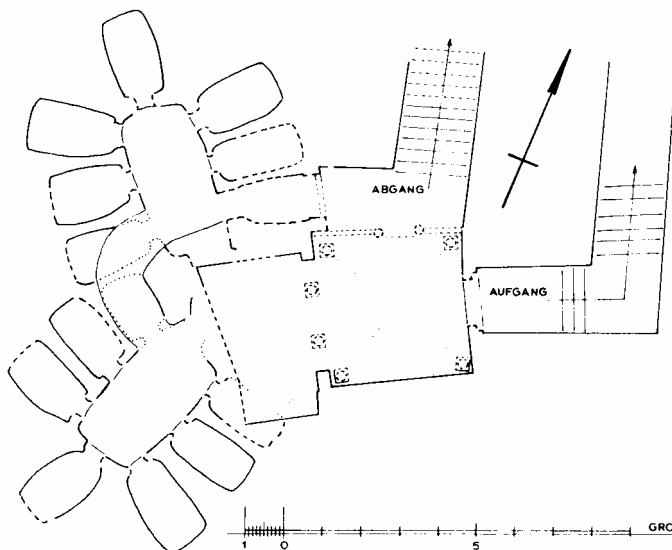
⁶² Idem, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 282.

⁶³ Idem, *Abū Mīnā*, p. 284.

⁶⁴ Idem, *Abū Mīnā*, in: *Coptic Encycl.*, p. 24.

Afb. 8: Ondergrondse graf van Apa Menas.

Idem in de eerste helft van de 6de eeuw.

In de eerste helft van de zesde eeuw, wanneer de bovengrondse Martelaarskerk zijn uiteindelijke vorm kreeg, werd het ondergrondse deel van de cultus nog eens volledig gereorganiseerd. Het niveau van het overblijvende gebied werd 1,2 m verlaagd. De toegangstrap werd vergroot om de toevloed pelgrims te kunnen verwerken en er werd een tweede trap aangelegd om de ingang van de uitgang te scheiden⁶⁵. De oostelijke trap diende blijkbaar voor het afdalen en de noordelijke voor het klimmen⁶⁶.

Later werd het graf uitgebouwd tot een kleine *confessio*⁶⁷. De omvorming ging ten koste van een deel van de vroegere grafkamer. Het graf werd bovendien helemaal geïsoleerd van de overige grafkamers in de grafkelder door de toevoeging van scheidingsmuren. Toch blijkt dat

⁶⁵ GROSSMANN, *Abū Mīnā*, p. 284.

⁶⁶ Idem, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 286.

⁶⁷ Idem, *Abū Mīnā*, p. 284.

deze grafkamers nog steeds toegankelijk bleven. Pas in de tijd van Justinianus werd hun toegang voorgoed dichtgemetseld. De crypte zelf bestond nu uit twee ondergrondse kamers: een vierkant voorvertrek met vier hoekzuilen die een kruisgewelf droegen en een kleine *confessio* in het westen⁶⁸. In het zuiden van laatstgenoemde bevond zich het reeds vermelde *arcosolium* en het is hier dat de kist met overblijfselen van de heilige was geplaatst. In deze *confessio* konden de gelovigen bidden of de heilige in 't geheim om een gunst vragen en dan vertrekken langs de tweede trap in het noorden. Een zogenaamde *cataract* was hier niet aanwezig.

2.6 De Martelaarskerk

De Martelaarskerk bevond zich aan de zuidkant van het pelgrimshof en was het oudste gebouw van de plaats⁶⁹. De Martelaarskerk die opgericht was boven het graf van Apa Menas, was het belangrijkste gebouw van het pelgrimsoord. Hier begon de cultus ernstige vormen aan te nemen. Deze kerk bleef als laatste overeind na verschillende vernietigingen in de negende eeuw. Archeologisch is het mogelijk om vijf constructiefases te onderscheiden, die duidelijk zijn door drastische veranderingen.

2.6.1 *Eerste fase*

Het eerste gebouw was een erg kleine rechthoekige structuur van onbehouwen stenen die gebouwd werd rond het einde van de vierde eeuw. Het bestond uit een cenotaaf, die in het begin van de vijfde eeuw omwald werd, zodat het de vorm kreeg van een klein mausoleum⁷⁰. Het gebouw was van leentichel, maar is niet meer volledig reconstrueerbaar.

2.6.2 *Tweede fase*

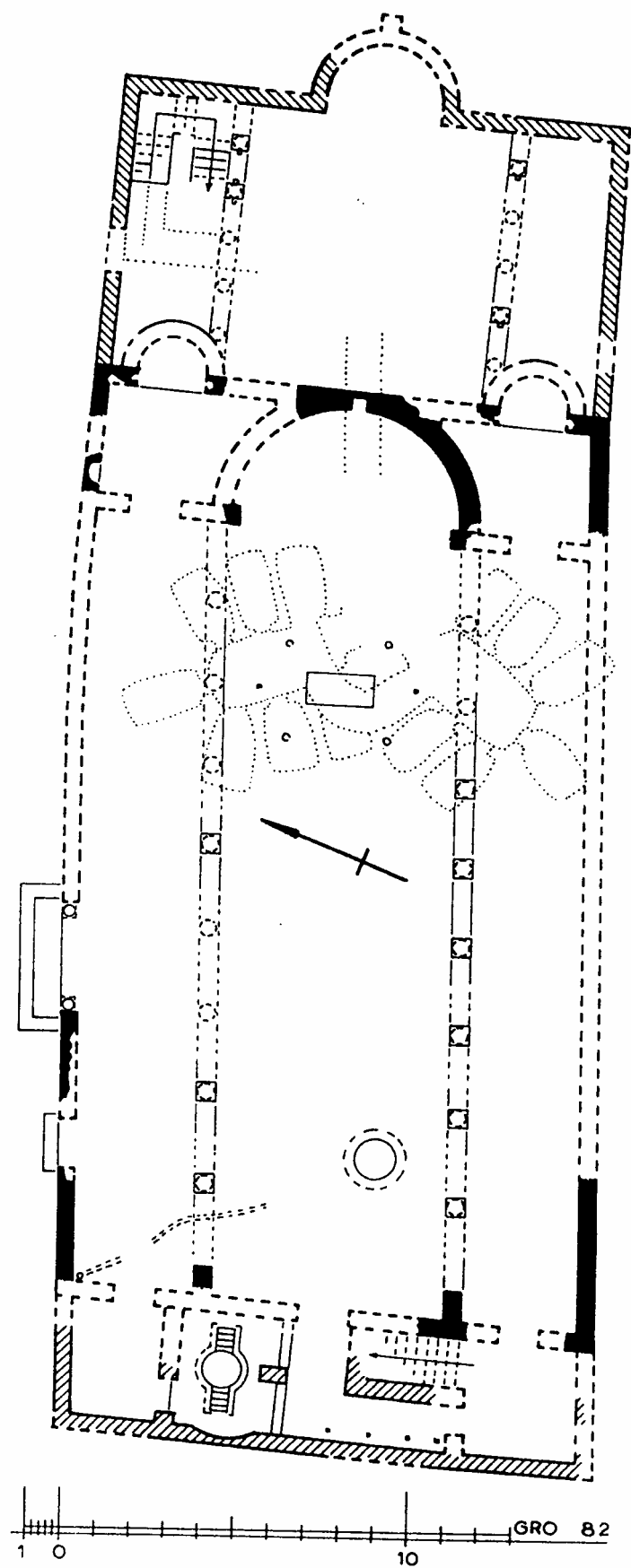
In de eerste helft van de vijfde eeuw werd op deze plaats een kleine basiliek met een schip en twee zijbeuken opgericht⁷¹ (afb. 9). Deze structuur is gekend onder de naam 'Kleine Basilica'.

⁶⁸ GROSSMANN, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 286.

⁶⁹ Idem, *Abū Mīnā*, p. 282.

⁷⁰ Idem, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 282.

⁷¹ Idem, *Abū Mīnā*, p. 282.

Afb. 9: Tweede fase van de Martelaarskerk.

Langs de noordelijke en de oostelijke zijde was het grondoppervlak verhard, wat erop wijst dat het hier om een vrijstaand gebouw ging⁷². De kerk had geen zijbeuk in het westen om terug te keren⁷³.

Het heiligdom van de kerk nam de ruimte in van het vroegere mausoleum⁷⁴. Het had de gebruikelijke driedeling en bestond uit een centrale halfcirkelvormige apsis met aan weerszijden rechthoekige *pastophoria*. Resten van *cancelli* met twee palen in het midden laten zien dat het presbyterium in het middenschip lag, ter hoogte van het derde zuilenpaar, geteld vanuit het oosten⁷⁵. Het altaar stond in het midden, op een grondvlak van hergebruikte kalkstenen platen en was overbouwd met een klein *ciborium* op houten palen. Bovendien hebben naast de smalle zijden van het altaar nog twee houten palen in de bodem gestaan, waaraan waarschijnlijk kruizen waren bevestigd. Er was geen narthex aan de westzijde van de kerk.

Onder de Kleine Basilica bevond zich een grote cisterne, waarvan het afvoerkanaal in het westen lag⁷⁶. Later werd de cisterne aan beide kanten verlengd en werden twee buiten de kerk gelegen afvoerkanalen toegevoegd.

2.6.3 Derde fase

In een derde fase die geplaatst moet worden in de tweede helft van de vijfde eeuw, werd de basiliek verschillende keren uitgebreid⁷⁷ (afb. 10). Eén van de vroegste wijzigingen was de bouw van een trap ten oosten van het graf om een toegang tot het graf te voorzien⁷⁸. Een beetje later werd in het westen een doopkapel toegevoegd aan het geheel om tegemoet te komen aan de wens van vele neofieten om gedoopt te worden in de kerk van Apa Menas. Gelijktijdig werd de hoofdingang naar de noordzijde van de kerk verlegd⁷⁹. Daarna volgde de toevoeging van de ‘oude oostelijke aanbouw’. Deze omvatte de buiten de kerk gelegen oude toegang tot het onderaardse graf en bestond uit een schip, twee zijbeuken en een eigen apsis. Het gaat hier waarschijnlijk niet om een tweede liturgische kerk.

⁷² GROSSMANN, *Abū Mīnā*, p. 270.

⁷³ Ibidem, p. 282.

⁷⁴ GROSSMANN, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 283.

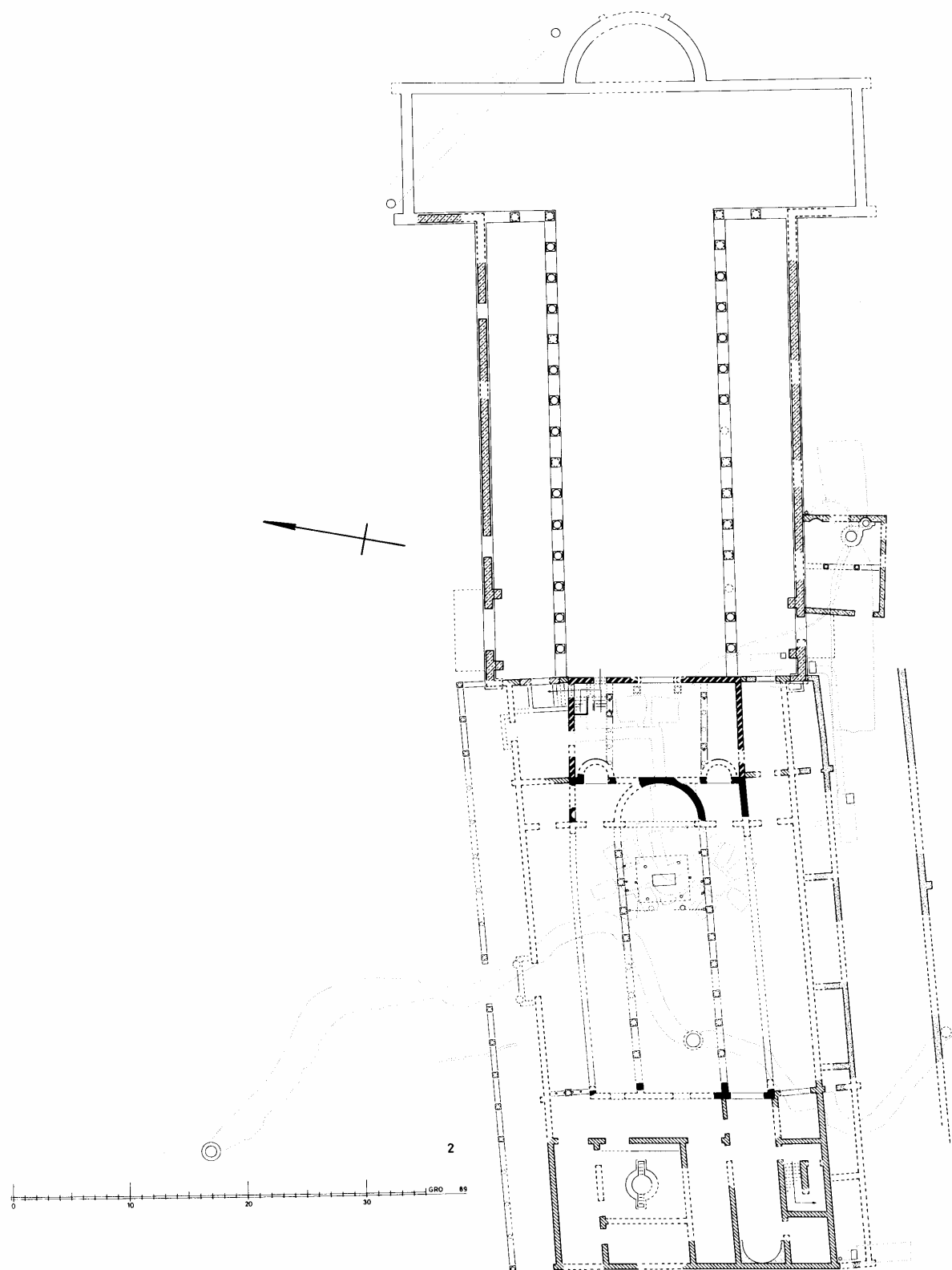
⁷⁵ Idem, *Christliche Architektur*, p. 401.

⁷⁶ Ibidem, p. 194.

⁷⁷ Ibidem, p. 401.

⁷⁸ GROSSMANN, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 283.

⁷⁹ Idem, *Christliche Architektur*, p. 402.

Afb. 10: Derde fase van de Martelaarskerk.

De uitbreidingen tonen aan dat deze basiliek een vrij lange periode in gebruik was. Het lijkt dat ze iets na het midden van de vijfde eeuw werd omgevormd tot een basiliek met een schip en vier zijbeuken om aan de stijgende toevloed pelgrims tegemoet te komen. De laatste vergroting van de Kleine Basilica bestond uit de aanleg van de Grote Basilica, die verderop uitgebreid wordt besproken.

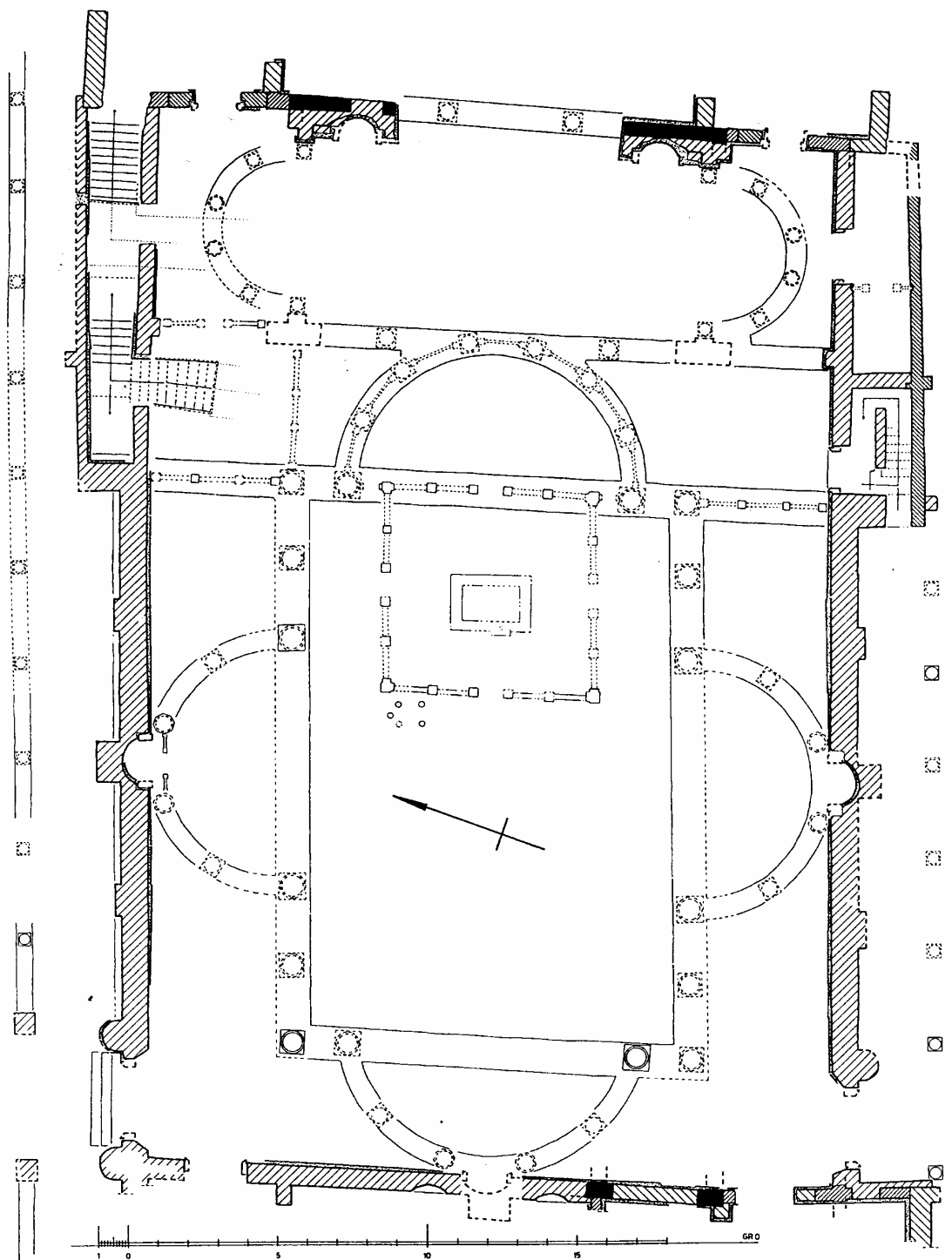
2.6.4 *Vierde fase*

Tegen het einde van de vijfde eeuw werd de beslissing genomen om de hele structuur van het gebouw opnieuw om te vormen en nieuwe gebouwen toe te voegen⁸⁰ (afb. 11). Het was een proces dat tientallen jaren duurde. Alles moest veel grootschaliger worden dan voordien. In de zesde eeuw werd de doopkapel in de Martelaarskerk gerenoveerd. Na de voltooiing van de Grote Basilica en het Baptisterium begon de reconstructie van de Martelaarskerk in de tijd van Justinianus.

De vroege basiliek met zijn annexen werd vervangen door een grote vierschelpige constructie (*tetraconch*)⁸¹. Dit is een bouwtype dat men vrij veel vindt in Syrië, maar niet zo vaak in Egypte. Het voorbeeld in Abū Mīnā verschilt van het traditionele ontwerp door zijn licht uitgerekt grondplan en doordat het concept van de vierschelp slechts gerealiseerd was in de binnenste zuilenrijen. De zuilen waren samengesteld uit grote, hergebruikte, marmeren zuilen. Het gebouw behield dus een rechthoekige buitenkant, de muren waren recht en werden alleen bij de toppen van de zijschelpen onderbroken door smalle, uitstekende nissen. Vóór deze halfcirkelvormige nissen stonden twee zuilen met schermmuren. Waarschijnlijk werden in het afgeschermd gebied relikwieënkastjes geplaatst voor de productie van martelaarsolie. Zulke relikwieënkastjes, waarvan veel voorbeelden gekend zijn uit Syrische kerken, werden gewoonlijk gemaakt met een kleine opening bovenaan en een afvoerkanaal in de bodem van één zijde. Wanneer de olie in het relikwieënkastje werd gegoten door de bovenopening, kwam het in contact met de relikwieën en werd de genezende kracht van de relikwieën aan de olie overgedragen.

⁸⁰ GROSSMANN, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 283.

⁸¹ *Ibidem*, p. 284-285.

Afb. 11: Vierde fase van de Martelaarskerk.

De fundamenteën van de oostelijke schelp werden nauwkeurig op de plaats van de vroegere apsis gelegd⁸². Deze schelp had dan ook dezelfde functie. Alleen de oostelijke schelp was overdekt met een halve koepel⁸³. Deze rustte op een dichte opeenvolging van zuilen die op sterkere fundamenteën stonden. De andere schelpen hadden veel lichtere fundamenteën en een dakconstructie van houten balken in de vorm van een halve piramide.

In het middenschip, vlak vóór de oostelijke schelp bevond zich het presbyterium. Het was zoals gewoonlijk omringd door *cancelli* van marmeren platen tussen *stipites*. Overblijfselen van deze marmeren paaltjes zijn nog zichtbaar vóór de apsis. Het altaar stond in het midden van het presbyterium, op een verhoogd platform, waarschijnlijk op dezelfde plaats als in de vorige fase. Onder het altaar werd een albasten pot geplaatst in het platform met een smalle bovenopening op vloerniveau voor libaties. Door die opening werd blijkbaar olie in de pot gegoten. De olie werd gewijd door de nabijheid van de pot tot de aarde rond het graf, die heilig werd geacht.

Aan de oostzijde bevond zich een rij zuilen van noord naar zuid, die door de top van de oostelijke schelp ging⁸⁴. In de ruimte vanaf de uiteinden van de zuilenrij tot tegen de westelijke ingangswand van de Grote Basilica waren er twee kleine zijschelpen van zuilen. Zo behield ze het uitzicht van een uitwendige ingangshal, de narthex van de Grote Basilica. De ingangswand van deze laatste werd omgevormd tot een façade met in het midden een als *tribelon* uitgevoerde toegang met boog en twee flankerende nissen.

De muren van ruimtes die bij de kerk hoorden en toegankelijk waren voor leken, werden in deze fase voorzien van marmeren platen.

Deze mooie kerk werd verwoest tijdens de zevende eeuw, waarschijnlijk tijdens de Perzische invasie in 619⁸⁵. Archeologische vondsten hebben aangetoond dat de kerk en de andere gebouwen in Abū Mīnā vooral schade opliepen door vuur. Hierna werden slechts voorlopige herstellingen uitgevoerd.

2.6.5 Vijfde fase

Met de Arabische verovering in 639-642 viel het hele pelgrimsoord in de handen van de Koptische kerk en blijkbaar emigreerde de meerderheid van de bevolking. De heropbouw van de kerk vond plaats in de achtste eeuw onder patriarch Michael I. Dit was de laatste echt

⁸² GROSSMANN, *Abū Mīnā*, p. 282.

⁸³ Idem, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 285.

⁸⁴ Idem, *Christliche Architektur*, p. 403-404.

⁸⁵ Idem, *Abū Mīnā*, in: *Coptic Encycl.*, p. 26.

grote kerk, niet alleen van Abū Mīnā, maar van heel Egypte. Ze werd gebouwd als een basiliek met een schip, vier zijbeuken en narthex in het westen (afb. 12). Het geheel was gevoegd tussen de buitenwanden van de oude vierschelpige kerk. In het westen had men nu een zijbeuk om terug te keren volgens de Egyptische traditie⁸⁶. De narthex was opgedeeld door een dwarswand⁸⁷. Slechts in het midden en aan de buitenste zijschepen was deze dwarswand door openingen onderbroken⁸⁸. De middelste opening was een *tribelon* met twee zuilen.

De naaf van de kerk werd verlengd tot aan de vroegere top van de oostschelp⁸⁹. Het heiligdom met presbyterium werd verder naar het oosten verschoven, zodat het op de plaats kwam te liggen van de vroegere narthex van de Grote Basilica⁹⁰. In dit gebied was ook de *khūrus* geïnstalleerd. Dit is een nieuw ontwikkeld deel van het heiligdom in de Egyptische kerkarchitectuur⁹¹. Door de plaatsing van twee bogen ter hoogte van de buitenste zuilen van het zijschip had men de *khūrus* onderverdeeld in drie stukken⁹². De grote driedelige opening, die eertijds toegang verschaft tot de Grote Basilica, werd dichtgemetseld en omgevormd tot een relatief kleine apsis. Zeer waarschijnlijk stond in het midden van de *khūrus* een altaar, wat niet het geval was bij de vroegste kerken met een *khūrus*⁹³. De open compartementen van buitenkanten van de *khūrus* zijn niet volgens de traditie⁹⁴. Ze hadden een afzonderlijke toegang aan de buitenzijbeuken.

⁸⁶ GROSSMANN, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 297.

⁸⁷ Idem, *Abū Mīnā*, in: *Coptic Encycl.*, p. 26.

⁸⁸ Idem, *Christliche Architektur*, p. 405.

⁸⁹ Idem, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 297.

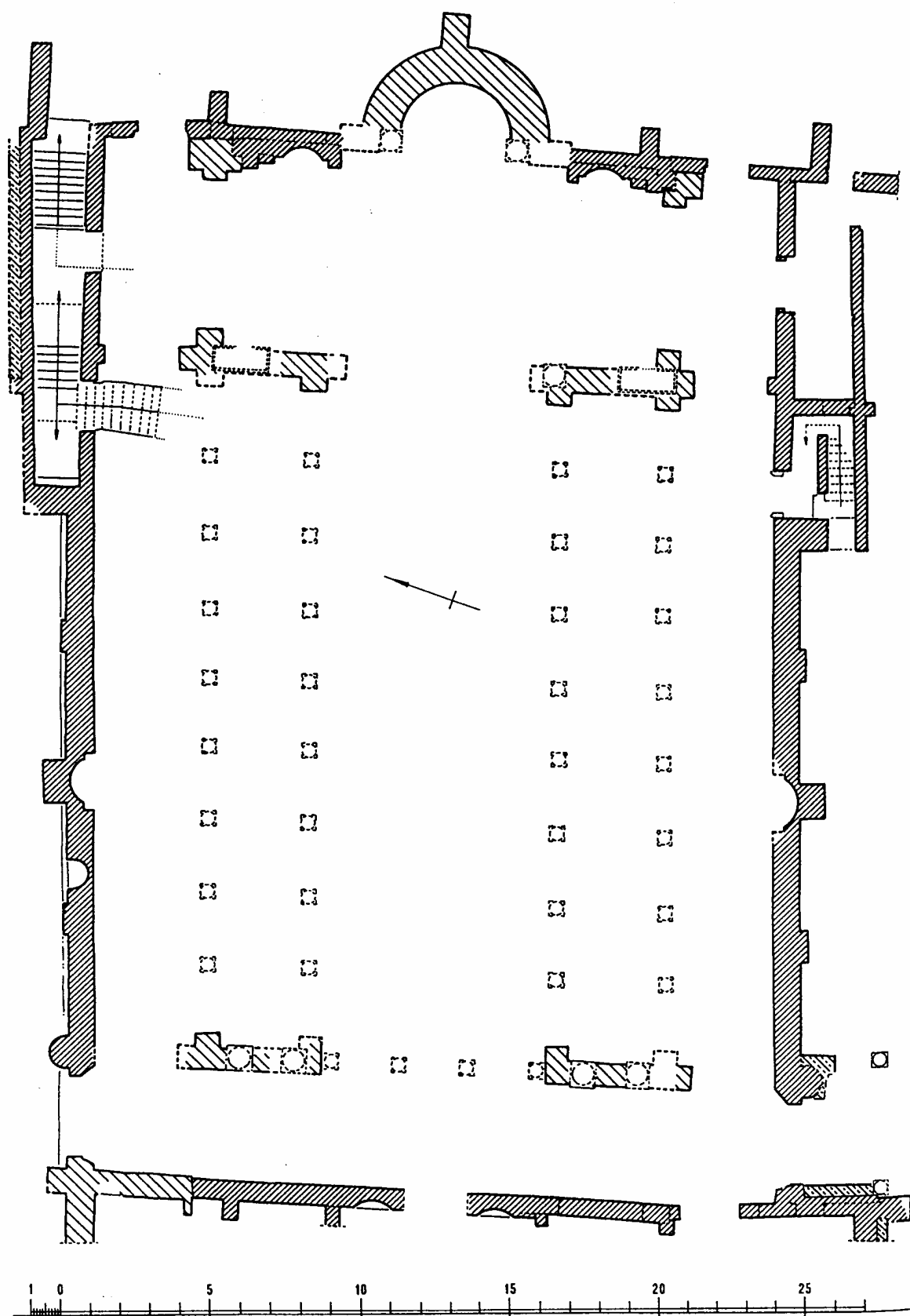
⁹⁰ Idem, *Christliche Architektur*, p. 405.

⁹¹ Idem, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 297.

⁹² Idem, *Christliche Architektur*, p. 405.

⁹³ Ibidem, p. 79.

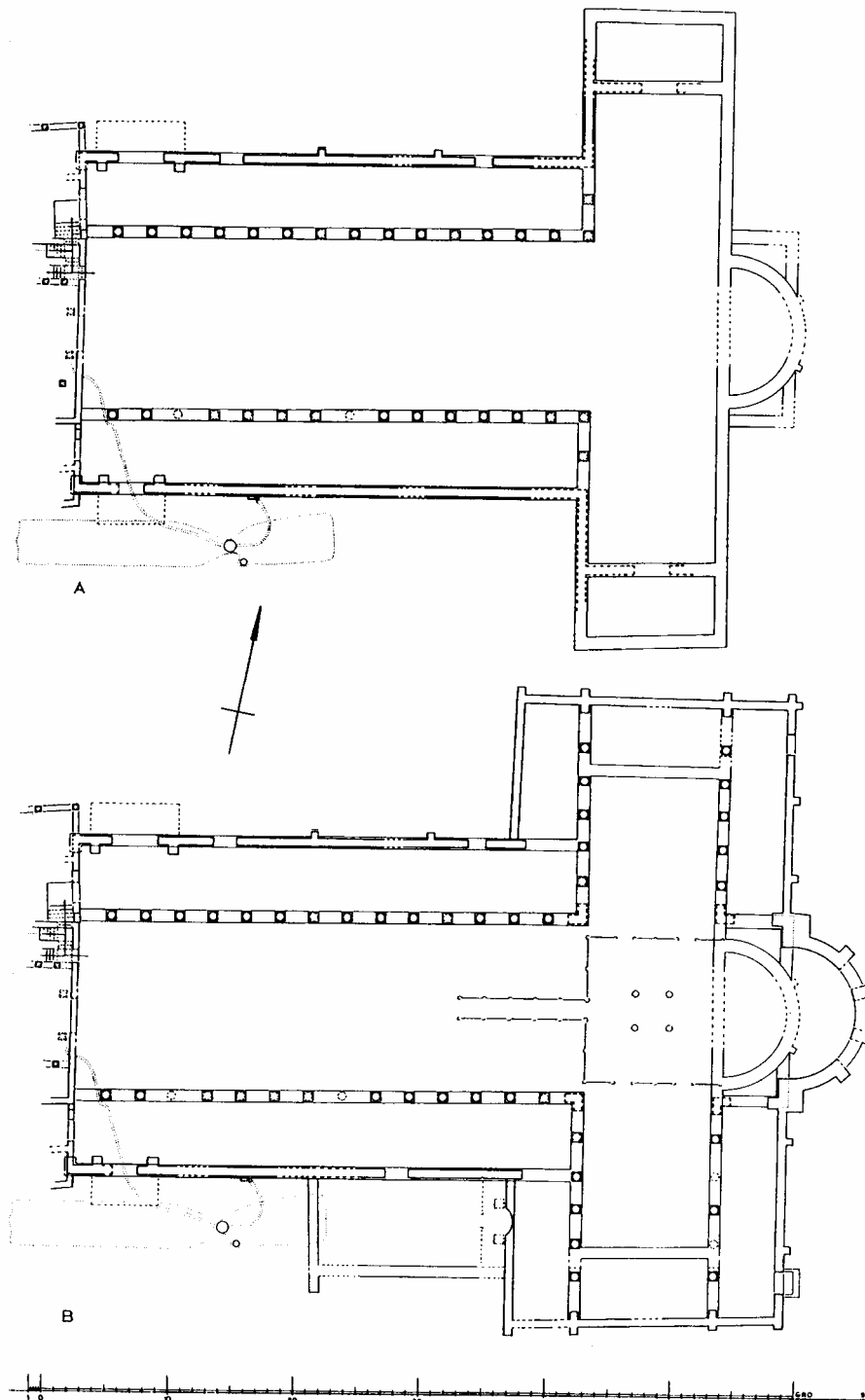
⁹⁴ GROSSMANN P., *Abū Mīnā*, in: *Coptic Encycl.*, p. 26.

Afb. 12: Vijfde fase van de Martelaarskerk.

2.7 De Grote Basilica

De Grote Basilica werd gebouwd wanneer de cultus van Apa Menas al bloeide. Begonnen rond het einde van de vijfde eeuw, vormde ze het eerste deel van een grote vernieuwing van het hele kerkcomplex. Ze werd geplaatst ten oosten van de Martelaarskerk en direct toegevoegd aan de nog functionerende oostelijke annex van die kerk in zijn derde fase. Ze had de vorm van een basiliek met transept (afb. 13).

Afb. 13: Eerste en tweede fase van de Grote Basilica.

De Grote Basilica was de jongste, maar tegelijk ook het grootste deel van het driedelige kerkcomplex van Abū Mīnā en zette daarmee een nieuwe maatstaf in voor de totale bebouwing van de stad⁹⁵. Met een naaf van meer dan 14 meter breed was het de grootste kerk in Egypte in deze periode⁹⁶. Naast verschillende kleine veranderingen kunnen twee bouwfasen onderscheiden worden.

2.7.1 Eerste fase

In de eerste fase had de basiliek in het oosten een driedelig schip en een dwarsschip⁹⁷. De apsis trad met zijn ronding duidelijk naar buiten uit de oostelijke muur. Aan elk uiteinde van het dwarsschip was een rechthoekige kamer geplaatst. Waarschijnlijk deden beide dienst als *pastophoria*. Slechts de fundamenteën van deze ruimtes zijn bewaard. Resten laten vermoeden dat in het midden eens twee zij-ingangen waren voorzien. De fundamenteën van de apsis van de kerk waren niet stabiel genoeg, zodat de halve cirkel met zware steunen rechthoekig moest ommanteld worden.

Het is niet zeker dat het gebouw in deze fase werd afgewerkt. Een groot deel van het gebouw was met zekerheid reeds aanwezig. Zo zijn alle zuilen, die gemaakt waren van herbruikt materiaal uit afgebroken gebouwen van Alexandrië, wel opgesteld geweest. Het ongenoegen over de apsisfundamenteën zal pas bij het opstellen van de halfkoepel duidelijk geworden zijn, want de herstellingsmaatregelen duiden op een dreigend uit elkaar vallen van de apsis naar buiten.

2.7.2 Tweede fase

Tijdens de tweede fase werd het dwarsschip met één zijbeuk omgevormd in een driedelige ruimte⁹⁸. Deze vergroting vond plaats in de overgang van de vijfde naar de zesde eeuw. Bij de verbreding van het dwarsschip werden de fundamenteën van de vroegere buitenwanden gebruikt als *stylobaten* voor de nieuwe zuilenrij. De apsis sprong nu verder uit naar het oosten. Hij werd iets groter en had zeer sterke, diep in de bodem liggende fundamenteën. De *pastophoria*, die een vast kenmerk vormen van een Egyptische kerk, werden nu geplaatst aan de zijkanalen van de apsis en strekten zich uit over de hele lengte van het dwarsschip.

⁹⁵ GROSSMANN, *Abū Mīnā*, p. 285.

⁹⁶ Idem, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 283.

⁹⁷ Idem, *Christliche Architektur*, p. 406.

⁹⁸ Ibidem, p. 407.

Alle overige veranderingen zijn van jongere datum. Hierbij behoren twee kleine nissen met twee vrijstaande zuilen aan de uiteinden van het dwarsschip. Deze namen de plaats in van de zij-ingangen uit de eerste fase. Ervoor bevonden zich twee op hoge zuilen staande steunwanden met aan het einde van het dwarsschip een *exedra*-achtige afsluiting. Ook de zijtrappen werden slechts later toegevoegd.

Het altaar stond zoals gewoonlijk vóór de apsis en het presbyterium was omringd door een *ciborium* op vier zuilen met marmeren *cancelli*⁹⁹. Achter het altaar bevond zich een tribune op zuilen die blijkbaar toegankelijk was vanuit het binnenste van het presbyterium. Deze structuur moet waarschijnlijk gezien worden als een ongewoon gemodelleerd *synthronon*, dat zich hier niet in de apsis bevond, maar ervoor. H Schläger, die ze voor de eerste keer beschreven heeft, hield ze voor beeldbasissen¹⁰⁰. G. Descoedres is met zijn opvatting dat de monniken aan een daar opgesteld relikwieënschrijn hun verering betuigden, waarschijnlijk het dichtst bij de juiste verklaring gekomen.

De twee smalle ondergrondse kamers achter deze structuur en onder de boog van de apsis waren gewone grafkamers, waarschijnlijk voor verdienstelijke geestelijken die de dienst verzorgden in deze kerk¹⁰¹. De toegangsschachten van de graven waren voorzien van eenvoudige in de zijwand ingewerkte trappen¹⁰². Gelijktijdig met de Justiniaanse ombouw van de Martelaarskerk is de Grote Basilica ook met een volledige incrustatie van marmer voorzien¹⁰³.

In het westen van de kerk werd ten tijde van de bouw van de schelpvormige fase van de Martelaarskerk een narthex toegevoegd¹⁰⁴. Op de smalle noordelijke en zuidelijke zijde was de narthex voorzien van zijschelpen of een halfcirkelvormige zuilen^{exedra}¹⁰⁵. De westelijke kant bestond uit een rechte zuilenrij die samensmolt met de twee zuilen op de top van de oostelijke schelp van de Martelaarskerk. In het oosten kwam de narthex met een *tribelon* uit in de Grote Basilica. Deze ingang was door twee ingevoegde zuilen in drie openingen verdeeld. In het noorden van de narthex waren de trappen voor de afdaling in de crypte geplaatst. Zo'n narthex die zich over de totale lengte van het gebouw uitstrekt, wordt een exonarthex genoemd¹⁰⁶. Andere structuren, zoals het plein, extra godsdienstige kamers,

⁹⁹ GROSSMANN, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 283.

¹⁰⁰ Idem, *Christliche Architektur*, p. 201.

¹⁰¹ Idem, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 283.

¹⁰² Idem, *Christliche Architektur*, p. 129.

¹⁰³ Ibidem, p. 408.

¹⁰⁴ GROSSMANN, *Abū Mīnā*, p. 282.

¹⁰⁵ Idem, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 285-286.

¹⁰⁶ Idem, *Christliche Architektur*, p. 102.

magazijnen en winkels werden toegevoegd aan de zuidelijke zijde van de Grote Basilica, hoewel ze er niet onmiddellijk mee verbonden zijn.

In typologisch opzicht toont de Grote Basilica van Abū Mīnā alle kenmerken van een kerk uit het kustgebied, bij de hoofdstad Alexandrië¹⁰⁷. In bouwvormgeving sluit ze meer aan bij de gebouwen van Midden- en Boven-Egypte die aanleunen bij de algemene Hellenistisch-Romeinse rijksarchitectuur. Gebogen, overdreven dikke wanden zijn niet te bespeuren. Er is ook geen westelijke omgang voorzien. Verder zijn de *pastophoria* aan beide zijden van de apsis slechts later toegevoegd.

2.8 Het Baptisterium

Het Baptisterium, het derde en laatste deel van het grote driedelige kerkcomplex in Abū Mīnā, is gesitueerd ten westen van de Martelaarskerk. Het lijkt verschillende keren herbouwd te zijn geweest en er zijn drie constructiefases te herkennen¹⁰⁸.

2.8.1 *Eerste fase*

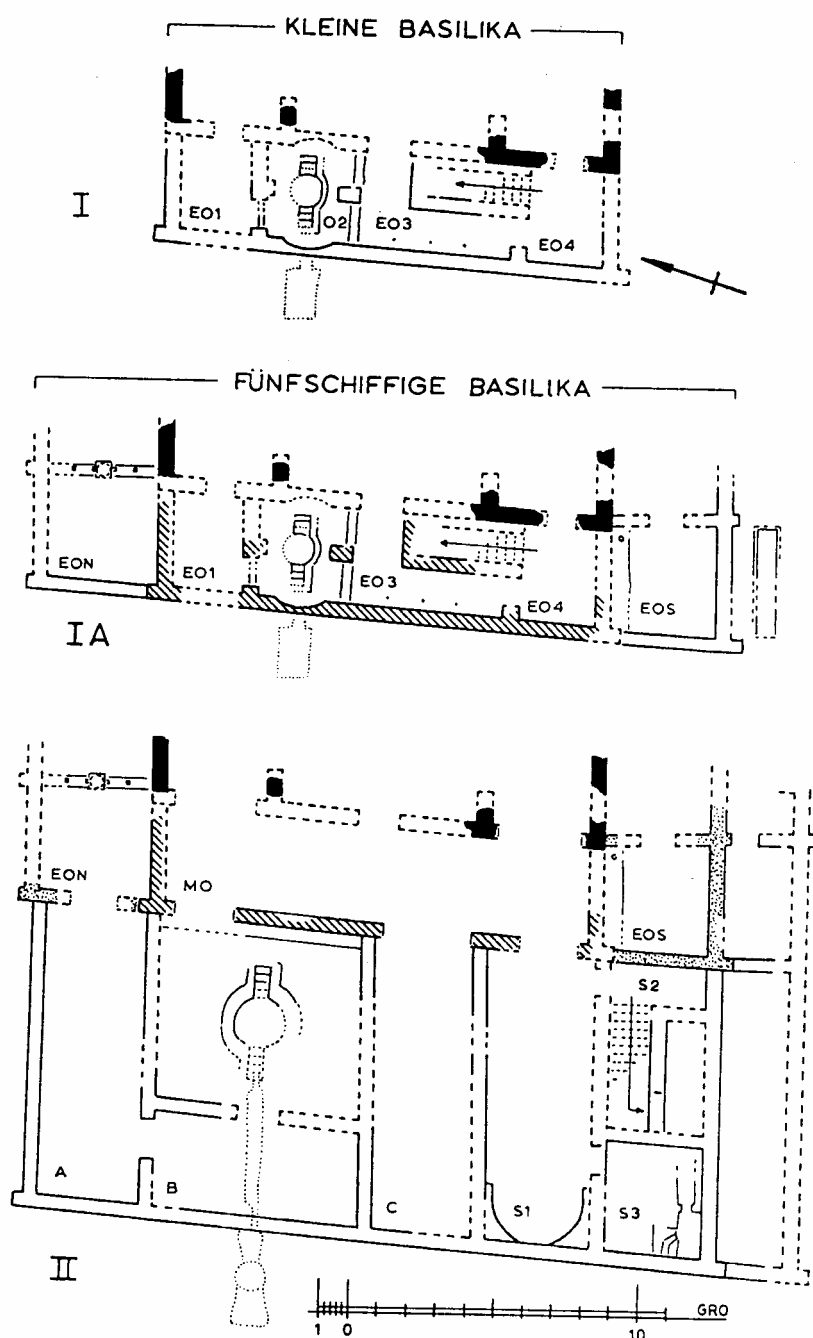
In zijn eerste fase, in het midden van de vijfde eeuw, was het een westelijke annex van de Kleine Basilica¹⁰⁹ (afb. 14). Het bestond uit een vrij smalle kamer met *piscina* en een L-vormige kamer in het zuiden¹¹⁰. Het westelijk deel van de L-vormige kamer diende waarschijnlijk voor de afzwering van Satan en zalvingen. Na de onderdompeling kwamen de neofieten samen in het oostelijk deel van de L-vormige kamer om de *alba* te ontvangen en vanhieruit gingen ze verder naar de kerk. De volgende kamer in het zuiden was de voorkamer, het *proaulion* en dit was direct toegankelijk vanuit de kerk. Vóór het doopritueel kleedden de neofieten zich hier uit tot op hun ondergoed en ontvingen ze verschillende uitdrijvingen. De kleine kamer in het noorden was slechts van secundair belang.

¹⁰⁷ GROSSMANN, *Christliche Architektur*, p. 408.

¹⁰⁸ Idem, *Abū Mīnā*, p. 284.

¹⁰⁹ Ibidem, p. 285.

¹¹⁰ GROSSMANN P., *Report on the Excavations at Abū Mīnā in Spring 1997*, in: *BSAC* 38 (1999), p. 66.

Afb. 14: Eerste en tweede fase van het Baptisterium.

In tegenstelling tot de kerk had het Baptisterium een fundament van ongebakken leemtichels. Het was bovendien volledig opgetrokken uit herbruikte stenen met faraonische decoratie, waarschijnlijk afkomstig uit een graf uit de keizertijd of een kleine tempel¹¹¹. Al de delen met hiërogliefen en godenafbeeldingen waren met kalkpleister bedekt.

¹¹¹ GROSSMANN, *Christliche Architektur*, p. 172.

Enkele jaren later, na een aantal kleine veranderingen en toevoegingen werden aan weerszijden van het Baptisterium een zijkamer toegevoegd¹¹². Dit gebeurde gelijktijdig met de omvorming van de Kleine Basilica in een basilica met schip en vier zijbeuken. De binnenste kamervolgorde werd echter niet veranderd¹¹³. Bovendien lijken deze twee kamers niet in relatie te staan met de dooprituelen, want beide zijn slechts toegankelijk vanuit de basilica en niet via de doopkapel¹¹⁴.

2.8.2 *Tweede fase*

In de twee helft van de vijfde eeuw, nog vóór de bouw van de Grote Basilica, werd het bestaande Baptisterium afgebroken en vervangen door een groter gebouw. De doopruijnte werd vergroot en had een vierkant grondplan. Deze ruimte was langs drie zijden omringd door langgerekte kamers, die gebruikt werden voor de rituelen voor en na de eigenlijke doop. De kamer in het noorden deed dienst als wachtkamer en die in het westen als *proaulion*¹¹⁵. De westelijke kamer werd waarschijnlijk ook gebruikt voor de uitdrijvingen en *abrenuntiation*¹¹⁶. In het zuiden werd nog een ruimte toegevoegd die toegang gaf tot enkele kamers met minder belangrijke functie.

Het uitkleden en de zalving vóór het doopsel gebeurde in de centrale ruimte met de doopvont. Deze zalvingen hadden vermoedelijk plaats met verscheidene doopkandidaten tegelijkertijd¹¹⁷. Toch kan het verhoogde aantal doopkandidaten niet de enige reden geweest zijn voor de vergroting van de ruimte. Het stijgend aantal pelgrims lag wel aan de basis van de vergroting van de eigenlijke kerk, maar aanvankelijk bleef het Baptisterium onveranderd. De uitbreiding van het Baptisterium gebeurde echter wanneer er geen andere bouwactiviteiten in het kerkelijk gebied waren. De nieuwe, pas na de doopkamer te betreden kamers, duiden veeleer op een verandering van het ritueel. Deze werd volgens G. Kretschmar tussen de vierde en eind zesde eeuw in Egypte ingevoerd naar Syrisch voorbeeld en hielden een zalving en vormsel na de doop in. Ondertussen werd deze verandering van het ritueel in Egypte op het einde van de vierde eeuw gedateerd, maar in het Baptisterium in Abū Mīnā werd ze blijkbaar pas doorgevoerd in de tweede helft van de vijfde eeuw.

¹¹² GROSSMANN, *Report on the Excavations at Abū Mīnā in Spring 1997*, in: *BSAC* 38 (1999), p. 66.

¹¹³ Idem, *Christliche Architektur*, p. 142.

¹¹⁴ Idem, *Report on the Excavations at Abū Mīnā in Spring 1997*, in: *BSAC* 38 (1999), p. 66-67.

¹¹⁵ Idem, *Christliche Architektur*, p. 142.

¹¹⁶ Idem, *Report on the Excavations at Abū Mīnā in Spring 1997*, in: *BSAC* 38 (1999), p. 67.

¹¹⁷ Idem, *Christliche Architektur*, p. 142.

2.8.3 *Derde fase*

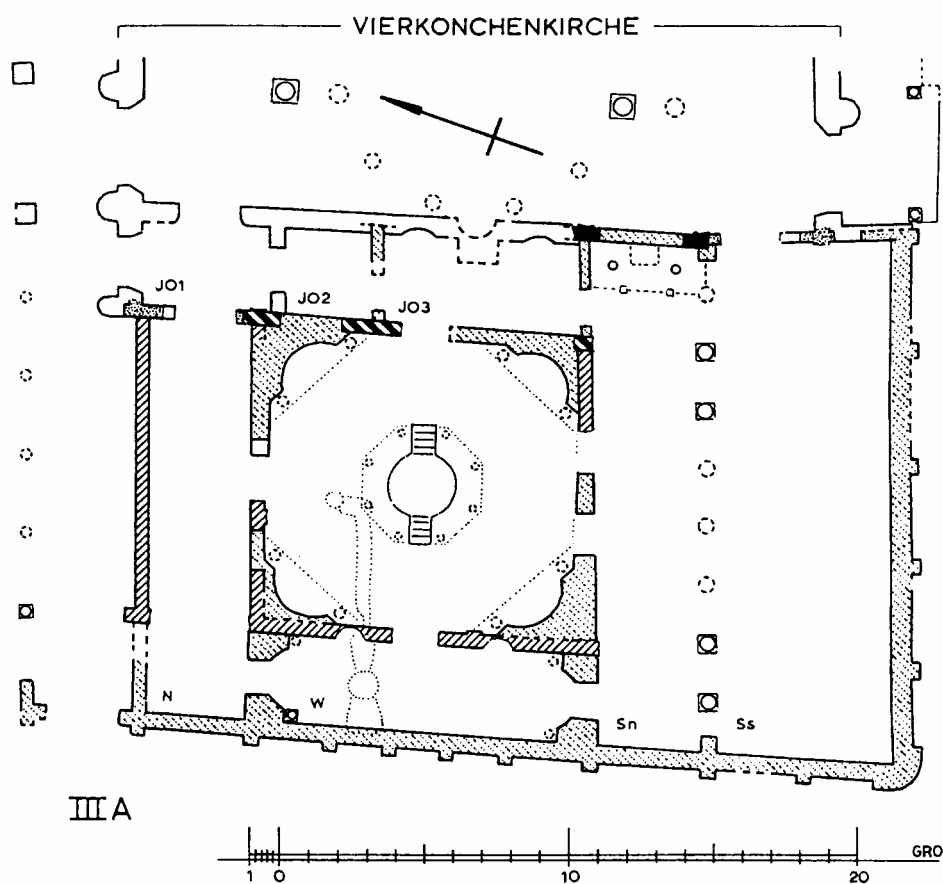
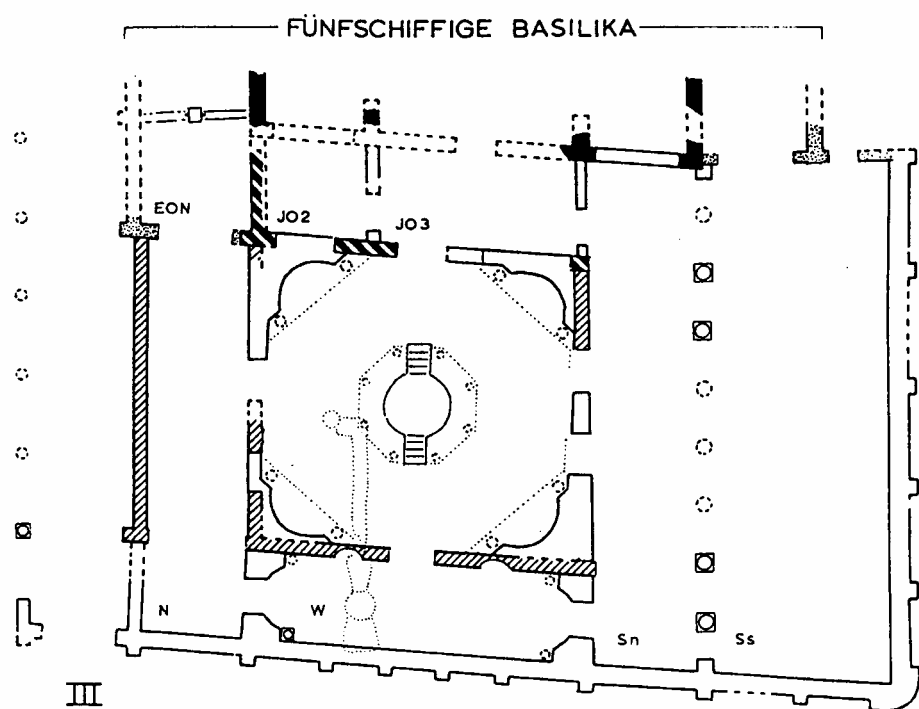
In de Justiniaanse periode, zelfs vóór de vierde fase van de Martelaarskerk, werd het Baptisterium opnieuw herbouwd en werden uitbreidingen doorgevoerd aan het zuiden en het westen (afb. 15). De vierkante centrale kamer werd vervangen door een achthoek met een koepel. In de diagonale hoeken bevonden zich halfcirkelvormige nissen, geflankeerd door een paar zuilen. Het *proaulion* werd vervangen door een biapsidale dwarskamer. Het ruimteprogramma zelf werd echter niet vergroot en het aantal kamers bleef onveranderd, zodat er geen verandering in het ritueel is aan te nemen. In het centrum van de achthoek lag een zeer groot *piscina* verzonken in de vloer, waarboven een *ciborium* opgericht was op acht palen¹¹⁸. De doopvont was bereikbaar met trappen aan de oostelijke en de westelijke zijde. Zijn grootte was geschikt om een groot aantal dopen tegelijkertijd uit te voeren. Er konden blijkbaar twee of zelfs drie neofieten op hetzelfde moment de doopvont betreden. Enkele jaren later werd een tweede apsiskamer toegevoegd ten westen van de achthoek, die ook een *piscina* bevatte en gebruikt werd in andere periodes van het jaar wanneer slechts een klein aantal neofieten moest gedoopt worden.

Het Baptisterium werd voorzien van water door een naburige cisterne in het noordwesten. De plaats waar het water in de grond sijpelde is zelfs teruggevonden. In de uitgebreide zuidelijke zijde nam een smal plein de plaats in van de oorspronkelijke kamers¹¹⁹. De laatste bouwactiviteit in het gebied van het Baptisterium viel in de periode van de achtste eeuw, wanneer uitgebreide maatregelen werden genomen om de koepel van de achthoek te beschermen, die dreigde in te storten. Aan de noordzijde werden toen nog enkele kleine kamers toegevoegd. Het water van het dak van het gebouw werd nu verzameld¹²⁰.

¹¹⁸ GROSSMANN, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 284.

¹¹⁹ Idem, *Abū Mīnā*, in: *Coptic Encycl.*, p. 27.

¹²⁰ Idem, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 284.

Afb. 15: Derde fase van het Baptisterium.

2.9 De Noordelijke Basilica

De Noordelijke Basilica was gesitueerd in het noorden van de nederzetting, buiten het omwalde kerkgebied¹²¹. Ze had een grondplan met een schip en twee zijbeuken (afb. 16). De kerk had een gemiddelde grootte en haar proporties waren goed uitgebalanceerd. Het middelste schip is voorzien geweest van een zadeldak¹²². De kerk was iets kleiner dan de overige kerken in het gebied en had enkele bijzonderheden die niet terug te vinden waren bij de andere kerken van de stad¹²³. Ze had een zijbeuk om terug te keren in het westen zoals de meeste Opper-Egyptische kerken. Van bij de aanvang had ze een traditioneel driedelig heiligdom met een grote apsis in het midden en twee rechthoekige nevenkamers naast de apsis. Deze nevenkamers gaven op hun beurt toegang tot kleine zijkamertjes. Aan de ingang van de apsis zelf stonden twee grote zuilen in plaats van de gebruikelijke hoekzuilen. De apsis had vroeger een *synthronon* met de troon van de bisschop¹²⁴. Vóór de apsis bevond zich het presbyterium, omringd door *cancelli* en in het midden zijn sporen van het altaar teruggevonden.

Het zou kunnen dat de kerk met galerijen was voorzien, maar dit is onzeker¹²⁵. De trap was aangelegd aan het zuidende van de westomgang van het heiligdom. Deze plaats was ideaal voor een galerij, dus dit feit zou toch op het bestaan van galerijen kunnen wijzen.

De doopkapel in het zuiden en de kapel in het oosten zijn nadien toegevoegd aan het geheel en waren niet voorzien in het oorspronkelijke plan van de kerk¹²⁶. De oostelijke kapel had drie apsissen met altaren en een doorlopend scherm. De doopkapel had een cirkelvormige *piscina*, verzonken in de vloer en is omringd geweest met een *ciborium* op zes zuilen. De kapel toont aan dat hier verschillende dopen tegelijkertijd konden uitgevoerd worden. Aan de noordelijke zijde bevonden zich twee nog jongere kapellen¹²⁷.

De belangrijkste toevoeging was het atriumachtig plein in het westen, aan weerszijden omringd door verschillende wooneenheden¹²⁸. In het noorden lag een ontvangsthal met een apsis die naar het westen wees. Deze hal kon gebruikt worden als *triclinium* en was ook voorzien van een kleine keuken met een eigen cisterne. Westelijk daarvan en aan de zuidzijde bevonden zich verscheidene standaardkamers, die konden dienen als gastenkamers

¹²¹ GROSSMANN, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 295.

¹²² Idem, *Christliche Architektur*, p. 29.

¹²³ Ibidem, p. 409.

¹²⁴ GROSSMANN, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 295.

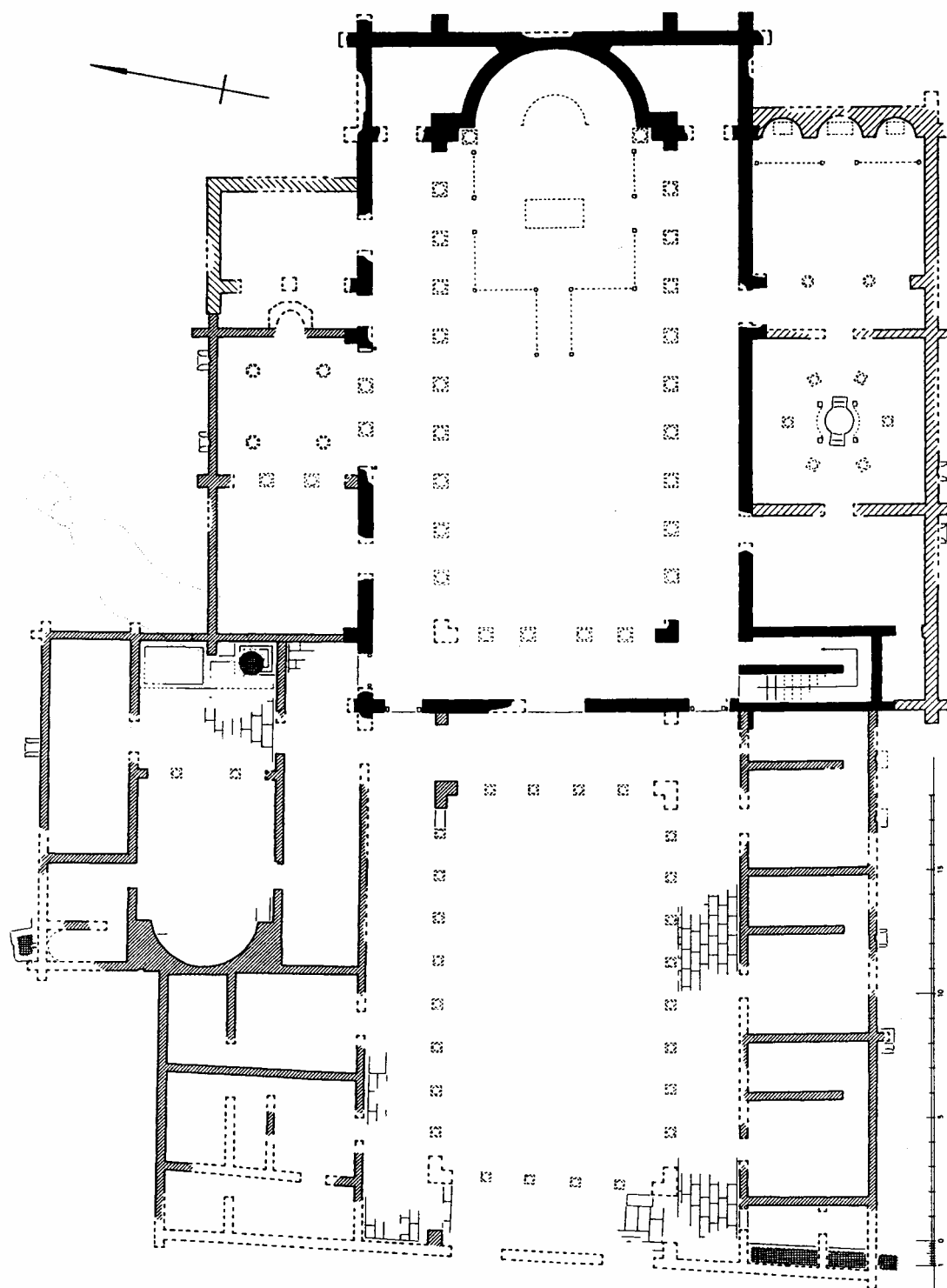
¹²⁵ Idem, *Christliche Architektur*, p. 409.

¹²⁶ Idem, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 295.

¹²⁷ Idem, *Christliche Architektur*, p. 409.

¹²⁸ Idem, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 295.

voor kerkelijke waardigheidsbekleders bij bepaalde gelegenheden¹²⁹. Een in twee delen opgebouwd gemeenschappelijk toilet bevond zich aan de westkant van de zuidelijke zijde.

Afb. 16: Noordelijke Basilica.

¹²⁹ GROSSMANN, *Christliche Architektur*, p. 410.

Deze details en zijn ligging buiten de omwalling suggereren dat de Noordelijke Basilica met zijn bijkomende gebouwen een deel was van de monofysitische kerk. Deze was buiten de stad gelegen omdat de Melkietische stadsbewoners op dat moment de monofysieten als heidens bestempelde en het verblijf in de stad had verboden¹³⁰. De Noordelijke Basilica stond van alle zich in Abū Mīnā bevindende kerken het dichtst bij het traditionele Egyptische bouwschema¹³¹. Op basis van de gevonden keramiek kan de Noordelijke Basilica gedateerd worden in de eerste helft van de zesde eeuw, maar ze is slechts afgewerkt onder patriarch Damianus¹³². Na de verwoesting onder de Perzen in 619 werd ze niet terug opgebouwd.

2.10 De Oostelijke kerk

De Oostelijke kerk is gesitueerd ongeveer 1,6 km ten oosten van Abū Mīnā en stamt eveneens uit de zesde eeuw¹³³. Ze lag in het midden van een nederzettingsgebied met veel kleine kluizenaarswoningen uit de vijfde en de zesde eeuw (afb. 17). Deze gebouwen hadden een eenvoudig grondplan met twee kamers, nl. een grote, gewoonlijk vierkante ingangskamer en een veel kleinere kamer achteraan. De eerste kamer diende waarschijnlijk om in te leven, te bidden, te werken en gasten te ontvangen, terwijl de achterste kamer diende om te slapen¹³⁴. De hoofdruimte bevatte vaak een naar het oosten wijzende nis. Sommige van deze kleine huizen hadden een trap in de kleinste kamer, die toegankelijk was van buitenaf. De uniformiteit en eenvoud van de huizen vormen de hoofdargumenten om deze nederzetting als een *laura* van kluizenaars te identificeren¹³⁵. De Oostelijke kerk kan dus gezien worden als een geestelijk centrum van een uitgebreide nederzetting van kluizenaars. De kerk had twee bouwfasen¹³⁶.

¹³⁰ GROSSMANN, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 295.

¹³¹ Idem, *Abū Mīnā*, p. 288.

¹³² Idem, *Christliche Architektur*, p. 411.

¹³³ Idem, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 296.

¹³⁴ Idem, *Christliche Architektur*, p. 262.

¹³⁵ Idem, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 296.

¹³⁶ Idem, *Abū Mīnā*, p. 288.

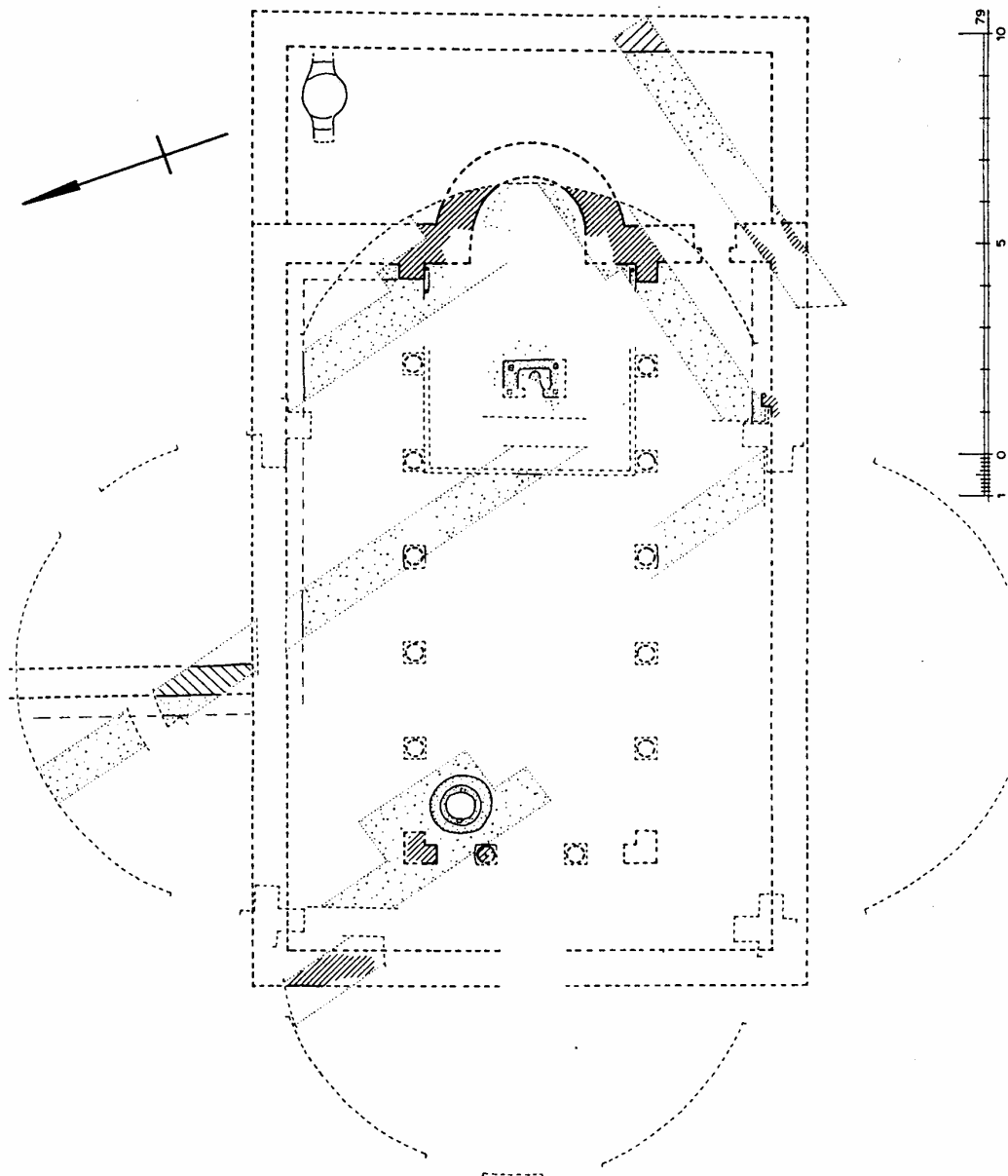

Afb. 17: Kluizenaarswoningen rond de Oostelijke kerk.

2.10.1 Eerste fase

Eerst was er een eenvoudige, kleine kerk uit leentichels met een smalle apsis in het oosten, maar zonder aansluitende apsiskamer (afb. 18). Het heiligdom bestond uit een driedelig schip

en had een zijbeuk om terug te keren in het westen, die door hoek- en tussenzuilen van het middenschip was afgescheiden¹³⁷. Een oostelijke ommegang heeft nooit bestaan. Dit is te zien aan het feit dat de zuilenrij aan de zijkant van het middenschip eindigde aan de oostelijke muur van het heiligdom.

Afb. 18: Eerste fase van de Oostelijke kerk.

¹³⁷ GROSSMANN, *Christliche Architektur*, p. 489-490.

Vóór de apsis, ter hoogte van het tweede zuilenpaar, geteld vanuit het oosten, bevond zich het presbyterium. Dit was omgeven met eenvoudige houten schermen en in het midden stond een altaar op een platform. In de noordwestelijke hoek van het middenschip was er een kanaal tot een eigen cisterne.

Later werd een U-vormige nevenkamer toegevoegd rond de apsis. Deze ruimte was toegankelijk via een nieuwe deur in het oosten van het zuidelijk zijschip. In de noordoostelijke hoek van deze ruimte bevond zich een doopvont. Aan de noordelijke zijde waren nevenruimtes, waarvan de functie niet gekend is.

De bouwperiode van de kerk is niet gemakkelijk te achterhalen. Ze is ouder dan de in Justiniaanse tijd eroverheen opgerichte vierschelpige kerk en zal daarom op het einde van de vijfde of in het begin van de zesde eeuw geconstrueerd zijn.

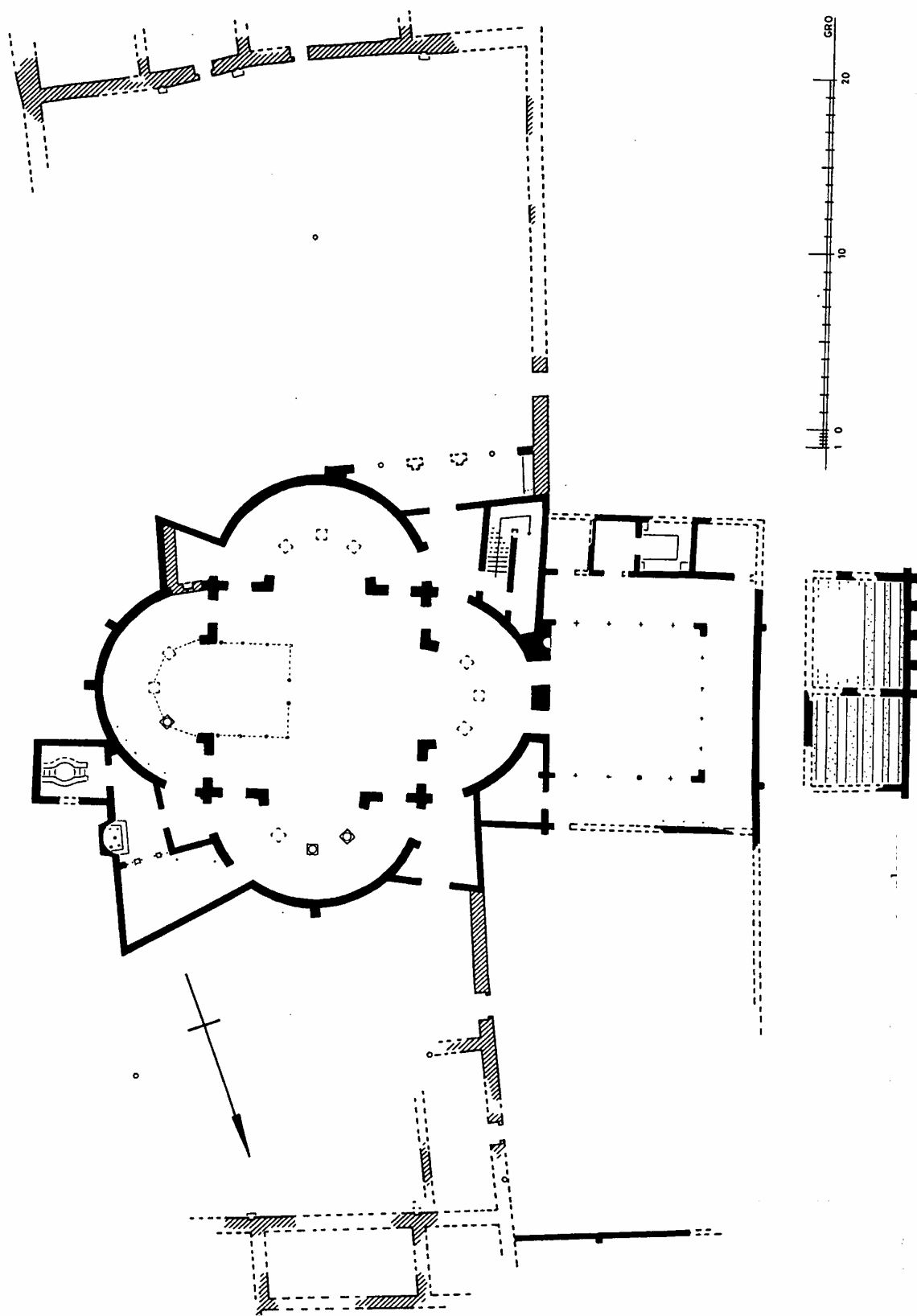
2.10.2 Tweede fase

Deze vroegere kerk werd in het midden van de zesde eeuw overbouwd door een kerk van het schelpvormig type, te vergelijken met de Martelaarskerk in zijn later stadium, maar bescheidener (afb. 19). In contrast met de Martelaarskerk werd de schelpvorm uitgevoerd in de buitenmuren zelf volgens het Syrisch model van dit bouwtype¹³⁸. De centrale ruimte was een vierkant middenveld, begrensd in de hoeken met ongelijkbenige kruisvormige pilaren en daarnaast hoekpilaren¹³⁹. Aan de kruisvormige pilaren vertrokken halfcirkelvormige buitenwanden, terwijl vanaf de hoekpilaren zuilen in een halve cirkel geplaatst waren. In de inspringende buitenhoeken waren hoekige tussenkamers ingevoegd zonder herkenbare symmetrie.

Ook bij deze kerk fungeerde de oostschelp als apsis. In de schelp waren er sporen van een houten *synthronon*. Daarvoor bevond zich het door *cancelli* omgeven presbyterium met een kort, van het midden van de westzijde uitgaand *prostoon*. De plaats waar het altaar heeft gestaan is niet teruggevonden. In de onmiddellijke omgeving stond wel een grote zuilentrommel uit blauw marmer, die door bewerking een sigmavormig grondvlak had. Het kan goed zijn dat dit het altaar of de onderbouw van het altaar geweest is.

¹³⁸ GROSSMANN, *Abû Mînâ*, p. 288.

¹³⁹ Idem, *Christliche Architektur*, p. 490-491.

Afb. 19: Tweede fase van de Oostelijke kerk.

Verscheidene onregelmatige kamers in de noordoostelijke hoek van de kerk behoorden tot een doopkapel. Ze bestond uit een buitenste voorvertrek met doorlopende zitbanken rondom, een binnenste voorvertrek met een altaarnis en een doopruijnte met diepe *piscina*. De laatste ruimte sprong uit naar het oosten. De *piscina* zelf bevond zich op de plaats van de *piscina* van het voorgaande gebouw, zodat zijn ligging van bij de aanvang vast stond. Ze lag niet in het midden van de kamer, maar was helemaal tegen de oostelijke wand geschoven, zodat de oostelijke trappen bijna niet te gebruiken waren. In de diagonaal ertegenover liggende zuidwesthoek van de kerk bevond zich de trap naar het dak. De kerk was bovendien voorzien van een atrium in het westen. Dit was eigenaardig genoeg niet vanbuitenuit te betreden. Aan de zuidzijde waren kamers toegevoegd, waaronder een toilet. Verder naar het westen van de kerk heeft men later een graandepot opgericht.

2.11 De herbergen

Tot nu toe worden verschillende gebouwen aangewezen als *xenodochia* voor bedevaarders, die voornamelijk tijdens feestdagen Apa Menas van Abū Mīnā kwamen bezoeken¹⁴⁰. De verblijfplaatsen voor pelgrims laten zich in drie categorieën onderverdelen¹⁴¹.

2.11.1 *Eerste type*

De voornaamste categorie was het *hospitium* of *pandocheion*. Het bevond zich onmiddellijk in het noorden van het pelgrimshof, tegenover de kerken. Het was vermoedelijk voorbehouden aan gasten uit de hogere klasse, zoals senatoren en ridders. Binnenin was het samengesteld uit lange zuilengalerijen. Het stond in de traditie van antieke gasthuizen, zoals die van de grote heiligdommen van de voorafgaande heidense tijd, zoals bv. in Epidaurus en Olympia, maar dan bescheidener in uitvoering.

Aan de naar het pelgrimshof toegekeerde zijde, bevond zich een zuilenportiek vóór het gebouw, waarvan de colonnade ter hoogte van de ingang door een grotere tussencolonnade onderbroken was. De rij kamers bestond uit kleine winkels met religieuze voorwerpen. Deze liepen om het pelgrimshof heen en waren vandaaruit toegankelijk. Resten van de inrichting zijn helaas nergens behouden. De ingang van het eigenlijke *pandocheion* leidde aanvankelijk

¹⁴⁰ GROSSMANN, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 287.

¹⁴¹ Idem, *Christliche Architektur*, p. 233.

naar een soort voorhal, die door zuilenrijen in verschillende gebieden was ingedeeld. Verder naar binnen was er nog een deur naar het binnenste zuilenhof. Vanuit deze zuilenzaal waren alle omliggende eenpersoonskamers te bereiken. Een tweede verdieping was toegankelijk via een aan de zuidzijde ondergebrachte trap. Aan de noordelijke zijde van het gebouw, tegenover de ingang, bevond zich tenslotte een iets grotere driedelige zaal met onbekende functie.

Paardenstallen en stalplaatsen voor wagens, zoals ze in de herbergen en verblijven voor pelgrims in Syrië en Noord-Afrika te vinden zijn, zijn in Abū Mīnā niet teruggevonden¹⁴². Het is echter zeer goed denkbaar dat men niet in een eigen wagen of op een eigen rijdier naar Abū Mīnā kwam. Men kon, na het eerste deel van de reis per schip op het Mareotismeer afgelegd te hebben, de geschikte dieren, zoals paarden of kamelen en ook wagens in dienst nemen op een plaats die niet ver van de aanlegkaai was verwijderd. Bij aankomst gaf men die weer af. De mogelijkheid bestaat ook dat dienstpersoneel de pelgrims vervoerde in een draagstoel. Het verhuren van paarden en kamelen kan in handen van Abū Mīnā geweest zijn. In ieder geval beschikte het pelgrimsoord wel over rijdieren zoals paarden, kamelen en ook muil dieren en ezels.

Een tweede gebouw van deze soort is verder naar het oosten te vinden, langs de andere kant van de toegangsweg. Iets bescheidener waren enkele herbergen in het noordwesten van het genoemde *pandocheion*. Zo was de zuilenzaal van dit gebouw door achter elkaar liggende tweepersoonskamers omgeven. Tussenbeide lag een bijbehorend gebouw, dat zelfs geen hof bezat. Ook hier moesten de gasten het stellen met tweepersoonskamers.

Gaarkeukens of dergelijken, die als inrichtingen voor massaconsumptie hebben gediend, kunnen tot nu toe niet aangewezen worden in het centrale gebied van de stad¹⁴³. In elk geval kunnen de pelgrims de in het westen van het grote *pandocheion* gelegen zalen als eetzaal gebruikt hebben.

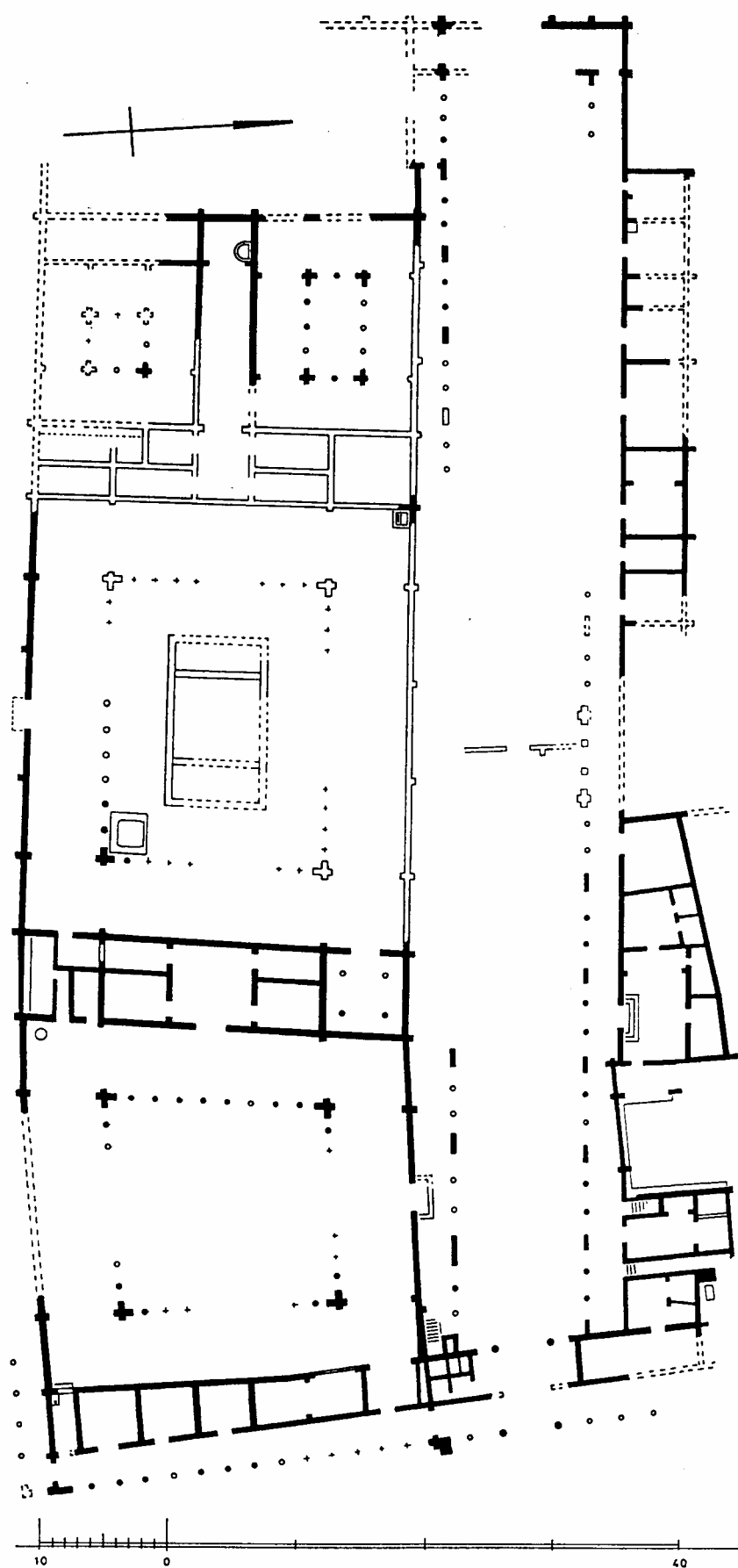
2.11.2 Tweede type

Het tweede type onder de gastenverblijven is een opvallend gebouw aan de zuidzijde van het dubbel badhuis¹⁴⁴. Het is langgerekt en onderverdeeld in twee grote zuilenhoven (afb. 20). In het midden bevond zich een kleine tuin.

¹⁴² GROSSMANN, *Christliche Architektur*, p. 234.

¹⁴³ Ibidem, p. 227.

¹⁴⁴ GROSSMANN, *Abū Mīnā*, p. 289.

Afb. 20: Tweede type van de herbergen.

Bijzonder opmerkelijk zijn de ongewoon brede portieken van de beide oostelijke zuilenhoven en het ontbreken van kamers die gewoonlijk zulke zuilen omringen. Er was alleen een afgesloten kamer tussen beide zuilenhoven, die slechts van één zijde te betreden was en die dus eerder een scheidende dan een verbindende functie had¹⁴⁵. Bovendien behoorde bij elke grote zuilenzaal een groot gemeenschappelijk toilet en ook de buiteningen waren aan andere zijdes ondergebracht. Het ziet ernaar uit dat de gasten hier niet in eenpersoonskamers waren ondergebracht, zoals in de *pandocheia* aan het pelgrimshof het geval was. Dit gebouw was waarschijnlijk een herberg voor *humiliores*. Deze armere bedevaarders werden dan ondergebracht in de zeer brede portiek, zodat ze slechts tegen regen en zonneschijn beschermd waren. De gasten konden hier in grote getale verblijven. De verklaring voor de gescheiden zuilenhoven is dat ze bedoeld waren om vrouwen en kinderen af te zonderen van de mannen. De kleine kinderen moesten bij hun moeders blijven. De grootste zuilenhal was waarschijnlijk voor vrouwen en kinderen. Hier zijn ook enige waterreservoirs gevonden. De iets kleinere, maar toch gelijkaardige zuilenhal was zo opgebouwd dat er een mogelijkheid was om het hofgebied te overdekken. Boven de hofcolonnade konden daarom hoge wanden met een reeks vensters voorzien zijn. Waarschijnlijk had deze zuilenzaal dezelfde functie als de grote zuilenzaal in het oosten, maar was hij voor de koudere wintermaanden bestemd, wanneer het aantal gasten kleiner was.

2.11.3 Derde type

Het voornaamste verblijfgebouw was tenslotte het zuidelijk gelegen *hemicyclium*¹⁴⁶ (afb. 21). Het lag ten zuiden van de kerkengroep. Het bestond uit een groot halfcirkelvormige hof, met een opeenvolging van kamers rond de halve cirkel. Er waren grote en kleine kamers, de ene voor personen alleen, de andere voor groepen. De meeste kamers waren groot genoeg om verschillende mensen samen onder te brengen¹⁴⁷. Een groep van vier kleine kamers stellen wachtkamers of opslagplaatsen voor. Ze waren te klein om eenpersoonskamers te zijn en de verschillende uitgangen maken dit ook onwaarschijnlijk. Met hun achterzijde kwamen al deze plaatsen tegen de zuidelijke *peribolos*-muur¹⁴⁸. Een brede trap in het westelijk deel voerde naar de bovenverdieping. In het noorden van de oostelijke vleugel bevond zich een

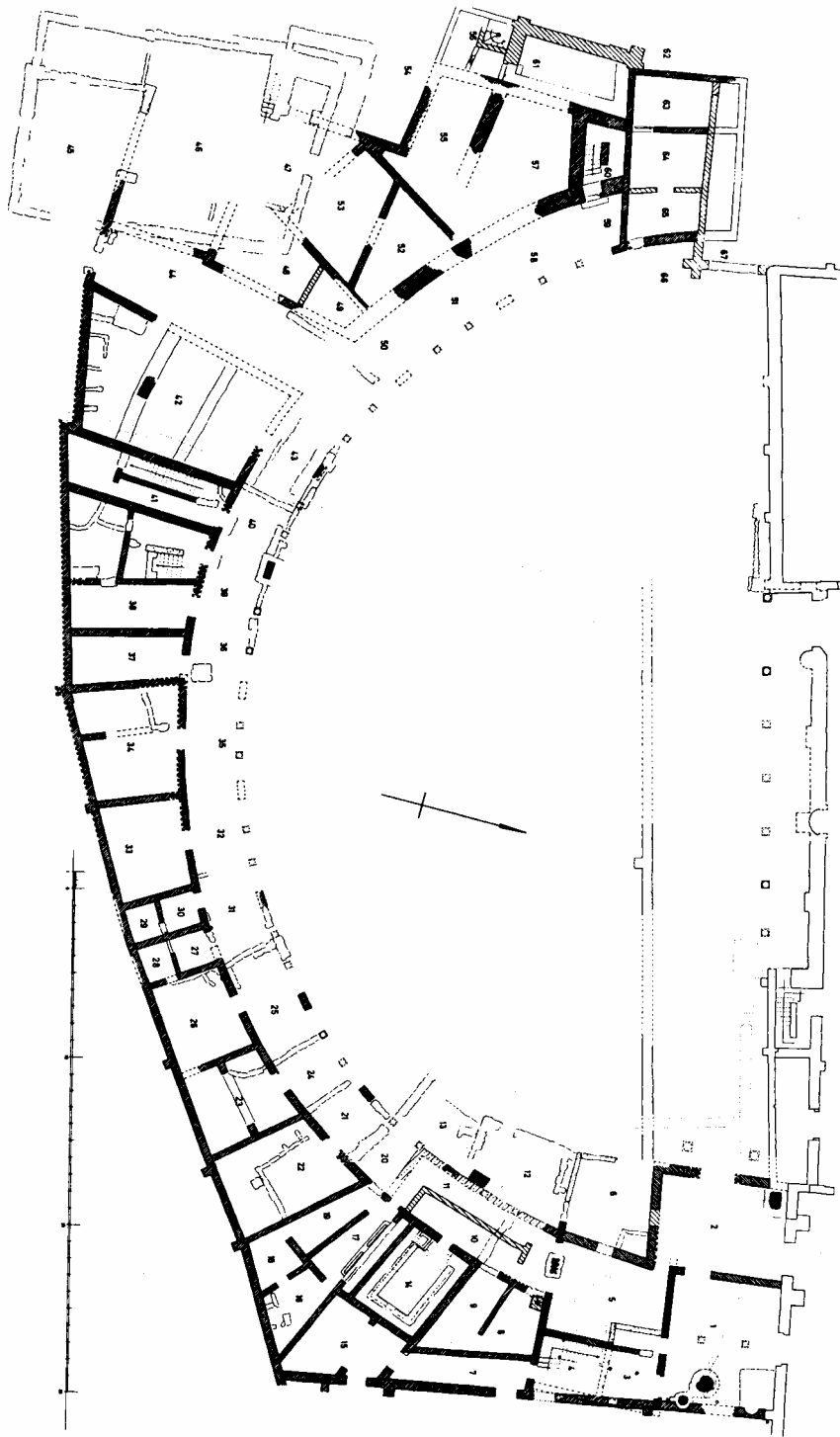
¹⁴⁵ GROSSMANN, *Christliche Architektur*, p. 234-235.

¹⁴⁶ Idem, *Abû Mînâ*, p. 289.

¹⁴⁷ Idem, *Christliche Architektur*, p. 236.

¹⁴⁸ Idem, *Abû Mînâ*, p. 289.

grote wasruimte met verscheidene baden, dus geen ziekenboeg, zoals eerder beweerd werd¹⁴⁹. Iets verder naar het zuiden bevonden zich naast elkaar twee verschillende toiletinstallaties, één voor elk geslacht. Vóór de deur van het grootste toilet, dat voor de vrouwen was, werd later een smalle, middelhoge wand ingebouwd als afscherming voor kijklustigen.

Afb. 21: Zuidelijk hemicyclium.

¹⁴⁹ GROSSMANN, *Christliche Architektur*, p. 236.

Wij kunnen in dit gebouw het *nosokomion* van Abū Mīnā herkennen. Het werd opgezocht door bedevaarders die van plan waren langer op de plaats te verblijven en die door hun verblijf in de nabijheid van het heiligengraf voor een of andere kwaal genezing zochten¹⁵⁰. Deze functie zou het halfcirkelvormig grondplan van het gebouw verklaren, want alle kamers bevonden zich op ongeveer dezelfde afstand van het graf¹⁵¹. De kamers werden gebruikt voor incubatie, een manier die vaak gekozen werd om van zware ziektes, waarbij de dokters niet konden helpen te genezen.

Degenen die succesvol genezing hadden ontvangen, verlengden soms hun verblijf in het pelgrimsoord, zoals Sophronius deed in Menouthis, om bij te staan in de zorg voor andere pelgrims of om hun gunst op andere manieren te tonen¹⁵². Als voorganger van dit gebouw kan een rij kamers ten zuiden van de Justiniaanse Martelaarskerk gezien worden¹⁵³. Deze rij kamers was veel eenvoudiger in aanleg.

De verzorging van de zieken berustte voornamelijk op vrijwilligerswerk. De aanwezigheid van medisch geschoolde artsen, zoals in de ziekenhuizen van de grote steden, is niet bekend en wordt betwijfeld¹⁵⁴. Bij de opgraving van het gebouw zijn geen noemenswaardige medische voorwerpen gevonden. Ook een ziekenboeg of operatiezaal is niet herkenbaar.

Een verblijfgebouw voor het verzorgend personeel vinden we in het gebouw met verscheidene verdiepingen, dat U-vormig om het hof in het oosten van de Grote Basilica leidde. Het gebouw was opgetrokken in leentichels en de binnenkant was ingedeeld in wederkerende standaardkamers. Ook dit gebouw lag buiten het algemene openbare gebied en was slechts toegankelijk via een deur ten oosten van het pelgrimshof.

2.12 Grafkapellen uit Abū Mīnā

In het gebied van Abū Mīnā werden fraaie en duidelijk ingedeelde grafkapellen gevonden¹⁵⁵. Het ging hier doorgaans om privé-kerken, die steeds in verbinding stonden met een familiebegraafplaats (afb. 22). Ze stonden vaak ook in verbinding met een woonhuis van de bevoegde priesters of occasioneel van de stichters van de kerk en zijn familie. De kapellen waren bescheiden gebouwen, maar ze zijn ten volle als liturgische kerken ten uitvoer

¹⁵⁰ GROSSMANN, *Abū Mīnā*, p. 289.

¹⁵¹ Idem, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 288.

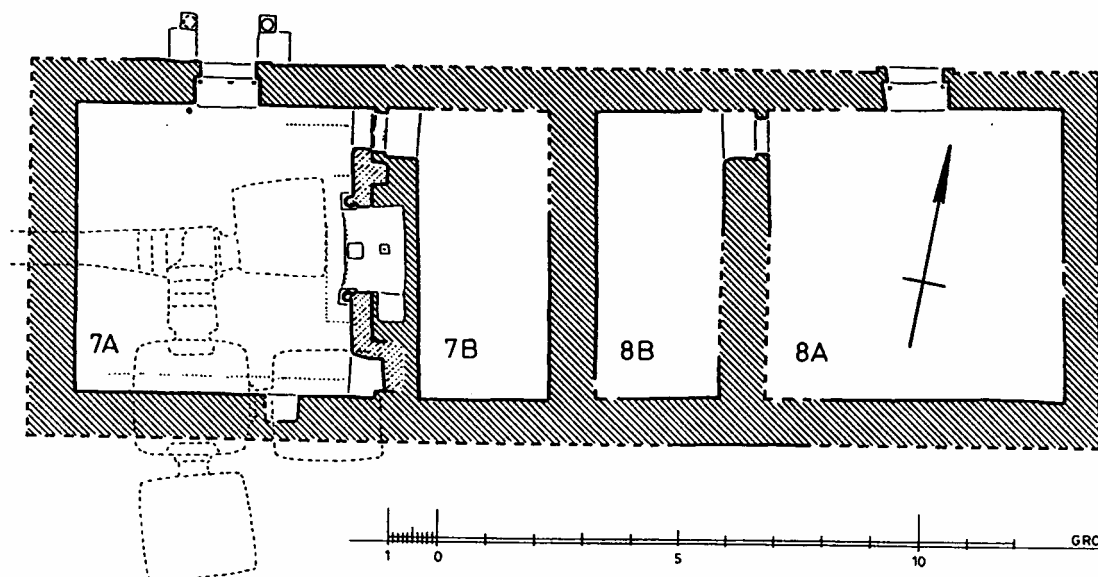
¹⁵² Ibidem, p. 290.

¹⁵³ GROSSMANN, *Christliche Architektur*, p. 237.

¹⁵⁴ Ibidem, p. 238-239.

¹⁵⁵ Ibidem, p. 333.

gebracht. Ze bezaten steeds een lekengebied, dat duidelijk van het sanctuarium was gescheiden door *cancelli*¹⁵⁶. In een middelste nis of ervoor zijn in verscheidene gevallen ook sporen van de standplaats van een altaar teruggevonden. Een voorste zuilenrij had een boog en stond in de bouwtraditie van het noorden van het land en was daarbuiten nergens voorhanden. Deze zuilenrij scheidde een oostelijke omgang af van het lekengebied. De toegang tot de grafkamer lag normaal in het lekengebied van de kapellen en slechts in één geval buiten het gebouw.

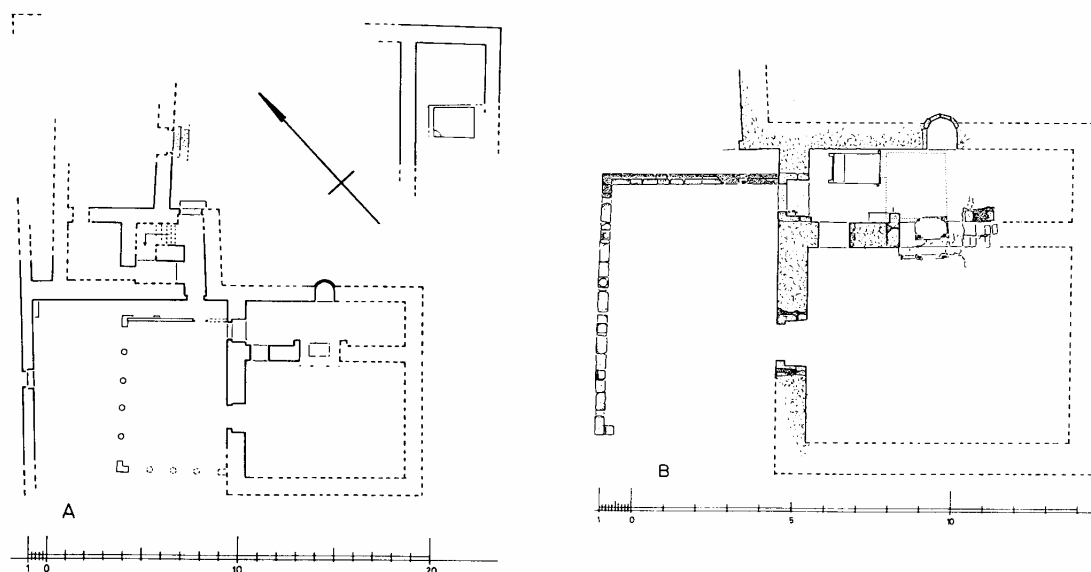

Afb. 22: Grafkapel uit het oostelijk gebied van Abū Mīnā.

Een karakteristiek voorbeeld is de kleine kerk ten oosten van de Grote Basilica (afb. 23). Ze behoort tot de tweede helft van de zesde eeuw en had een bijna vierkante, eerder brede dan lange naos, die door een normale poort in het noorden te betreden was. In het oosten, aansluitend aan de naos, bevond zich het sanctuarium. Hierin waren alle gebruikelijke kamers samengevoegd tot een doorlopende dwarshal. De scheidingswand met de naos bezat in het midden een grotere en in het noordelijke eind een kleinere opening. Het sanctuarium was bovendien direct van buitenuit toegankelijk door een eigen deur aan de noordzijde. Hij bevatte in het midden van de oostelijke achterwand een apsis. Deze was echter zo klein dat ze slechts een symbolische betekenis of een karakteristieke functie kan gehad hebben. Het altaar bevond zich in de doorgang van de middenste opening van het sanctuarium. Het was opgericht op een vlak podium met beschildering die een marmerbedekking imiteerde.

¹⁵⁶ GROSSMANN, *Christliche Architektur*, p. 334.

Rondom het naosgebied met altaar bevonden zich bevestigingssporen van houten schermen, die het lekengebied afgrensden van het presbyterium.

Afb. 23: Grafcomplex ten oosten van de Grote Basilica, A: geheel, B: kerk.

De toegang tot de ondergrondse grafkamer was uitzonderlijk in het noordelijke deel van het sanctuarium ondergebracht en bestond uit een smalle schacht met trappen. Deze was zoals meestal met een houten schot overdekt. In de zuidwand van de schacht leidde een kleine opening, dichtgemetseld met een rechtstaande stenen plaat naar de overwelfde grafkamer.

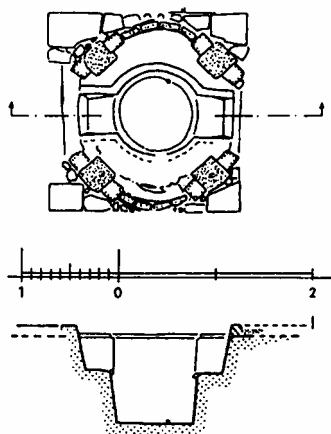
De kapel bevond zich middenin een ommuurde *area*, waartoe buiten het gebruikelijke woonhuis ook een wijnpers behoorde. Deze laatste diende waarschijnlijk voor de financiële veiligstelling van huis en erf, om tegemoet te komen aan de vorderingen van de kerkelijke wetgeving van Justinianus ter waarborging van de regelmatige liturgische vieringen¹⁵⁷.

Aanzienlijk rijker was de kerk van een gebouwencomplex in het noordwestelijk deel van de stad, bij de noordwestelijke poort van de ommuring. Het is ook in de tweede helft van de zesde eeuw dateerbaar. Ze bezat een vierkante naos met de overdekte toegang tot de onderaardse grafkamer, waarvan in het westen later een narthex werd afgescheiden. Een kamer westelijk daarvan was aan weerszijden door zitbanken omgeven. Dit was vermoedelijk geen vervanger voor een atrium, maar eerder een ongebruikelijke verzamelruimte. Mogelijk werden hierin op dodengedenkdagen de *refrigeria* gehouden.

Het sanctuarium van deze kapellen was door een, dwars door de kamer leidend houten scherm van het lekengebied afgescheiden. In het midden verbreedde het sanctuarium zich tot een

¹⁵⁷ GROSSMANN, *Christliche Architektur*, p. 335.

brede, rechthoekige en uit de achterwand springende altaarruimte. Hierin waren afdrukken van een rechthoekig altaar te herkennen op het verhoogde bodemvlak. Waarschijnlijk bezat het afzonderlijke zuilen, die vandaag ontbreken. Ze droegen een frontboog, die zich naar binnen voortzette als halfkoepel. Aan weerszijden van de altaarruimte gaf een zijdoorgang toegang tot een grotere binnenruimte. Deze had in het midden een in de bodem verzonken *piscina* met *ciborium* (afb. 24).

Afb. 24: Doopvont in een grafkapel.

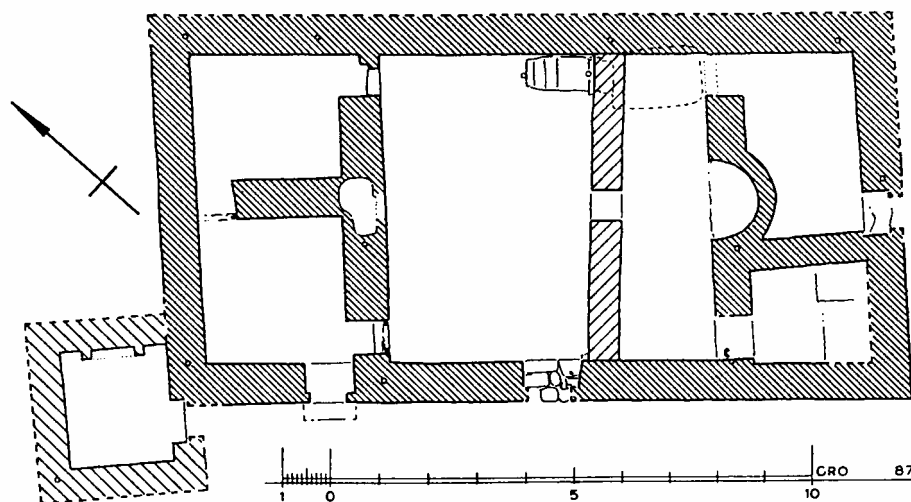
De kamer met *piscina* en een daartoe behorend voorvertrek zijn er pas op een later tijdstip gekomen. De oudere bouwfase bezat een doopkapel met een iets eenvoudiger doopvont met slechts trappen aan één zijde. Het was in de noordelijke nevenruimte van het sanctuarium ondergebracht. De toegangen bevonden zich aan de westelijke zijde en in de zuidelijke wand van het sanctuarium¹⁵⁸.

Het gebied van deze kapel bezat een huis, een keuken, een toilet, een werkplaats met molen en verscheidene opslagruimtes, die samen met de kapel rondom een binnenhof gelegen waren.

De grafkapel in het noordoosten van de Noordelijke Basilica dateert uit de tijd na de Arabische verovering (afb. 25). Ze was voorzien van een later afgesplitste *khūrus* en behield zo de band met de boven-Egyptische traditie. De toegang tot de grafkamer bevond zich in de noordoostelijke hoek van het lekengebied. De oostelijke wand had in het midden een relatief kleine apsis en aan weerszijden twee smalle deuren. Deze deuren gaven toegang tot twee nevenkamers van verschillende grootte, die als *pastophoria* te betitelen zijn. De noordelijke kamer was ook langs de oostzijde toegankelijk via een buiteningang. Standsporen van een altaar waren niet te herkennen. Het was duidelijk niet duurzaam geïnstalleerd.

¹⁵⁸ GROSSMANN, *Christliche Architektur*, p. 336.

De inbouwing van de *khūrus*-scheidingwand schijnt reeds vroegtijdig voorgenomen geweest te zijn, want slechts de resterende naos was met een kalkbodem voorzien, terwijl de achter de wand volgende *khūrus* een leembodem had.

Afb. 25: Grafkapel bij de Noordelijke Basilica.

Kapellen met echte, via trappen toegankelijke *hypogaea* werden in het gebied van Abū Mīnā in twee gevallen waargenomen. In de pas later tot een grafkapel omgevormde monnikskellion 7A in het oostelijke Kūmgebied (afb. 22) was de kapel te betreden via een trap aan de westelijke buitenzijde en bestond ze uit twee verdiepingen met bovenaan een eenpersoonskamer en een dieper gelegen, niet helemaal volledig *cubiculum*.

De eigenlijke kapel is uit het tweekamerige monnikskellion voortgekomen. Daarbij werd een kleine rechthoekige altaarkamer geschapen door een binnenmuur toe te voegen. Vóór het altaar bevond zich een *stipes*, waarop waarschijnlijk een altaartafel was bevestigd. Aan de rechterzijde van het altaar bevond zich een diepe wandnis¹⁵⁹. Van de plaatsing van schermen is niets te zien. Het altaar kon met leemticfels ommuurd geweest zijn die bij onbruik van de kapel verloren zijn gegaan. De vroegere achterste nevenkamer van het kellion werd tot een apsis omgevormd¹⁶⁰. Tenslotte werd voor de ingang ook een rijkelijk *prothyron* toegevoegd. Ook deze kapel behoort tot de tweede helft van de zesde eeuw.

Hetzelfde geldt voor de kapellen in het oostelijk stadsgedeelte van Abū Mīnā. Ook zij zijn uit een vroeger woonhuis met complex grondplan voortgekomen, waarvan de hoofdkamer tot een

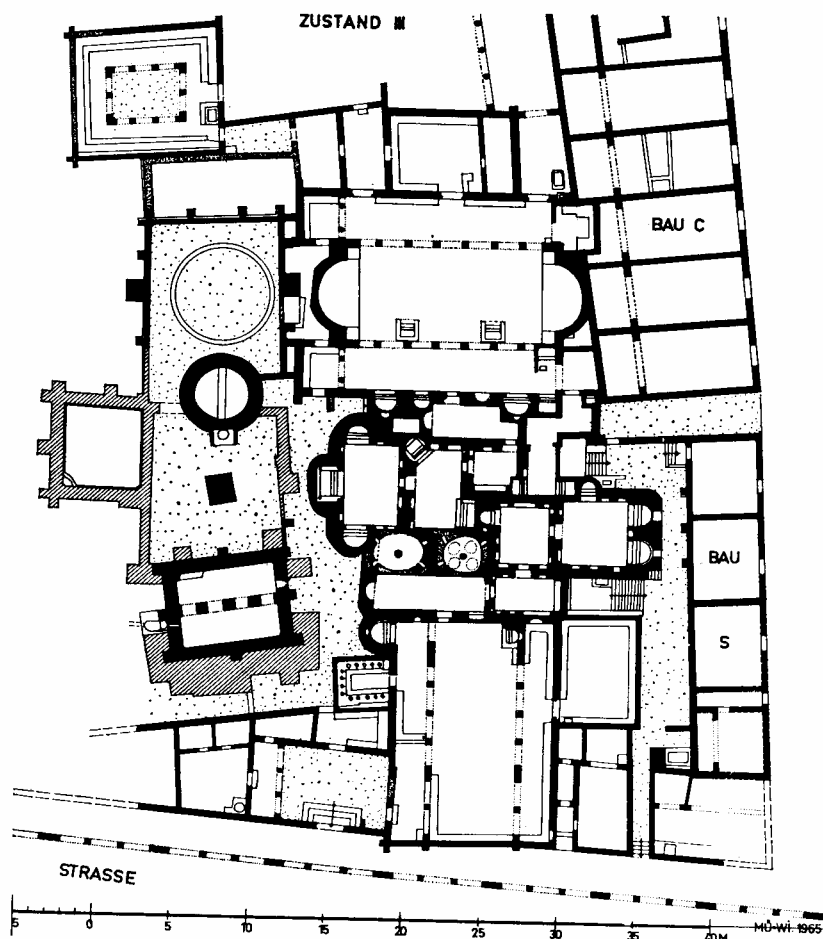
¹⁵⁹ GROSSMANN, *Christliche Architektur*, p. 58.

¹⁶⁰ Ibidem, p. 337.

kapel werd omgevormd. Aan de zuidzijde bevond zich een afdaling naar een onderaardse begraafplaats met verscheidene ruimtes.

2.13 De baden

Tot nu toe zijn in Abū Mīnā twee badinrichtingen teruggevonden, waarvan de oudste, het zogenaamde dubbel badhuis is¹⁶¹ (afb. 26). Aanvankelijk werd het door een relatief kleine inrichting voorafgegaan. Het zuidelijk deel is het oudst en is ergens in de vijfde eeuw gebouwd¹⁶². Het werd nochtans snel uitgebreid tot een groot badhuis¹⁶³. Ten laatste in de zesde eeuw bestond het duidelijk uit twee afdelingen, één voor mannen en één voor vrouwen. Beide afdelingen hadden elk een driedelig *apodyterium* met aan weerszijden de noodzakelijke nevenkamers.

Afb. 26: Dubbel badhuis.

¹⁶¹ GROSSMANN, *Abū Mīnā*, p. 290.

¹⁶² Idem, *Abu Mina. A Guide to the Ancient Pilgrimage Center*, Cairo 1986, p. 21.

¹⁶³ Idem, *Abū Mīnā*, p. 290.

De eigenlijke badvertrekken waren in het midden van het gebouw geconcentreerd en eveneens onderverdeeld in twee afdelingen. Elke badruimte bestond uit een voorvertrek, twee *tepidaria* en een *caldarium*. Elke afdeling had nog een toiletinstallatie. Aan de oostelijke zijde lagen kamers met verbindingen naar de onderaardse verwarmings-ruimtes, terwijl aan de westelijke zijde de diepe bronnen en de cisternen voor de watervoorziening ondergebracht waren.

Het badhuis was gebouwd in Romeinse stijl¹⁶⁴. Het was waarschijnlijk niet bedoeld voor het alledaagse gebruik van het volk. Het was gelegen binnen de grenzen van het kerkelijk domein. Dit suggereert dat ze vooral gebruikt werden op het eind van de Vasten op Witte Donderdag als voorbereiding op Pasen, want in de oudheid was onthouding van wassen verbonden met deze periode. Op dat moment zouden ook alle neofieten een bad nemen voor hun doopsel in het grote Baptisterium van het heiligdom.

Het noordbad, dat buiten het eigenlijke kerkelijk domein gelegen is, is iets jonger van datum en werd van bij het begin als een tweedelige badplaats uitgebouwd¹⁶⁵. De algemene vertrekken met de *apodyteria* lagen in het zuiden en het westen, terwijl de eigenlijke badruimte geplaatst was in de hoek tussen beide afdelingen. De bronnen en de verschillende cisternen bevonden zich in het noorden. Het werd voltooid in het begin van de zesde eeuw, maar het kan niet lang in gebruik zijn geweest¹⁶⁶. Er zijn geen vernieuwingen of uitbreidingen. In de tweede helft van de zevende eeuw was het zeker al buiten gebruik.

2.14 De overige gebouwen

De overige gebouwen laten zich in drie verschillende groepen onderbrengen: woonhuizen, werkplaatsen en grafgebouwen.

2.14.1 *Woonhuizen*

Het merendeel van de gebouwen waren ongetwijfeld woonhuizen. Ze laten een enorme verscheidenheid zien, er waren zelfs hele hoeves met meerdere erven en uiteenlopende nevengebouwen. Bijna altijd hadden ze een klein hof dat toegang gaf tot de

¹⁶⁴ GROSSMANN, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 292.

¹⁶⁵ Idem, *Abū Mīnā*, p. 290.

¹⁶⁶ Idem, *Abu Mina. A Guide to the Ancient Pilgrimage Center*, Cairo 1986, p. 22-23.

benedenverdieping van de verblijfruimte, de keuken, werkplaatsen en het toilet. Trappen bevonden zich meestal in het centrum van de verblijfruimte, maar ook direct aan het hof. Enkele huizen vertonen aan de binnenmuren wat beschildering. Vaak werden fragmenten van bepleisterde kapitelen gevonden. Ook de ingangen van de huizen waren dikwijls met gesculpte wandpilaren versierd of zelfs met echte *prothyra* voorzien¹⁶⁷. De grote omvang van de alleenstaande huizen geeft aan dat hun bezitter in elk geval vermogend was. Het ligt voor de hand dat het veelal ging om welgestelde Alexandrijnen, die hun landhuizen in het gebied van Abū Mīnā opgericht hadden.

2.14.2 Werkplaatsen

Onder de tot nu toe aanwijsbare werkplaatsen zijn pottenbakkerijen en wijnbottelarijen het best vertegenwoordigd¹⁶⁸. Beide tonen zeer verschillende groottes en waren in de Vroeg-christelijke periode langs de randzones van de stad verspreid¹⁶⁹. Later heeft men zulke werkplaatsen ook in de stadskern ondergebracht, waar ze zelfs storend in de oudere bebouwing ingrepen.

In de regio van Abū Mīnā zijn meer dan een dozijn wijnpersen teruggevonden¹⁷⁰. Sommige hadden indrukwekkende afmetingen en een productiecapaciteit die de geschatte lokale consumptie oversteeg. De wijn werd dus zeker geproduceerd voor verkoop op de markt. Amfoorkurken met de afbeelding van Apa Menas zijn gevonden op verschillende sites in Egypte. Dit wijst erop dat in de Oudheid een soort handel met producten van Abū Mīnā bestond. Ergens in de Nijlvallei was waarschijnlijk een *emporium* voor de handel van Abū Mīnā gesitueerd. Aanwijzingen hiervoor zijn twee voorbeelden uit Elefantine, die gemaakt waren van Nijlklei, een materiaal dat niet voorhanden was in de regio van Abū Mīnā.

Kleine kruiken en amforen met twee handvaten gemaakt van lichtrode klei uit Abū Mīnā, zijn ook gevonden in andere Vroeg-christelijke sites in Egypte. De kwaliteit van de klei die in de regio van Abū Mīnā te vinden is, is laag en hij is niet bruikbaar voor de productie van kookpotten en wijnamforen. De kruiken van werkplaatsen in Abū Mīnā werden alleen gebruikt als houders voor droge producten.

Tot de lokale keramiek producten behoren olielampen, Menas-ampullen en kleine figurines. Vrouwen kochten figurines van zwangere vrouwen en namen ze na hun wijding in de kerk

¹⁶⁷ GROSSMANN, *Abū Mīnā*, p. 292.

¹⁶⁸ Idem, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 298.

¹⁶⁹ Idem, *Abū Mīnā*, p. 292.

¹⁷⁰ Idem, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 298-299.

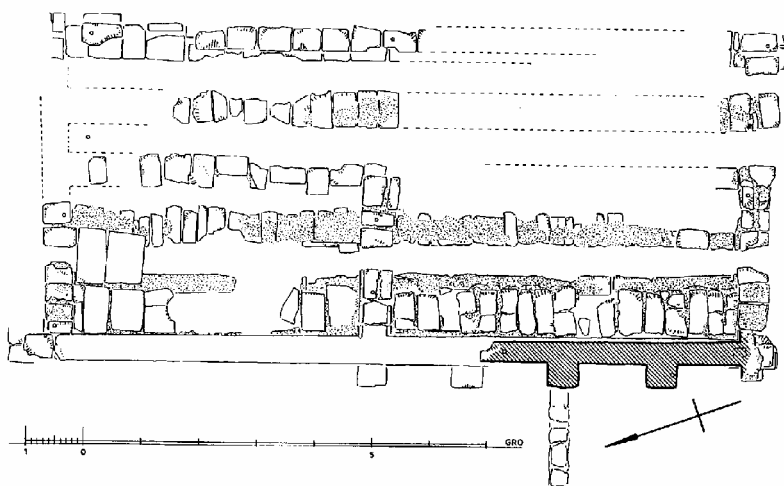
mee naar huis in de hoop om genezen te worden van onvruchtbaarheid, om een veilige bevalling te hebben of om bovennatuurlijke hulp te verkrijgen in zaken van liefde en huwelijk. Het kan ook zijn dat zulke figurines werden gebruikt in Abū Mīnā als votieoffers in de crypte. De pleister van de koepel over de crypte bevat honderd kleine roestsporen van ijzeren nagels waaraan zulke votieoffers voor de heilige konden worden opgehangen. Blijkbaar werden deze stukken vaak vervangen door andere votiefgaven wanneer de pleister in het plafond werd hersteld, wat niet minder dan zeven keer is gebeurd.

Een groep keramiekovens, die zich ten oosten van de Grote Basilica bevond, behoorde zeker tot een groter gebied¹⁷¹. De wijnpersen waren soms ook met privé-huizen verbonden. Ten oosten van het dubbel badhuis stond ook een grote wijnpers¹⁷².

Oliepersen zijn aanzienlijk zeldzamer, maar kwamen toch hier en daar voor¹⁷³. Hun aanwezigheid wordt aangegeven door enige grote met gaten voorziene steenblokken, waarover de persinstallaties van de oliepers bevestigd waren.

In het noordwestelijk stadsgebied, in het noordelijk *pastoforium* van de Grote Basilica en aan een huizencomplex met een grote kapel en het Baptisterium werden molens herkend.

In het midden van de *laura* bij de oostelijke kerk bevond zich een graanschuur, die in zijn bouwwijze op een militaire *horrea* leek, die in Romeinse tijd vooral in Europa was verspreid¹⁷⁴ (afb. 27). Het ging om een rechthoekig gebouw waarin de bodemplaten voor drooghouding op steunmuren over een holte lagen.

Afb. 27: Graanschuur bij de oostelijke kerk.

¹⁷¹ GROSSMANN, *Abū Mīnā*, p. 292.

¹⁷² Idem, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 292.

¹⁷³ Idem, *Abū Mīnā*, p. 292.

¹⁷⁴ Idem, *Christliche Architektur*, p. 294.

2.14.3 Grafvoorzieningen

De grafvoorzieningen in Abū Mīnā vormen een bijzondere groep¹⁷⁵. Ze kwamen zowel binnen als buiten het eigenlijke stadsgebied voor. Het is een archeologisch problematische groep, omdat ze – op één uitzondering na – met een gewoon woonhuis in verbinding stonden. Verder bezatten ze ook een onafhankelijke gedenkkapel. Bij de graven zelf ging het dikwijls om kleine onderaardse kamers, die meestal toegankelijk waren vanuit het binnenste van de kapellen en gewoonlijk met een groter aantal familieleden bezet waren. Eén van deze grafkapellen had zelfs een eigen doopkapel, wat laat vermoeden dat het gebouw van een geestelijke was, die de bevoegdheid voor het toedienen van het doopsel bezat¹⁷⁶.

Ze waren blijkbaar eigendom van families, die waarschijnlijk van Alexandrië afkomstig waren en hun overledenen wensten te begraven in de heilige grond naast het graf van Apa Menas¹⁷⁷. Omdat al deze voorbeelden in verbinding stonden met een gewoon woonhuis lijkt het aannemelijk dat deze huizen werden gebruikt door de familieleden voor de gebruikelijke gedenkmaaltijden op de verjaardag van de dood van de overledene.

De traditionele begraafplaats van Abū Mīnā lag in het zuiden, achter de grenzen van de stad. C.M. Kaufmann ontdekte verschillende ondergrondse graven. Alle waren familiegraven en sommige bestonden zelfs uit twee lagen. Enkele bevatten ook lichamen van kinderen. De kleinste graven bestonden uit smalle, lage holen, uitgehold in de grond en toegankelijk via een trap van drie of vier treden¹⁷⁸. De grotere graven behaalden een diepte van ongeveer vier meter en hadden grote, ondergrondse kamers. De kamers hadden gewoonlijk doorlopende banken langs elke wand. In het midden van de kamer lagen de lichamen. Alle sporen van omhulsels rond het lichaam of kisten waren verdwenen op het moment van Kaufmanns werk. De trappen werden bedekt met een laag stenen om het doordringen van regenwater te verhinderen.

2.15 Het gebruik van marmer in de gebouwen van Abū Mīnā

In Abū Mīnā komt al het daar gebruikte marmer van vierde en vijfde eeuwse gebouwen uit Alexandrië, afgezien van enige Justiniaanse marmeren voetstukken uit de zijschelpen van de

¹⁷⁵ GROSSMANN, *Abū Mīnā*, p. 292.

¹⁷⁶ Ibidem, p. 293.

¹⁷⁷ GROSSMANN, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 293.

¹⁷⁸ Ibidem, p. 294.

Martelaarskerk¹⁷⁹. Stukken kalkzandsteen in de privé-gebouwen van Abū Mīnā waren waarschijnlijk afkomstig uit verlaten gebouwen in de omgeving. Bij de bouw van de Martelaarskerk werd al het grijpbare marmer naar Abū Mīnā gebracht¹⁸⁰. Stukken die niet konden gebruikt worden, werden stukgeslagen en in de fundamenteën gestoken. Er werd bijna altijd marmer gebruikt in Egyptische kerken. Enkele van de weinige voorbeelden die bijna volledig met marmer bekleed waren, waren de grote kerken in Abū Mīnā¹⁸¹. Maar ook hier werd de bekleding van marmer pas in de Justiniaanse periode aangebracht. Voordien waren alle kerken slechts met kalk bepleisterd.

Slechts zeer zelden was er een marmerversiering op het plafond¹⁸². Een uitzondering was de afdalende trap naar de crypte onder de Martelaarskerk, waar de versiering zich ook in het ganggewelf bevond. Normaal gezien brak de versiering onder het plafond af en was er bovenaan een lijst als afsluiting. In sommige gevallen kon deze uit een fries met acanthusbladeren bestaan, zoals in de Grote Basilica. Het daarop volgende deel van de muur was eenvoudigweg bepleisterd, beschilderd of met mozaïeken versierd. Dit schijnt ook in de zuidelijke hal van het Justiniaans Baptisterium het geval geweest te zijn, maar de mozaïekversiering is buiten enkele brokstukken volledig verdwenen. Dat ook andere delen van de gebouwen in Abū Mīnā met een mozaïekversiering voorzien geweest zijn, is slechts af te leiden uit de grote verzameling mozaïeksteentjes die gevonden zijn tijdens de opgraving.

In de crypte onder de Martelaarskerk zijn bevestigingsspooren waargenomen van een muurbekleding die vermoedelijk bestond uit beschilderde houten panelen. Ze bevond zich hier boven een marmeren wandbekleding en verving dus de mozaïekversiering.

2.16 De middeleeuwse nederzetting

Op verschillende plaatsen werden de middeleeuwse overblijfselen verstoord door C.M. Kaufmanns opgravingen en later door moderne steenzoekers van het naburige klooster¹⁸³. Toch kan de exacte grootte en inrichting van de nederzetting geschat worden (afb. 28). De middeleeuwse overblijfselen kunnen gemakkelijk herkend worden o.a. aan hun karakteristiek metselwerk. Meestal werden stenen van vroegere structuren gebruikt als bouw materiaal en lokale klei diende als bindmiddel. Dit stond in tegenstelling tot het pseudo-hardstenen

¹⁷⁹ GROSSMANN, *Christliche Architektur*, p. 170.

¹⁸⁰ Ibidem, p. 172.

¹⁸¹ Ibidem, p. 178.

¹⁸² Ibidem, p. 180.

¹⁸³ KOSCIUK, *Market Place*, p. 188.

De middeleeuwse overblijfselen waren geconcentreerd in het gebied ten noorden en ten westen van het kerkcomplex. De laatste middeleeuwse nederzetting vormde een oost-west uitgestrekte ovaal van 250 meter (noord-zuid) bij 500 meter (oost-west). Het kerkcomplex bevond zich in het oosten en het grootste deel van de nederzetting in het westen. Deze opbouw suggereert dat het hoofdverkeer in middeleeuwse tijden van west naar oost ging, in tegenstelling tot de noord-zuid richting van de stad uit de late klassieke Oudheid. Er werden inderdaad twee hoofdstraten, gaande van west naar oost, geïdentificeerd. Tussen deze twee straten bevonden zich verschillende smalle steegjes van lokaal belang.

Ten westen van het kerkcomplex bevonden zich verscheidene winkels rond een uitgestrekte rechthoekige marktplaats¹⁸⁴. In de twee straten ten westen van de marktplaats waren nog meer winkels. In de hele nederzetting waren er 36 winkels en werkplaatsen, één molen en vier bakkerijen. Voor een gemeenschap, die 750 tot 1000 inwoners had, is het aantal winkels nogal hoog. Dit toont aan dat Abū Mīnā in de middeleeuwse periode nog een belangrijke rol speelde voor pelgrims.

Het staat vast dat Abū Mīnā in het begin van de twaalfde eeuw uiteindelijk verlaten werd¹⁸⁵. Abū Mīnā is waarschijnlijk het enige voorbeeld in dit deel van het Middellandse Zeegebied van een volledig bewaard gebleven middeleeuwse nederzetting¹⁸⁶.

2.17 Karakter van de kerken van pelgrimscentra

Voor het karakter van de op pelgrimsplaatsen opgerichte kerken kan slechts het voorbeeld van Abū Mīnā aangehaald worden¹⁸⁷. De overige pelgrimscentra in Egypte uit de Vroeg-christelijke tijd zijn niet volledig genoeg bewaard of zijn in hun uitvoering zodanig bescheiden dat ze vermoedelijk slechts voor de dichtst nabijgelegen buurt van betekenis waren en dus niet als representatief kunnen gezien worden.

Voor de bouwvorm van martelaars- en heiligengraven laten zich geen regels opstellen, want ze zijn allemaal verschillend¹⁸⁸. Aan de Egyptische Middellandse zeekust schijnt de ontwikkeling naar kerken met een oostelijke en een westelijke omgang zich slechts gedeeltelijk doorgezet te hebben¹⁸⁹. De kerken in het gebied van Abū Mīnā hebben nooit een oostomgang. Een westomgang is slechts aanwezig in de Noordelijke Basilica en in de

¹⁸⁴ KOSCIUK, *Market Place*, p. 189.

¹⁸⁵ Ibidem, p. 209.

¹⁸⁶ Ibidem, p. 212.

¹⁸⁷ GROSSMANN, *Christliche Architektur*, p. 229.

¹⁸⁸ Ibidem, p. 132.

¹⁸⁹ Ibidem, p. 26.

Oostelijke kerk. De eerste staat ook in andere opzichten dicht bij de Opper-Egyptische bouwwijze. Normaal is het altaar in grafkerken opgesteld vóór de apsis¹⁹⁰. In Abū Mīnā is dit slechts het geval in de kapel ten oosten van de Grote Basilica.

In de Oudheid zijn de fundamenteën van de gebouwen vaak van te geringe diepte¹⁹¹. De kerken uit de zesde eeuw in Abū Mīnā hebben goede, diepe fundamenteën. De eerste bouwphase van de Martelaarskerk uit de vijfde eeuw is daarentegen tamelijk zwak ondersteund en de eerste kleine doopkapel werd op een onderbouw van ongebakken leemcichels geconstrueerd.

De architectuur van de gebouwen in Abū Mīnā en de gebruikte bouwmaterialen zijn gebaseerd op een planning die waarschijnlijk uitging vanuit het patriarchaat in Alexandrië¹⁹². De verhoudingen zijn daarentegen duidelijk anders. De Martelaarskerk, de Grote Basilica en de Noordelijke Basilica zijn geschikt om een goede voorstelling te krijgen van de uitbouw van pelgrimskerken¹⁹³. Alle drie de gebouwen behoren tot de categorie van de stedelijke architectuur. Het zijn grote kerkgebouwen, die in omvang te vergelijken zijn met andere grootstedelijke kerken. Ze zijn ook in hun vormgeving absoluut hoogwaardig. De Grote Basilica had het grondplan van een kerk met transept, die in de kerkenbouw, ook buiten Egypte, slechts relatief zelden werd gerealiseerd. Vóór de 8ste eeuw, dus vóór de introductie van Mesopotamische vormen, is er slechts één voorbeeld van een kerk met transept in Egypte¹⁹⁴. Dit is dus de Grote Basilica van Apa Menas. Ze is gebouwd met materialen en architecten die zeker niet Egyptisch waren, want er is geen band met de christelijke architectuur van Egypte. De Martelaarskerk wordt in zijn Justiniaanse fase uitgebouwd als een vierschep¹⁹⁵. De Noordelijke Basilica is van een eenvoudiger bouwtype, maar de regelmatigheid en uitgemeten proporties van haar grondplan tonen eveneens een hoofdstedelijke standaard. Er bestaat geen twijfel dat bij het ontwerp van deze gebouwen de beste architecten betrokken geweest zijn.

De ambachtelijke uitvoering en inrichting van de desbetreffende gebouwen bezorgen een heel ander beeld. In alle drie kerken zijn voor de zuilen en andere marmeren inbouwingen uitsluitend spolia van gesloopte gebouwen uit de vierde en de vijfde eeuw uit Alexandrië gebruikt. Daarenboven gaat het bij de herbruikte kapitelen om massaproducten, die zeker niet tot de beste behoren van wat er toen beschikbaar was. Hier werd duidelijk op bezuinigd. Bij

¹⁹⁰ GROSSMANN, *Christliche Architektur*, p. 117.

¹⁹¹ Ibidem, p. 153.

¹⁹² Ibidem, p. 229.

¹⁹³ Ibidem, p. 230.

¹⁹⁴ MONNERET DE VILLARD U., *Les Couvents près de Sohâq*, Milaan 1926, p. 100.

¹⁹⁵ GROSSMANN, *Christliche Architektur*, p. 230.

de Martelaarskerk en de Grote Basilica is het goed te zien dat de marmeren stukken in grote aantallen van Alexandrië naar Abū Mīnā verscheept werden. Men heeft duidelijk geen selectie gemaakt, maar alle mogelijke spolia op de markt verzameld, want veel stukken zijn in de kerken van Abū Mīnā doelloos gebruikt. Enkele marmeren spoliakapitelen werden bijvoorbeeld in stukken geslagen en in de fundamenteën gestoken ter versterking. Daarenboven is ook de grootte van de zuilen niet imponerend. De oprichting van hoge zuilen was in de Oudheid een gecompliceerde aangelegenheid voor ingenieurs, die voor de opstelling heftoestelen overeenkomstig met de hoogte nodig hadden¹⁹⁶. Deze zullen voor de ondernemers in Alexandrië en enkele hoofdsteden van de provincies ter beschikking gestaan hebben. De aankoop van zulk gereedschap heeft men in Abū Mīnā vermeden en men heeft genoeg genomen met materiaal van gemiddelde hoogte.

Naar het voorbeeld van de Justiniaanse Martelaarskerk is men begonnen met de bekleding van de binnenwanden van de kerken met inlegwerk van marmer. Aanvankelijk was dit niet voorzien bij de Grote Basilica en evenmin bij het Baptisterium in de Justiniaanse fase, dat klaar was voor de Martelaarskerk. Ook de Noordelijke Basilica is slechts later vanbinnen met marmerincrustatie bekleed.

Ook voor het overige marmer zoals deurlijsten, bekroningen van nissen, enz. werden overal slechts massaproducten gebruikt. Het spoliamateriaal in de Martelaarskerk paste niet altijd en dit toont aan dat deze werken niet uitgevoerd zijn door vakarbeiders die vertrouwd waren met bewerking van marmer.

Verschillende grote grondvlakken hebben waarschijnlijk *opus sectile*-bewerking gekregen. Van welke kwaliteit ze waren, weten we niet, want slechts een relatief klein fragment is in situ bewaard. Toch mag men aannemen dat een boven het gemiddelde liggende standaard gebruikt werd. Enkele wanden en waarschijnlijk ook de halve koepels van de apsissen en de schelpen hadden mozaïeken met een kwaliteit waarvan we ons geen voorstelling kunnen maken¹⁹⁷.

Voor de beoordeling van deze bevindingen zijn we helaas niet in staat om overeenkomstige gebouwen in de hoofdstad aan te halen. Tenslotte laat het grote aantal spoliamateriaal toe te besluiten dat in Alexandrië, zeker bij kerkelijke gebouwen, een bij de tijd passende inrichting van de kerken voorzien werd. De uitrusting met marmer in de kerken van Abū Mīnā is daarentegen armzalig. Het noodzakelijke is wel voorhanden, maar de kwaliteit is gering. Slechts zaken die met plaatselijke krachten of met weinig personeel konden uitgevoerd

¹⁹⁶ GROSSMANN, *Christliche Architektur*, p. 231.

¹⁹⁷ Ibidem, p. 232.

worden, bereikten in kwaliteit een hogere standaard. Dat bewijzen het solide muurwerk dat honderden jaren heeft standgehouden, de *opus sectile*-bodem en vermoedelijk ook de mozaïeken. Hierin is een bewuste bouwpolitiek van het patriarchaat van Alexandrië te herkennen. Die heeft duidelijk niet gerekend op een grote toevloed van kunstzinnige en kwaliteit beoordelende bezoekers, maar had eerder een massabediening en het tevreden stellen van eenvoudige gelovigen tot doel.

2.18 Synthese

De nederzetting rond Abū Mīnā is slechts langzaam opgebouwd. Aanvankelijk was er alleen het graf van Apa Menas. Dit is ontstaan in de late vierde eeuw en had de vorm van een *hypogaeum*. In de eerste helft van de vijfde eeuw werd de kleine rechthoekige bovenstructuur vervangen door een kleine basiliek, de Martelaarskerk (afb. 29). In de tweede helft van de vijfde eeuw werd de basiliek verschillende keren uitgebreid en werd o.a. een doopkapel toegevoegd. Iets later werd deze doopkapel afgebroken en vervangen door een grotere structuur. Tenslotte werd ook de Grote Basilica gebouwd als laatste deel van het driedelig complex, aansluitend bij de Martelaarskerk. Het kan zijn dat deze kerk in de eerste fase nog niet werd voltooid. In deze periode werden de huizen opgetrokken rondom de kerken, er waren enkele straten, het badhuis werd gebouwd en waarschijnlijk ook enkele onderkomens voor pelgrims.

In de Justiniaanse periode werden er weer heel wat veranderingen doorgevoerd en werd begonnen met de grootschalige uitbouw van het bedevaartscentrum (afb. 30). Allereerst was er de ombouwing en uitbreiding van het Baptisterium. De centrale kamer krijgt nu de vorm van een achthoek met koepel. Ondertussen werd de Grote Basilica voltooid. Deze werd omgevormd in een kerk met dwarsschip en drie zijbeuken. Daarna nam men ook de Martelaarskerk onder handen. Deze kreeg vorm als een grote vierschelpige constructie.

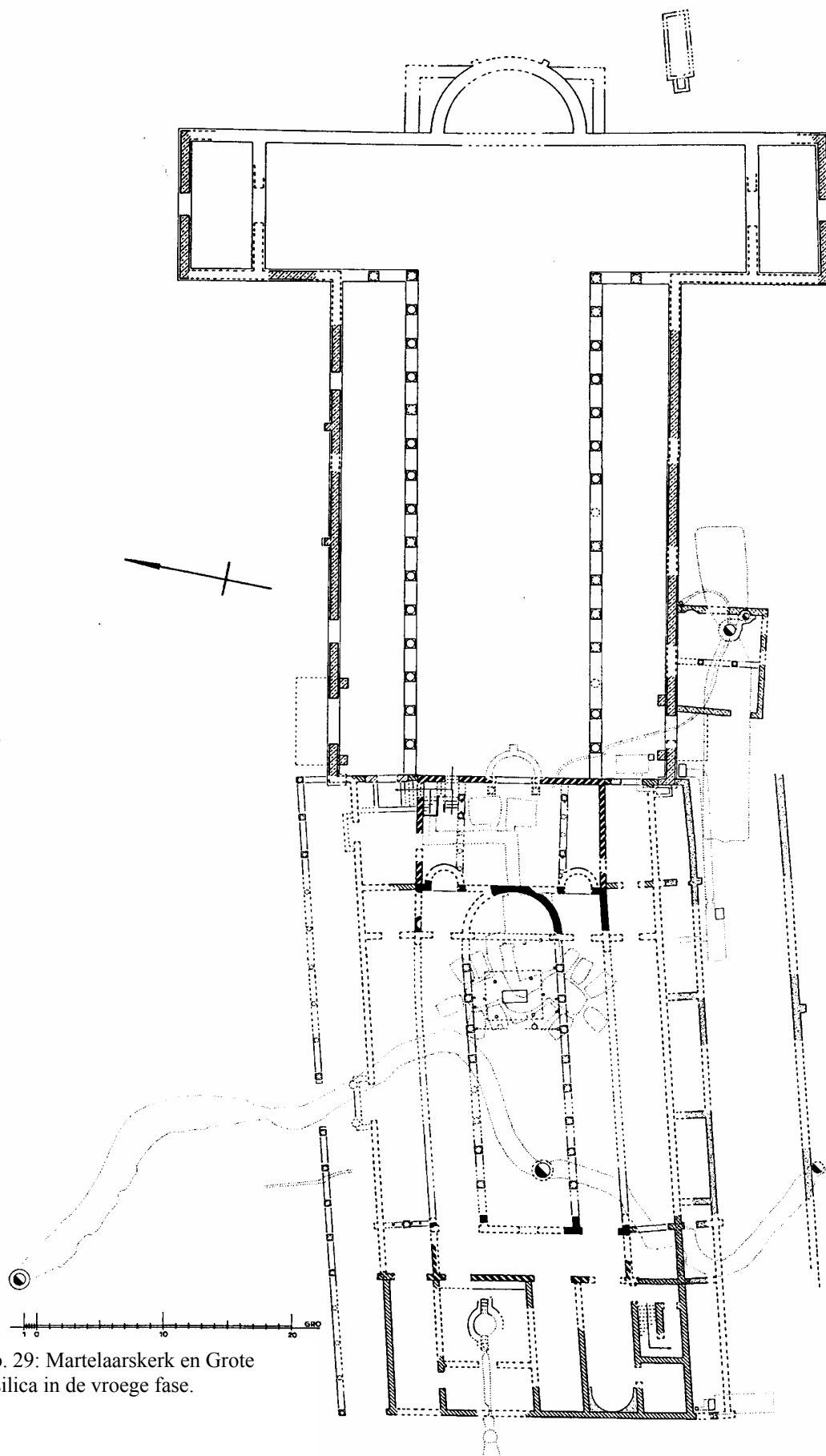
Het kerkelijk gebied werd omweld. Via een lange processieweg bereikte men een groot, rechthoekig pelgrimsplein. Langs de kant van de weg bevonden zich winkels, voorraadkamers en publieke gebouwen, zoals badhuizen. Verder waren er ook onderkomens voor pelgrims, in het noorden lagen de *xenodochia* en in het zuiden lag het *hemicyclium*. De huizen waren eenvoudig en gebouwd met leentichels, maar ze bevonden zich nu buiten het kerkelijk gebied. Aan de rand van de stad werden werkplaatsen opgericht, vooral wijnpersen, maar ook keramiekovens.

In de eerste helft van de zesde eeuw werd ten noorden van het omwalde kerkgebied de Noordelijke Basilica gebouwd. Deze had een grondplan met een schip en twee zijbeuken en stond het dichtst bij het traditionele Egyptische bouwschema. Dit impliceert dat ze enkele bijzonderheden toont die niet teruggevonden worden bij de andere kerken van de stad. Ze werd echter pas afgewerkt op het einde van de zesde eeuw. In deze eeuw werd in een nederzetting met kluizenaarswoningen de Oostelijke kerk opgericht, 1,6 km ten oosten van Abū Mīnā. In het midden van de zesde eeuw werd ze herbouwd en kreeg dan vorm als een schelpvormig type.

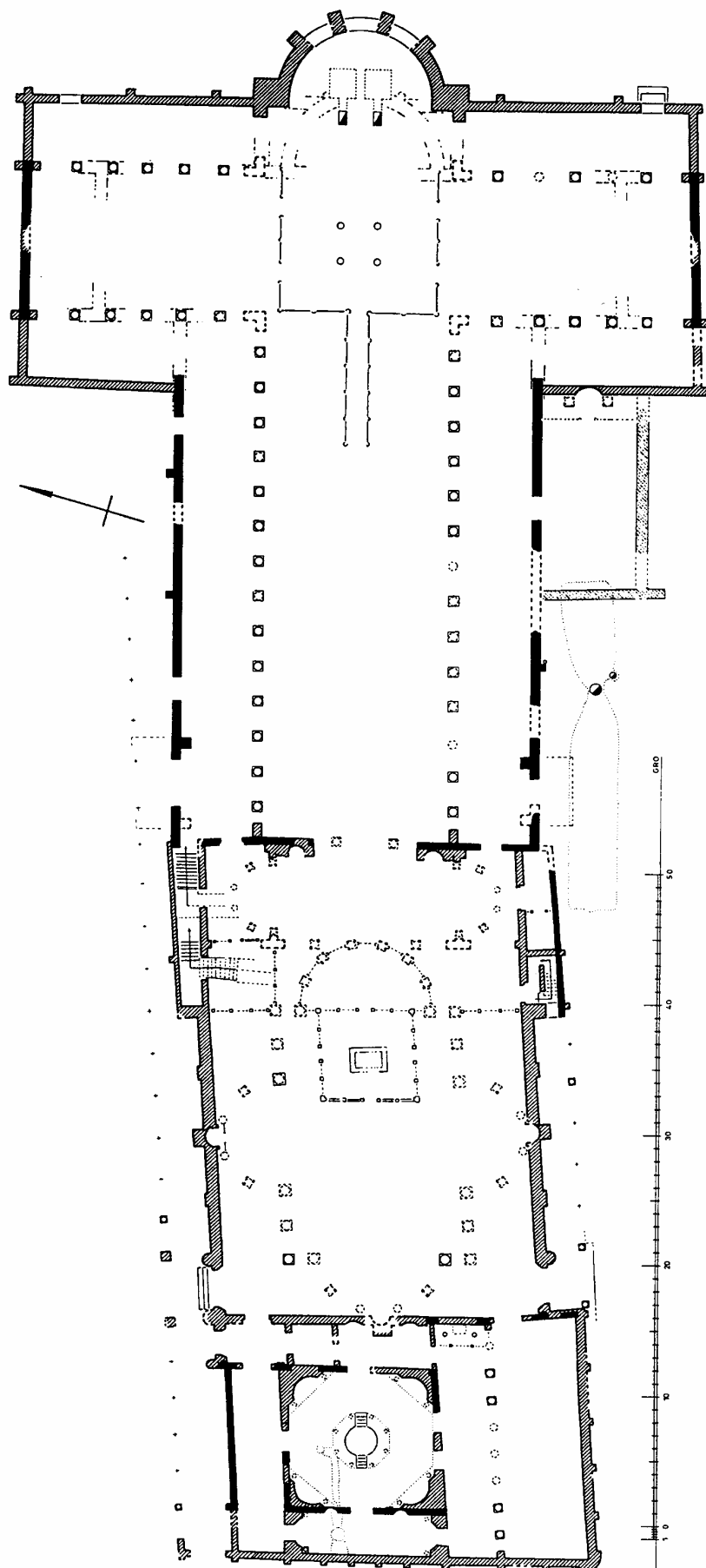
Op het einde van de zesde, misschien zelfs begin zevende eeuw werd de nederzetting beveiligd door het optrekken van een vestigingswal, die deze keer ook een groot deel van het residentiële gebied omvatte. Toch heeft dit de Perzische indringers niet kunnen tegenhouden en in 619 moest de bevolking wegvluchten uit Abū Mīnā. Toen heeft er ook een hevige brand gewoed. In 629, na het vertrek van de Perzen, werd Abū Mīnā opnieuw bewoond, maar deze inwoners herstelden alleen de ergste beschadigingen. De Noordelijke Basilica werd niet terug opgebouwd.

Dan volgde de Arabische verovering. De heropbouw van de stad werd onderbroken en men begon erop los te bouwen zonder enige regelmaat. In de achtste eeuw werd weer op een geordende wijze gebouwd en werd de Martelaarskerk hersteld. Ze werd omgevormd tot een basiliek met schip en vier zijbeuken. Er ontstond bovendien een nieuwe nederzetting in het westen van Abū Mīnā.

De middeleeuwse nederzetting vormt de laatste herbewoning van de plaats. Deze had een andere orientatie dan de stad uit de late klassieke Oudheid. In het centrum stonden enkele winkeltjes, die rond een klein marktplaats lagen. De huizen waren goed gebouwd en er waren ook werkplaatsen. In het begin van de twaalfde eeuw werd Abū Mīnā uiteindelijk verlaten.

Afb. 29: Martelaarskerk en Grote Basilica in de vroege fase.

Afb. 30: Martelaarskerk,
Grote Basilica en
Baptisterium in de
Justiniaanse periode.

3 Het Koptisch Martyrium en Encomium

3.1 Inleiding

Het Koptisch manuscript over het leven en de mirakels van Apa Menas is opgesteld in het Sahidische dialect¹⁹⁸. Het is pas begin vorige eeuw aan het licht gekomen. Voordien werd aangenomen dat er geen Koptische teksten over hem bestonden, buiten een paar hymnen en vermeldingen in lijsten van heiligen. Tot in het jaar 1910 in Hamuli in de Fajoem een hele kloosterbibliotheek werd gevonden met Koptische manuscripten, waaronder zich één bevond dat volledig aan hem was opgedragen. Twee andere manuscripten behandelden hem slechts gedeeltelijk. De manuscripten worden nu bewaard in de Pierpont Morgan Library in New York. De drie manuscripten die te maken hebben met Apa Menas zijn: Cod. M. 590, Cod. M. 585 en Cod. M. 575¹⁹⁹.

Cod. M. 590 heeft uitsluitend betrekking op Apa Menas en bevat een Martyrium, mirakels en een Encomium. De andere manuscripten bevatten verdere mirakels en een antiphon²⁰⁰. Alleen het eerste manuscript is voor ons van belang. De mirakels die Apa Menas verrichtte, worden hier niet besproken, omdat ze geen historische gegevens bevatten en ons niet kunnen helpen bij de reconstructie van de historische Apa Menas. Ook het antiphon bevat geen bijkomende informatie over onze heilige. Alleen het Koptisch Martyrium en Encomium zullen ontleed worden. Deze bevatten eigenlijk weinig grammaticale moeilijkheden. Om de leesbaarheid te verhogen is hier dan ook geopteerd voor een vrijere vertaling, zonder echter al te ver af te wijken van het origineel. Tenslotte worden de archeologische observaties en de literaire bronnen tegenover elkaar geplaatst.

3.2 Het manuscript Cod. M. 590

Het manuscript dateert van vóór het jaar 893, het jaar van schenking dat vermeld is in het colofon²⁰¹. De bladzijden van de codex uit perkament hebben een grootte van 338 x 258 mm (afb. 31). Bladzijde 41 is gebarsten en meerdere zijn opnieuw van een rand voorzien in modern perkament. Scheuren en gaten zijn hersteld met modern papier.

¹⁹⁸ DRESCHER, *Apa Mena*, p. XXXIII.

¹⁹⁹ Ibidem, p. XXXIV.

²⁰⁰ Ibidem, p. XXXV.

²⁰¹ DEPUYDT, *Catalogue of Coptic Manuscripts*, p. 250.

Afb. 31: Bladzijde 50rt. van het manuscript Cod. M. 590.

Ter bewaring heeft het manuscript een moderne inbinding gekregen. De bladvorming is tegenwoordig opgesteld op deze manier: 1 blad (*a*) + i-ii, 1-70 + 1 blad (71). De bladen *a* en 71 zijn schutbladen van modern perkament, voorzien met moderne opdrukken. De bladzijden i, 69 en 70 zijn fragmenten van het origineel met teksten die ingelegd zijn in modern perkament. Een ander fragment is nog verbonden met de bovenste rand. Het manuscript is erg beschadigd door vochtigheid. Hierdoor is veel tekst verloren gegaan en de leesbaarheid verminderd. Dit is voornamelijk het geval bij de bladzijden 1-48 en 65-66. Sommigen zijn ook lichtjes aangetast door wormen.

3.2.1 *Perkament*

Folio 2vs. van het perkament bevat resten van dierlijk haar²⁰². Ongeveer een achtste van de bladzijden hebben gaten, die al aanwezig waren vóór de tekst erop stond. Deze gaten zijn meestal onregelmatig van vorm. Bijna een twaalfde toont herstellingen in naaiwerk. De beschreven bladspiegel bedraagt gemiddeld 258 x 184 mm. Elk blad is onderverdeeld in twee kolommen met 31 tot 35 lijnen en elke kolom heeft een maximale breedte van 85 mm.

3.2.2 *Opmaak*

Er zijn verdelingen aangebracht in de codex met lederen labels die vastgemaakt zijn in het midden van de voorkant van bladen 19 en 50. Kleinere onderverdelingen zijn aangebracht door titels die in het oog springen door afscheidingen boven- en onderaan. Soms scheiden paragraaftekens, nl. een rand van klimplanten met een duif, grote teksteenheden af. Er wordt gebruik gemaakt van rode vergrote beginletters. Sommige passages, vooral citaten worden benadrukt door een puntje aan het begin van elke regel. Bij ongeveer een achtste van de rectos en bij de bladzijden 20vs., 64vs. en 66vs. bevat de laatste regel van het blad vergrote letters die geschreven zijn onder het einde van de regel.

3.2.3 *Schrift*

Alles is recht geschreven, alleen de titels en het colofon hellen lichtjes naar rechts. De bijzonderheden van het schrift zijn de **ⲙ** met 3 strepen, de **ⲕ** met krul aan de bovenste, schuine

²⁰² DEPUYDT, *Catalogue of Coptic Manuscripts*, p. 252.

streep, de smalle **ϵ**, **ο** en **ϙ** en de kort geschreven **ρ**, **χ**, en **ω**. Er is geen standaardafstand tussen de regels. Op het einde van paragrafen zijn soms puntjes tussen regels geplaatst om de ruimte op te vullen. Vaak is de **ϵ** echt uitgeschreven in plaats van het streepje boven de medeklinkers. Dit is niet gebruikelijk in het Sahidische dialect.

3.2.4 Decoratie

Het titelblad is versierd met een groot, decoratief kruis van gevlochten, geknoopt touw met vier spitse uiteinden die van het centrum uitgaan naar de hoeken van de bladzijde. Boven- en onderaan bevinden zich twee duiven. Het blad draagt de tekst: “Bid voor de bewaring van de wereld”, **ⲓⲁ | ⲕⲁ** bovenaan en **ⲉⲧⲟⲩⲁ ⲙⲉⲣⲓⲁⲛ | ⲧⲟⲩ ⲕⲟⲩⲙⲟⲩ** onderaan. Het eerste blad, dat gedeeltelijk aangetast is, draagt bovenaan de inscriptie **ⲓⲉ** (kruis) **ⲕⲉ** als decoratie. Daaronder volgt in de eerste kolom de titel boven drie strepen die onderbroken zijn door puntjes. De beginletter is groot en aan de zijkant staat een rand van klimplanten met aan de top een duif. Bladzijde 19rt. *a* is hetzelfde als bladzijde 1rt., maar hier raakt de duif de rand aan. Ook folio 50rt. is hetzelfde, maar hier staan er twee duiven naast de rand.

Andere bladzijden dragen eventueel gevlochten versieringen aan de boven- en onderkant, soms met op het eind een duif. Op bladzijde 12vs. is een viervoeter afgebeeld en op de bladzijden 17rt., 39vs. en 49vs. heeft dit dier gebladerte in zijn mond. Ook aan de beginletters zijn versieringen aangebracht. Folio 19rt. heeft een **ⲓ** die uitgebreid is tot aan de rand. De bladzijden 3rt. en 9vs. hebben een **ⲙ** met vier strepen. Op folio 24rt. strekt de **ⲙ** zich uit tot aan de rand, waar een duif in het gebladerte pikt. De **ⲓ** is vaak voorzien van horens en oren²⁰³. Op bladzijde 8rt. is de **ⲓ** neerwaarts verlengd. Folio 52rt. heeft een grote beginletter met duif. Eigenaardig zijn de omgekeerde randen boven de beginletters, zoals op de bladzijden 4vs. *a*, 10rt. *b* en 12rt. *a*, met variant op de bladzijden 14rt. *a* en 33rt. *a* en een dubbele rand op folio 16vs.

De paginanummers hebben boven- en onderaan een horizontale streep en zijn versierd met een puntje links en rechts. Er is slechts een beperkt aantal kleuren gebruikt voor de versieringen, nl. donkeroranje, lichtgeel en groen.

²⁰³ DEPUYDT, *Catalogue of Coptic Manuscripts*, p. 253.

3.2.5 *Inbinding*

De originele inbinding bestond uit een lederen omhulsel boven- en onderaan. Er is een fragment bewaard van de achterkant, dat over delen van papyrus heen liep. Nu is het manuscript volledig ingebonden. Dit is gedaan in de Vaticaanse bibliotheek in de vroege jaren '20 door Enrico Castellani. Ze bestaat uit een donkere bruinrode geitenhuid.

3.2.6 *Moderne geschiedenis*

Het manuscript is in 1910 gevonden nabij het klooster van Sint Michael, in het huidige Hamuli in de Fajoem. Het werd in 1911 in Parijs gekocht voor de Pierpont Morgan Library in New York van Arthur Sambon. Dit was een verkoper die handelde voor een groep eigenaars, waar een zekere J. Kalebdian deel van uitmaakte. Bladzijde ii is pas zo'n twintig jaar later aan het geheel toegevoegd.

3.3 Het Martyrium

3.3.1 *Inleiding*

De bladzijden 1rt.-18vs. van Cod. M. 590 bevatten het Martyrium van Apa Menas²⁰⁴. Het grootste deel van het Martyrium is onleesbaar en daarom geeft Drescher alleen het begin en het einde²⁰⁵. Het Koptisch Martyrium is gebaseerd op het Grieks Martyrium, maar bevat wel Egyptische toevoegingen. Het Grieks Martyrium zelf is een opvallend plagiaat. Het is door een onbekende auteur overgenomen van de achttiende homilie van Basilius de Grote over de martelaar Gordius²⁰⁶. Dit werd reeds opgemerkt door Pio Franchi de Cavalieri. Sint Gordius is gemarteld in Caesarea in Cappadocië²⁰⁷.

Het Koptisch Martyrium beschrijft alleen de gebeurtenissen van het martelaarschap van Apa Menas en niet zijn ouders, geboorte en opvoeding²⁰⁸. Het bevat ook geen geschiedenis van zijn heiligdom. De hagiografen proberen ook hier een verklaring te geven voor het feit dat hij in Phrygië gemarteld is, maar in een afgelegen plaats in Egypte begraven is²⁰⁹.

3.3.2 *De tekst*

²⁰⁴ DEPUYDT, *Catalogue of Coptic Manuscripts*, p. 250.

²⁰⁵ DRESCHER, *Apa Mena*, p. 97.

²⁰⁶ MIEDEMA R., *De Heilige Menas*, Rotterdam 1913, p. 76.

²⁰⁷ Idem, *Menas en Men*, in: *Theologisch Tijdschrift* 48 (1914), p. 394.

²⁰⁸ DRESCHER, *Apa Mena*, p. 97.

²⁰⁹ Ibidem, p. 100.

τμαρτυρία [M]
 πσλγος ммарту
 ρος мπεχс [ic] · λ
 πα мма пма
 τοι · нтаχхωκ
 δε εβολ мπεχлгω
 ετ[τλινγ нс]ογ
 м[n]тн [M]песот
 злωρ · зñ ογ[εір]н
 нн нте пноу
 те замнн

 Αсψωπε δε
 зñ тмез
 ромпе сñте
 нтмнтрро
 нгλiос ογλлен
 λiανος λiок
 ληλiανος · мн
 нса ппш
 не εβολ нноу
 мерiанос · пai
 нтаχiρро за
 тгυгн · нai δε
 λγχi нтмнт
 ρро мпетм
 мау · пaiωг
 Мос нтаχψω

+
 η[ε затгυг]н ·
 ε[не]λч[хω]ωρε
 εβολ пε · нai δε
 λγтoуносч επе
 зoуo · λ[γ]ωтор
 тp н[тоi]кoυме
 нн тнрс зi[тн]
 пeγπροстагма ·
 Ελγтннnoуч ε
 неπολiс тнpoу
 εтза пeγλaмaстe ·
 ернс ψa пiαακ
 затñ неδooψ ·
 зpai δε зñ пeγo
 ειψ εтmλγ
 нечo нзнгε
 мωн нci [ф]γpмiα
 нoс пекpaтiстoс ·
 εчo ннос εχm
 παριθмoс нне
 тoυmoуte εpooγ
 хε λoυλoуpиaкω ·
 пai нечo мма
 тoi заpaтч нci
 пзлгiос лпа мн
 на пматoи на
 ме мπεчс ic

5. M. 590, f. 1 r.

εφpουoειñ зñ т[εγ]
 мн[тe] мп[ар]а
 не[ciογ] т[нpo]γ н
 нма нψa
 T λi з[ω]ωч [т]ε oε
 мп[зар]iос лпа
 мнna · [ε]φpογo
 ειn зñ тmнтe
 мπεчapиθмoс ·
 Πεчгeнoс [δε] неч
 нп етeч[ωp]a н
 нeмapиωтнс ·
 тeтoυmoуte ε
 ρoс хε тпaεiαт
 Αсψωπε δε нтepoу
 тωεε εβολ мпe
 прoстагма · м
 пppo · нepε нap
 хωн тнpoу · мн
 нeмннψε cooγz
 εзoγн · εγψω м
 м[o4] ε[р]ooγ · εччнz
 нтeizε ·
 Xε επeιaн λ нnoу
 · тe λaзмeн ·
 λγω λнxи нoу
 λωpeλ εβολ зiтo
 oтoу · тeнoу
 Δε тeнcзai нoу
 · oн ниm εтψooп
 · зñ тeнmнтppo ·
 εитe cтpaтнλaтнс
 · εитe кoмic ·

· ειтe apxωñ
 · ε[итe] λ[oγ]a
 · [ειтe] м[αтoи]
 · ειтe παгaнoс
 · ειтe επiсκoπ[oc]
 · ειтe пpeсвyтe[ρoc]
 · ε[и]тe λiακoнoс ·
 · ειтe зγпoλiкaнoс (sic)
 · ειтe λaγнψcтнс
 · ειтe мoλaхoс
 · εи[тe] κ[o]γi
 · ειтe нoс
 · ειтe зmзaλ
 · ειтe pмзн ·
 · εγeψmψε тн
 · poγ ннaнoуte
 · пaпoλλaн ·
 · мñ тapтγmиc
 + Cзai нгeнoс ниm
 · нpωмe [ε]тψo
 · oп зñ тaмнтp
 · po · хε зñ тгy
 · нoу εтepε пeип
 · poстагма на
 · пωз ψapωтн ·
 · нтeтнxωк
 · εкoλ мпaoyεзaз
 · не · зñ oγaмeλiα
 · λн · λaλa зñ oγc
 · пoγaн · пeт
 N λaλaλiγιe · εγe
 · λиmωpeи мmoч
 · зñ зeнaλиmωpиa

6. M. 590, 1 v.

· ΕΥΝΑΨΉ [2ΨCΤΕ] · ΝΤ[ΕΤ]Μ [ΑΛΛΥ] · Ε[ΨΘΜ]ΘΟΜ Ε[ΝΑΣ] · Μ[Ε]Υ ΕΒΟΛ [2Ν ΝΑ] · ΘΙΧ · ΝΤΕΥΝΟΥ	ΕΛΝΕΧΕ [ΕΥ]ΝΑΥ ΕΝ[Ι]ΝΟΘ Μ[ΘΟ]ΤΕ · [ΑΛΛΑ Α]ΥΑΝ[ΑΧ]Ψ ΡΕΙ ΝΑΥ ΕΒΟΛ 2Μ Η[ΕΥΑ]ΡΙΕΜΟΣ · Α[ΨΕ]Ψ 2Ν ΟΥΜΑ ΜΑΥΑΛΛΥ ΕΥΕΘ[ΡΕ]2Τ ΕΥΨΩΨΕ ΜΠ ΝΟΥΤΕ 2Μ ΠΕ42ΗΤ ΤΗΡΗ · ΕΝ4ΟΥ [Ψ]Ψ ΑΝ ΕΝΑΥ Ε ΠΕΥΨΩΨΕ [ΝΘ] ΤΕ · ΑΥΨ ΑΥ[Κ]Ψ Ν ΑΥ Ν2ΗΚΟΥΙ Ν ΕΛΜΟΥΛ ΕΤΡΕ4Ρ 2Ω8 Ν2ΗΤΟΥ · Ν ΤΕΡΕ ΟΥΝΟΘ ΔΕ ΝΟΥΟΒΙΨ ΟΥΒΙ ΝΕ ΕΥΨΟΟΠ 2Η ΤΕΙΑΝΑΧΩΡΗ CIC · ΜΗ ΠΙCΘΡΕ2Τ Α ΥΤΩ2Μ ΔΕ 2Ω Ψ4 ΜΠ2ΑΓΙΟC ΑΠΑ ΜΗΝΑ [Ε] 2ΟΥΝ ΕΠΑΓ[ΩΝ] ΝΤΜΝΤΜ[ΑΡΤΥ] ΡΟC · 2ΙΤΗ ΤΕ[ΧΑ] ΡΙC ΜΠΕΝΧΟΒΙC ΙC ΠΕΧC ————	ΠΕ4CΩΜΑ ΘΨ 2Η ΤΠΟΛΙC ΡΑΚΟ ΤΕ · ΑΛΛΑ ΧΕΚΑC ΕΥΝ[ΑΧΙ]Τ4 ΕΠΜΑ ΝΤΑΥΤΟΥ4 ΝΑΥ · Π ΑΓΓΕΛΟC ΔΕ Μ ΠΧΟΒΙC Α4ΟΥ[Ο] Ν24 ΕΠΑΡΧΙΕ ΠΙCΚΟΠΟC Ε4 ΧΩ ΜΜΟC ΝΑΥ · ΧΕ ΧΙ ΜΠCΩΜΑ ΜΠΜΑΚΑΡΙΟC Α ΠΑ ΜΗΝΑ · ΤΑ ΛΟ4 ΕΥΕΔΜΟΥΛ ΜΠΕΡΤΡΕ ΑΛΛΥ ΝΡΩΜΕ CΩΚ 2Α ΤΕ42Η · ΚΑΛ4 Ε ΒΟΛ Η4ΜΟΟΨΕ ΜΑΥΑΛΛΥ ΨΑ Π ΜΑ ΕΤΕΡΕ ΠΕΔΜΟΥΛ ΝΑΕΝΚΟΤΚ Ν2Η Τ4 · ΝΤΕΤΝΚΩΤ ΝΑΥ ΝΟΥΜΑΡΤΥ ΡΙΟΝ 2Μ ΠΜΑ ΕΤΜ ΜΑΥ · ΝΤΕΡΕ Π ΑΡΧΙΕΠΙCΚΟΠΟC ΤΨΟΥΝ Ε2ΤΟΟΥΕ ΑΥΤΡΕΥΕΙΝΕ Μ ΠΕΔΜΟΥΛ · ΑΥΤ ΡΕΥΤΑΛΟ ΜΠCΩ ΜΑ ΜΠΜΑΚΑΡΙΟC ΑΠΑ ΜΗΝΑ ΕΡΟ4 ΑΥΚΑΛ4 ΕΒΟΛ · Α4	5 10 15 20 25 30
· ΕΥΝΑΨΉ [2ΨCΤΕ] · ΝΤ[ΕΤ]Μ [ΑΛΛΥ] · Ε[ΨΘΜ]ΘΟΜ Ε[ΝΑΣ] · Μ[Ε]Υ ΕΒΟΛ [2Ν ΝΑ] · ΘΙΧ · ΝΤΕΥΝΟΥ	ΕΛΝΕΧΕ [ΕΥ]ΝΑΥ ΕΝ[Ι]ΝΟΘ Μ[ΘΟ]ΤΕ · [ΑΛΛΑ Α]ΥΑΝ[ΑΧ]Ψ ΡΕΙ ΝΑΥ ΕΒΟΛ 2Μ Η[ΕΥΑ]ΡΙΕΜΟΣ · Α[ΨΕ]Ψ 2Ν ΟΥΜΑ ΜΑΥΑΛΛΥ ΕΥΕΘ[ΡΕ]2Τ ΕΥΨΩΨΕ ΜΠ ΝΟΥΤΕ 2Μ ΠΕ42ΗΤ ΤΗΡΗ · ΕΝ4ΟΥ [Ψ]Ψ ΑΝ ΕΝΑΥ Ε ΠΕΥΨΩΨΕ [ΝΘ] ΤΕ · ΑΥΨ ΑΥ[Κ]Ψ Ν ΑΥ Ν2ΗΚΟΥΙ Ν ΕΛΜΟΥΛ ΕΤΡΕ4Ρ 2Ω8 Ν2ΗΤΟΥ · Ν ΤΕΡΕ ΟΥΝΟΘ ΔΕ ΝΟΥΟΒΙΨ ΟΥΒΙ ΝΕ ΕΥΨΟΟΠ 2Η ΤΕΙΑΝΑΧΩΡΗ CIC · ΜΗ ΠΙCΘΡΕ2Τ Α ΥΤΩ2Μ ΔΕ 2Ω Ψ4 ΜΠ2ΑΓΙΟC ΑΠΑ ΜΗΝΑ [Ε] 2ΟΥΝ ΕΠΑΓ[ΩΝ] ΝΤΜΝΤΜ[ΑΡΤΥ] ΡΟC · 2ΙΤΗ ΤΕ[ΧΑ] ΡΙC ΜΠΕΝΧΟΒΙC ΙC ΠΕΧC ————	ΠΕ4CΩΜΑ ΘΨ 2Η ΤΠΟΛΙC ΡΑΚΟ ΤΕ · ΑΛΛΑ ΧΕΚΑC ΕΥΝ[ΑΧΙ]Τ4 ΕΠΜΑ ΝΤΑΥΤΟΥ4 ΝΑΥ · Π ΑΓΓΕΛΟC ΔΕ Μ ΠΧΟΒΙC Α4ΟΥ[Ο] Ν24 ΕΠΑΡΧΙΕ ΠΙCΚΟΠΟC Ε4 ΧΩ ΜΜΟC ΝΑΥ · ΧΕ ΧΙ ΜΠCΩΜΑ ΜΠΜΑΚΑΡΙΟC Α ΠΑ ΜΗΝΑ · ΤΑ ΛΟ4 ΕΥΕΔΜΟΥΛ ΜΠΕΡΤΡΕ ΑΛΛΥ ΝΡΩΜΕ CΩΚ 2Α ΤΕ42Η · ΚΑΛ4 Ε ΒΟΛ Η4ΜΟΟΨΕ ΜΑΥΑΛΛΥ ΨΑ Π ΜΑ ΕΤΕΡΕ ΠΕΔΜΟΥΛ ΝΑΕΝΚΟΤΚ Ν2Η Τ4 · ΝΤΕΤΝΚΩΤ ΝΑΥ ΝΟΥΜΑΡΤΥ ΡΙΟΝ 2Μ ΠΜΑ ΕΤΜ ΜΑΥ · ΝΤΕΡΕ Π ΑΡΧΙΕΠΙCΚΟΠΟC ΤΨΟΥΝ Ε2ΤΟΟΥΕ ΑΥΤΡΕΥΕΙΝΕ Μ ΠΕΔΜΟΥΛ · ΑΥΤ ΡΕΥΤΑΛΟ ΜΠCΩ ΜΑ ΜΠΜΑΚΑΡΙΟC ΑΠΑ ΜΗΝΑ ΕΡΟ4 ΑΥΚΑΛ4 ΕΒΟΛ · Α4	5 10 15 20 25 30
· ΕΥΝΑΨΉ [2ΨCΤΕ] · ΝΤ[ΕΤ]Μ [ΑΛΛΥ] · Ε[ΨΘΜ]ΘΟΜ Ε[ΝΑΣ] · Μ[Ε]Υ ΕΒΟΛ [2Ν ΝΑ] · ΘΙΧ · ΝΤΕΥΝΟΥ	ΕΛΝΕΧΕ [ΕΥ]ΝΑΥ ΕΝ[Ι]ΝΟΘ Μ[ΘΟ]ΤΕ · [ΑΛΛΑ Α]ΥΑΝ[ΑΧ]Ψ ΡΕΙ ΝΑΥ ΕΒΟΛ 2Μ Η[ΕΥΑ]ΡΙΕΜΟΣ · Α[ΨΕ]Ψ 2Ν ΟΥΜΑ ΜΑΥΑΛΛΥ ΕΥΕΘ[ΡΕ]2Τ ΕΥΨΩΨΕ ΜΠ ΝΟΥΤΕ 2Μ ΠΕ42ΗΤ ΤΗΡΗ · ΕΝ4ΟΥ [Ψ]Ψ ΑΝ ΕΝΑΥ Ε ΠΕΥΨΩΨΕ [ΝΘ] ΤΕ · ΑΥΨ ΑΥ[Κ]Ψ Ν ΑΥ Ν2ΗΚΟΥΙ Ν ΕΛΜΟΥΛ ΕΤΡΕ4Ρ 2Ω8 Ν2ΗΤΟΥ · Ν ΤΕΡΕ ΟΥΝΟΘ ΔΕ ΝΟΥΟΒΙΨ ΟΥΒΙ ΝΕ ΕΥΨΟΟΠ 2Η ΤΕΙΑΝΑΧΩΡΗ CIC · ΜΗ ΠΙCΘΡΕ2Τ Α ΥΤΩ2Μ ΔΕ 2Ω Ψ4 ΜΠ2ΑΓΙΟC ΑΠΑ ΜΗΝΑ [Ε] 2ΟΥΝ ΕΠΑΓ[ΩΝ] ΝΤΜΝΤΜ[ΑΡΤΥ] ΡΟC · 2ΙΤΗ ΤΕ[ΧΑ] ΡΙC ΜΠΕΝΧΟΒΙC ΙC ΠΕΧC ————	ΠΕ4CΩΜΑ ΘΨ 2Η ΤΠΟΛΙC ΡΑΚΟ ΤΕ · ΑΛΛΑ ΧΕΚΑC ΕΥΝ[ΑΧΙ]Τ4 ΕΠΜΑ ΝΤΑΥΤΟΥ4 ΝΑΥ · Π ΑΓΓΕΛΟC ΔΕ Μ ΠΧΟΒΙC Α4ΟΥ[Ο] Ν24 ΕΠΑΡΧΙΕ ΠΙCΚΟΠΟC Ε4 ΧΩ ΜΜΟC ΝΑΥ · ΧΕ ΧΙ ΜΠCΩΜΑ ΜΠΜΑΚΑΡΙΟC Α ΠΑ ΜΗΝΑ · ΤΑ ΛΟ4 ΕΥΕΔΜΟΥΛ ΜΠΕΡΤΡΕ ΑΛΛΥ ΝΡΩΜΕ CΩΚ 2Α ΤΕ42Η · ΚΑΛ4 Ε ΒΟΛ Η4ΜΟΟΨΕ ΜΑΥΑΛΛΥ ΨΑ Π ΜΑ ΕΤΕΡΕ ΠΕΔΜΟΥΛ ΝΑΕΝΚΟΤΚ Ν2Η Τ4 · ΝΤΕΤΝΚΩΤ ΝΑΥ ΝΟΥΜΑΡΤΥ ΡΙΟΝ 2Μ ΠΜΑ ΕΤΜ ΜΑΥ · ΝΤΕΡΕ Π ΑΡΧΙΕΠΙCΚΟΠΟC ΤΨΟΥΝ Ε2ΤΟΟΥΕ ΑΥΤΡΕΥΕΙΝΕ Μ ΠΕΔΜΟΥΛ · ΑΥΤ ΡΕΥΤΑΛΟ ΜΠCΩ ΜΑ ΜΠΜΑΚΑΡΙΟC ΑΠΑ ΜΗΝΑ ΕΡΟ4 ΑΥΚΑΛ4 ΕΒΟΛ · Α4	5 10 15 20 25 30

7. M 590, f. 2 r.

38. M 590, f. 17 v.

ΜΟΟΦΕ ΜΑΥΛΛΑΧ	ΠΜΑ ΕΤΙΜΑΥ · ΦΑ	ΕΧΕΝ ΝΕΖΜΟΤ Ν	ΜΝ ΝΕΤΟΥΛΛΕ
ΕΖΟΥΝ ΖΗ ΠΤΟΟΥ	ΕΖΡΑΙ [Ε]ΠΟΟΥ ΝΖΟΥ	ΤΑΧΑΡΙΖΕ ΜΜΟ	Τ[ΗΡ]Ο[Υ] ΖΝ ΤΗ[Ν]
Ε[ΜΗ] ΛΑΛΥ ΝΡΩ	ΛΥΩ Ζ[ΦΕ] ΝΙΜ ΝΤΑ	ΟΥ ΜΠΕΧΜΑΡΤΥ	[ΤΡΡ]Ο ΝΝ[ΜΠΗ]ΥΕ
ΜΕ ΜΟΟΦΕ ΝΜ	ΠΣΩΤΗΡ ΧΟΟΥ Μ	ΡΟΣ ΕΤΟΥΛΛΕ	ΖΙΤΗ [ΝΕΣΟΠ]Σ
ΜΑ4 · ΦΑΝΤΕ4	ΠΖΑΓΙΟΣ ΑΠΑ ΜΗ	ΠΖΑΓΙΟΣ ΔΕ ΑΠΑ	ΜΝ ΝΕΤΩΕ[Λ]2
ΠΩ2 [Ε]ΥΜΑ ΕΥΜΟΥ	ΝΑ · ΜΗ ΝΕΝΤΑ4	ΜΗΝΑ · ΝΕΟΥ	ΜΝ ΝΕΠΡΕΣ
ΤΕ ΕΡΟ4 · ΧΕ Τ	ΕΡΗΤ ΜΜΟΟΥ ΝΑ4	ΡΕΜΝΚΗΜΕ ΠΕ	ΒΙΑ ΜΠΑΘΟ
ΛΙΒΗ · ΝΝΕΠΑΙΕ	ΤΗΡΟΥ ΛΙΧΟΚΟΥ	ΚΑΤΑ ΠΕΓΓΕΝΟΣ ·	ΦΟΡΟΣ ΜΜΑΡΤΥ
ΛΤ · ΝΤΕΡΕ4[Ρ]	ΕΒΟΛ ΝΑ4 · ΛΥΩ	ΝΤΑΧΙΧΩΚ ΔΕ Ε	ΡΟΣ ΕΤΟΥΛΛΕ ·
ΖΗΛ4 ΔΕ ΝΕΙ Π	ΟΥΟΝ ΝΙΜ ΕΤΩΦ	ΒΟΛ ΜΠΑΓΩΝ Ν	ΠΖΑΓΙΟΣ ΑΠΑ
ΝΟΥΤΕ · Α ΠΕΛΜΟΥΛ	ΝΕ ΖΗ ΔΙΝΩΦ	ΤΕΜΝΤΜΑΤΟΙ ·	ΜΗΝΑ · ΧΕΚΑΣ
[Ε]ΝΚΟΤΚ ΖΗ Π	ΝΕ ΝΙΜ · ΜΗ ΝΕ	ΛΕΡΜΑΡΤΥΡΟΣ ·	ΕΧΝΑΕΡ ΠΕΝΜΕ
ΜΑ ΕΤΙΜΑΥ	ΕΛΛΕ · ΜΗ ΝΕΛΛΕ ·	ΕΧΜ ΠΡΑΝ ΜΠΕΝ	ΕΥΕ · ΙΙ4C[Ο]ΠΣ Ε
Α ΝΕΡΩΜΕ ΔΕ ΜΠ	ΜΝ ΝΕΤΟ ΝΑΛΙΜΟ	ΧΟΕΙC ΙC ΠΕΧC	ΧΩΝ · ΝΑΖΡΕΝ
ΜΑ ΕΤΙΜΑΥ · ΛΥ	ΝΙΟΝ ΕΥΦΑΝ	ΖΝ ΤΚΟΥΝΘΙΛ	ΙC ΠΕΧC ΠΕΝ
ΟΥΕΣ ΠΣΩΜΑ Μ	ΕΙ · ΝΣΕΠΑΣΤΟΥ	ΤΝΟΣ ΜΠΟ	ΧΟΕΙC · ΛΥΩ ΠΕΝ
ΠΜΑΚΑΡΙΟΣ ΑΠΑ	ΕΧΕΜ ΠΕ4	ΛΙC ΝΤΕΦΡΥΓΙΑ ·	ΣΩΤΗΡ · ΧΕ Ν
ΜΗΝΑ [ΕΠΕC]ΗΤ	ΣΩΜΑ ΕΤΟΥΛΛΕ ·	ΝΣΟΥΜΗΝΤΗ Μ	ΤΟ4 ΠΕΤΕΡΕ ΕΟΥ
ΖΗ ΠΕΛΜΟΥΛ ·	ΦΑΥΜΑΤΕ ΜΠΤΑΛ	ΠΕΟΤ ΖΕΩΡ	ΝΙΜ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ4
ΛΥΩ ΛΥ[Ε]ΩΡ ΕΒΟΛ	ΕΟ ΝΤΕΥΝΟΥ	ΛΥΗΤ4 ΕΠ[ΧΙ]CΕ	ΖΙ ΤΑΙΟ ΝΙΜ · ΖΙ Π
ΝΤΣΕΝΤΕ ΝΟΥΚΥ	Α ΝΕΡΩΜΕ ΝΤΠΟ	ΖΝ ΟΥΕΟΟΥ · [Λ] Π	ΡΟCΚΥΝΗCΙC ΝΙΜ ·
ΜΙΤΗΡΙΟΝ · ΛΥ	ΛΙC ΡΑΚΟΤΕ · ΜΗ	ΣΩΤΗΡ ΕΤΕΦΑ	ΜΝ ΠΕ4ΕΙΩΤ
ΚΟΤ4 ΚΑΤΑ ΠΕ4	ΝΕCΤΟΦ ΤΗΡΟΥ ΕΤ	ΝΟΥ ΜΜΟ4 · ΖΝ	ΝΑΓΛΘΟC · ΜΝ ΠΕΠ
[Ε]ΜΠΩΛ · ΛΥΚΩ	ΚΩΤΕ ΕΡΟC · ΝΤΕ	ΝΕΜΑ[ΝΩΦΠΕ]	ΝΑ ΕΤΟΥΛΛΕ ΦΑ
Μ[Π]Ε4CΩΜΑ ΕΤ	ΡΟΥCΩΤΗ ΕΝΕΘΟΜ	ΜΠ[C. 9]	ΕΝΕ2 ΝΕΝΕ2 ΖΑ
ΟΥΛΛΕ ΝΖΗΤ4 ·	ΜΠ[ΜΑΚΑΡ]ΟC ΑΠΑ	[C. 6]	ΜΗΝ
ΑΥΤΑΜΙΟ ΔΕ ΝΟΥ	ΜΗΝΑ · ΛΥCΦΟΥ2	ΑΝΟΝ ΔΕ ΖΩΦΩΝ	
ΤΑΙΒΕ ΝΖΑΤ · ΛΥ†	ΖΙΟΥCΟΠ ΤΗΡΟΥ · ΛΥ	[ΜΑΡΕΝCΠΟ]ΥΛΛ	
ΜΠCΩΜΑ ΜΠ	[ΕΙ] ΕΠΕ4[ΜΑΡΤΥΡ]	ΖΕ ΕΡΑΝΑ4 ΜΠΝΟΥ	
ΜΑΚΑΡΙΟC ΑΠΑ	ΟΝ · ΛΥΕ[Ρ] CΑΦ[4 Ν]	ΤΕ · ΖΙΤΗ ΖΗΠΡΑΙC	
ΜΗΝΑ ΕΠΕCΗΤ	ΖΟΥΟΥ ΕΥ[ΟΥ]ΩΜ [ΕΥ]CΩ	ΕΝΑΝΟΥΟΥ · ΧΕΚΑΣ	
ΕΡΟC · [ΛΥ]ΧΙΤC Ε	ΕΥΝΚΟΤΚ · ΖΗ [ΠΕ]4	ΕΝΝΑ[ΜΑΤΕ] ΝΟΥΜΕ	
ΠΕCΗΤ ΕΥΚΑΤΑΒΑ	ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ · ΕΥ†	ΡΙC · ΜΝ ΟΥΚΑΗΡΟC	
CΙC · ΛΥΚΑΛ4 ΖΗ	[ΕΟΟ]Υ Μ[ΠΠΟΥΤΕ]		

39. M. 590, f. 18 γ.

40. M. 590, f. 18 γ.

3.3.3 Vertaling

(f. 1rt.) Het martelaarschap van de heilige martelaar van Jezus Christus, Apa Menas, de soldaat. Het is op de 15de van de maand Hathor dat hij zijn eervolle strijd volbracht. In vrede van God, Amen.

In het tweede jaar van het keizersschap van Gaius Valentianus Diocletianus na de verwijdering van Numerianus, die vóór hen keizer was, grepen zij²¹⁰ het keizersschap. De vervolging, die voordien had plaatsgevonden en vervolgens was afgenomen, werd zeer sterk aangewakkerd. Zij schrikten de hele wereld op door hun edict, dat naar alle steden werd gestuurd, die in hun greep waren, zuidwaarts tot Pilak naast de Ethiopiërs. Op dat moment was de beste Firmianus gouverneur. Hij stond aan het hoofd van het regiment dat Lautauriakōn²¹¹ werd genoemd. De Heilige Apa Menas, de ware soldaat van Jezus Christus, was soldaat onder hem, (f. 1vs.) terwijl hij in hun midden meer licht gaf dan alle sterren van het oosten. Zo was de heilige Apa Menas en hij gaf licht in het midden van zijn regiment. Zijn familie behoorde tot het land van de Mareotis, wat Nepaeiat wordt genoemd.

Wanneer het bevel van de keizer uiteengezet werd, waren alle archonten en de menigtes verzameld en het werd aan hen voorgelezen. Er staat zo geschreven: Omdat de goden ons immers hebben gered en we door hen een gunst hebben ontvangen, onderrichten we nu iedereen in onze koninkrijken, aanvoerder of comes, archont of dux, soldaat of stedeling, bisschop of priester, diaken of onderdiaken²¹², voorlezer of monnik, klein of groot, dienaar of vrije. Allen zullen ze mijn goden, Apollo en Artemis, aanbidden. Ik draag elke menselijke afstamming die in mijn koninkrijk verblijft op, dat onmiddellijk wanneer dit edict jullie zal bereiken, jullie mijn bevel zullen uitvoeren, niet onverschillig, maar ijverig. Degene die zal tegenspreken, zal gestraft worden met harde straffen (f. 2rt.) en niemand zal zich kunnen redden uit mijn handen.

Onmiddellijk verkondigden de bodes in de hele stad: “Komt uit jullie huizen en verzamel bij het offer voor de goden, waarvan de keizers bevolen hebben dat de hele wereld hen aanbidt.” En ze overmeesterden iedereen, terwijl ze hun huizen binnengingen en hen allen verplichtten te offeren aan de slechte goden.

De heilige Apa Menas was een man die God vreesde. Toen hij de verdorvenheid van de slechte zag, kon hij dit grote kwaad niet blijven aanschouwen, maar trok hij zich terug uit zijn

²¹⁰ Dit verwijst naar Diocletianus en Maximilianus, hoewel alleen Diocletianus voordien vermeld is.

²¹¹ ‘Loutouriakōn’ is een afdeling in het leger die in het Latijn ‘Rutiliaci’ en in het Grieks ‘*ρουτυλιακων*’ wordt genoemd. Hierover is geen verder informatie te vinden, ook niet in PAULY, *RE*.

²¹² *ΧΠΟΔΙΚΑΝΟC* corrigeren naar: *ΧΠΟΔΙΑΚΟΝΟC*.

regiment. Hij bleef rustig alleen in een plaats, terwijl hij God aanbad met heel zijn hart en hun slechte aanbidding niet wilde zien. Hij verwierf enkele kamelen om mee te werken. Na een lange tijd te hebben doorgebracht in deze afzondering en rust, werd ook de heilige Apa Menas opgeroepen tot de strijd van het martelaarschap door de genade van onze heer, Jezus Christus.

Het gebeurde, na deze dingen, dat een verjaardag van de keizers ... (f. 17vs.) Zijn zus verzamelde zijn botten. Ze plaatste ze in een mand en naaide die dicht, zoals hij haar opgedragen had tijdens zijn leven. Toen ze het geschikte moment vond, ging ze aan boord van een zeeschip. Het bracht haar en de beenderen van de heilige Apa Menas naar de stad Alexandrië. Toen ze ontscheepte, kwamen de stedelingen haar tegemoet. Ze huldigden de overblijfselen van de heilige Apa Menas. De inwoners van Alexandrië namen zijn heilige botten en legden ze af voor de begrafenis. Ze begonnen voor hem een martelaarsschrijn te bouwen in Alexandrië en plaatsten zijn lichaam erin.

Het behaagde God niet dat zijn lichaam in Alexandrië bleef en Hij wilde het overbrengen naar de plaats die Hij ervoor had aangeduid. De engel van de Heer openbaarde zich aan de aartsbisschop met de woorden: “Neem het lichaam van de zalige Apa Menas. Plaats het op een kameel. Laat niemand hem begeleiden. Laat hem los en laat hem alleen wandelen naar de plaats, waar de kameel zal neerliggen en bouw op die plaats een martelaarsschrijn voor hem.”

Toen de aartsbisschop 's morgens opstond, liet hij de kameel brengen en het lichaam van de zalige Apa Menas erop plaatsen. Hij werd vrijgelaten. (f. 18rt.) Hij wandelde alleen naar de woestijn, terwijl niemand hem begeleidde, totdat hij een plaats bereikte die Libië van Nepaeiat wordt genoemd. Toen het God behaagde, ging de kameel neerliggen op die plaats.

De mensen van die plaats namen het lichaam van de zalige Apa Menas van de kameel af en ze maakten de fundering van een graf klaar. Ze bouwden het zoals het hoort en plaatsten zijn heilige lichaam erin. Ze maakten een zilveren lijkst, plaatsten het lichaam van de zalige Apa Menas erin en legden het neer in een crypte. Hij is daar bijgezet tot op heden. En alle zaken die de Redder heeft gezegd aan de heilige Apa Menas en al wat hij beloofd heeft aan hem, werd voor hem vervuld. En iedereen die lijdt aan enige ziekte, de blinden, de kreupelen en diegenen die bezeten zijn door demonen, als ze komen en buigen vóór zijn heilig lichaam, ontvangen ze onmiddellijk genezing.

Toen de mensen van de stad Alexandrië en al haar districten die haar omcirkelen hoorden van de krachten van de zalige Apa Menas, verzamelden ze zich allen en kwamen naar zijn martelaarsschrijn. Ze brachten zeven dagen door met eten, drinken en slapen in zijn

martelaarsschrijn, terwijl ze God vereerden (f. 18vs.) voor de gunsten die Hij verleend had aan Zijn heilige martelaar.

De heilige Apa Menas was Egyptenaar zoals zijn familie. Het was op de 15de van de maand Hathor dat hij de strijd van zijn militaire dienst vervulde en gemarteld werd in Kounthia²¹³, de grote stad van Phrygië, in de naam van onze Heer, Jezus Christus. Hij is opgestegen naar de verheven plaats in glorie. De redder kroonde hem in de plaatsen van...

Laat ons ook nastreven God tevreden te stellen met goede handelingen, zodat wij deelnemers, erfgenamen en alle heiligen in het koninkrijk van de hemelen zullen bereiken, door de gebeden, de smeekbeden en de voorbedes van de zegevierende, heilige martelaar, de heilige Apa Menas, zodat hij ons zal herinneren en voor ons zal bidden in de aanwezigheid van Jezus Christus, onze Heer en onze Redder, want hij is degene aan wie alle glorie te danken is, alle eer en alle aanbidding, samen met Zijn goede Vader en de heilige Geest, voor eeuwig en altijd, amen.

3.4 Het Encomium

3.4.1 *Inleiding*

De bladzijden 50rt.-68vs. *b* van Cod. M. 590 bevatten het Encomium van Apa Menas²¹⁴. Het is toegeschreven aan Johannes, patriarch van Alexandrië. Hij beroept zich op Griekse bronnen die bewaard werden in de bibliotheek van het patriarchaat²¹⁵.

Het bevat een allusie op de Arabische verovering en is dus zeker opgesteld na 641, bovendien is het manuscript zelf gedateerd in 893, het jaar van schenking²¹⁶. Tussen deze data waren er twee patriarchen in Alexandrië met de naam Johannes, nl. Johannes III, die het ambt bekleedde van 677 tot 686 en Johannes IV, in functie van 775 tot 799. Het is het vermelden waard dat Johannes IV voordien huisbewaarder was van het schrijn van Apa Menas. Niets in het Encomium toont duidelijk aan wie van hen beide het heeft opgesteld. Als het Encomium echter gezien wordt als een lofrede over de voorbijgegangene glorie van het schrijn, dan wijst dit eerder op Johannes IV.

²¹³ Hiermee wordt waarschijnlijk Cotyaeum bedoeld.

²¹⁴ DEPUYDT, *Catalogue of Coptic Manuscripts*, p. 251.

DRESCHER J., *More About St. Menas*, in: *ASAE* 41 (1942), p. 54.

²¹⁵ PEETERS P., *Les Tréfonds Oriental de l'Hagiographie Byzantine* (*Subsidia Hagiographica* 26), Brussel 1950, p. 35.

²¹⁶ DRESCHER J., *More About St. Menas*, in: *ASAE* 41 (1942), p. 54.

Dit wil nog niet zeggen dat Johannes de eigenlijke auteur is van het Encomium. De mirakels worden in de Koptische versie toegeschreven aan patriarch Theophilus, terwijl de meeste manuscripten ze toeschrijven aan Timotheus. Wellicht worden ook hier de teksten toegeschreven aan iemand die niet de eigenlijke auteur is.

Het Encomium is gelukkig het best bewaarde deel van het manuscript, want deze tekst is de Koptische bron met het meest informatie²¹⁷. Er is wel voorzichtigheid geboden bij het gebruik van deze tekst als bron wegens zijn monofysitische sympathieën²¹⁸. Bijvoorbeeld, Zeno en Anastasius zijn de enige keizers na het concilie van Chalcedon in 451 die een eervolle vermelding krijgen in het Encomium. Waarschijnlijk was het schrijn in Melkitische handen voor een groot deel van zijn geschiedenis tot de Arabische verovering in 642 en over deze periode zegt het Encomium niets²¹⁹.

Het Encomium kan onderverdeeld worden in twee delen²²⁰. Het eerste deel is het verhaal van het leven en martelaarschap van Apa Menas en van de manier waarop zijn overblijfselen hun laatste rustplaats bereikten en nadien miraculeus werden onthuld. Dit deel is dus gelijkaardig aan de martelaarsteksten van Apa Menas en eveneens onbetrouwbaar als historische bron. Het tweede deel is het belangrijkste. Dit bevat een geschiedenis van het beroemde schrijn van Apa Menas in Abū Mīnā, vanaf zijn oprichting tot de Arabische verovering. Deze informatie, die geen enkele andere bron vermeldt, moet naast de resultaten uit de huidige opgravingen worden gelegd om de historische waarde te testen. Dit zal gebeuren nadat de vertaling van het Encomium is gegeven.

3.4.2 De tekst

²¹⁷ DRESCHER J., *More About St. Menas*, in: *ASAE* 41 (1942), p. 53.

²¹⁸ Idem, *Apa Mena*, p. XIII.

²¹⁹ Het concilie van Chalcedon bepaalde dat Christus zowel een menselijke als een goddelijke natuur had. De Egyptische kerk accepteerde alleen de goddelijke natuur van Christus en werd na 451 als ‘monofysitisch’ bestempeld. Ze werden ook Jacobieten genoemd. De Melkieten zijn degenen die de stellingen van het concilie van Chalcedon wel volgden.

²²⁰ DRESCHER J., *More About St. Menas*, in: *ASAE* 41 (1942), p. 53.

ΕΤΡΟΥΘΕΙΝ · ΚΑ
ΤΑ ΤΕΤΡΑΚΤΕ
ΝΙΑ ΕΤΗΠ ΕΠ
ΚΑΣ · ΟΥΝΟΣ ΕΠΕ
ΖΟΥΟ ΠΕ ————

ΕΤΙ ΟΝ ΜΗΝΣΑ
ΠΠΩΣΤ ΕΒΟΛ
ΜΠΕΥΣΝΟ4 ΖΑ
ΠΡΑΝ ΕΤΟΥΛΛΕ
ΜΠΕΧΣ · ΛΑΧΙΟΒ ·
ΛΑΨΟΒΙΤ ΝΖΟΥΟ ·
ΖΗ ΧΩΡΑ ΝΙΜ
ΕΤΒΕ ΜΕΧΑΡΙΣΜΑ
ΝΤΑΛΛΟ · ΝΤΑ
ΠΝΟΥΤΕ ΛΑΥ ΝΗ
ΜΑ4 · ΛΥΩ ΜΗ

ΝΣΑ ΝΑΙ ΤΗΡΟΥ · ΛΝ
ΖΕ ΕΡΟΣ ΖΙΝΑΙ · Ε
ΡΕ ΝΕΝΤΑΥΣΖΑΙ
ΣΟΥ ΕΤΒΗΗΤ4 ·
†ΟΥΒΕ ΝΕΥΕΡΗΥ (sic) ·
ΕΡΕ ΖΗΛΟΗΤ Ν
ΡΩΜΕ Ο ΝΘΕ ΕΥ†
ΤΑΙΟ ΝΑ4 ΝΖΟΥΟ
ΕΥΤΑΥΟ ΝΝΕΤΕ
ΜΕΩΦΕ ΝΣΩ4
ΖΟΕΙΝΕ ΜΕΝ ΧΕ
ΟΥΡΕΜΝΕΠΑ
ΕΙΑΤ ΠΕ :—
ΖΝΚΟΟΥΕ ΔΕ ΧΕ ΠΑ

ΝΟΣ ΝΩΘΕΙΧ· ΝΑ
ΘΑΙΤΗΣ ΝΤΕ ΠΕ
ΧΣ ΠΖΑΓΙΟΣ ΑΠΑ
ΜΗΝΑ · ΜΗ ΝΕ
ΧΑΡΙΣΜΑ ΝΤΑΛΛΟ
ΝΤΑ ΠΝΟΥΤΕ Λ
ΛΥ ΕΒΟΛ ΖΙΤΟΟΤ4
ΨΝΑΖΙΣΕ ΝΥΚΑ
ΤΟΟΤ4 ΕΒΟΛ :—
ΕΠΕΙΔΗ ΓΑΡ ΛΥ
ΜΗΝΦΕ ΖΙΤΟ
ΟΤΟΥ · ΕΤΑΥΕ ΖΗ
ΛΩΗ ΝΕΓΚΩΜΙ
ΟΝ · ΜΗ ΖΕΝΜΑΡ
ΤΥΡΙΑ · ΕΥΟΥΩΨ
ΕΧΩ ΜΠΤΑΙΟ ·
ΜΠΕΙΝΟΣ ΝΣΤ
ΡΑΤΙΩΤΗΣ Ν
ΤΕ ΠΕΧΣ · ΠΖΑ
ΓΙΟΣ ΑΠΑ ΜΗΝΑ
ΠΜΑΤΟΙ · ΠΑΙ
ΝΤΑΨΩΨ
ΝΕ ΕΒΟΛ ΖΗ ΤΗΝ
ΤΜΑΤΟΙ ΜΠΕΙ
ΚΟΣΜΟΣ · ΕΖΟΥΝ
ΕΤΗΝΤΜΑΤΟΙ
ΝΝΑΜΠΗΥΕ ·
ΕΤΝΑΜΟΥΝ ΕΒΟΛ

ΠΖΑΓΙΟΣ ΑΠΑ
ΜΗΝΑ ΠΕΙΝΟΣ
ΜΦΩΣΤΗΡ

ΝΟΣ ΝΩΘΕΙΧ· ΝΑ
ΘΑΙΤΗΣ ΝΤΕ ΠΕ
ΧΣ ΠΖΑΓΙΟΣ ΑΠΑ
ΜΗΝΑ · ΜΗ ΝΕ
ΧΑΡΙΣΜΑ ΝΤΑΛΛΟ
ΝΤΑ ΠΝΟΥΤΕ Λ
ΛΥ ΕΒΟΛ ΖΙΤΟΟΤ4
ΨΝΑΖΙΣΕ ΝΥΚΑ
ΤΟΟΤ4 ΕΒΟΛ :—
ΕΠΕΙΔΗ ΓΑΡ ΛΥ
ΜΗΝΦΕ ΖΙΤΟ
ΟΤΟΥ · ΕΤΑΥΕ ΖΗ
ΛΩΗ ΝΕΓΚΩΜΙ
ΟΝ · ΜΗ ΖΕΝΜΑΡ
ΤΥΡΙΑ · ΕΥΟΥΩΨ
ΕΧΩ ΜΠΤΑΙΟ ·
ΜΠΕΙΝΟΣ ΝΣΤ
ΡΑΤΙΩΤΗΣ Ν
ΤΕ ΠΕΧΣ · ΠΖΑ
ΓΙΟΣ ΑΠΑ ΜΗΝΑ
ΠΜΑΤΟΙ · ΠΑΙ
ΝΤΑΨΩΨ
ΝΕ ΕΒΟΛ ΖΗ ΤΗΝ
ΤΜΑΤΟΙ ΜΠΕΙ
ΚΟΣΜΟΣ · ΕΖΟΥΝ
ΕΤΗΝΤΜΑΤΟΙ
ΝΝΑΜΠΗΥΕ ·
ΕΤΝΑΜΟΥΝ ΕΒΟΛ

ΠΖΑΓΙΟΣ ΑΠΑ
ΜΗΝΑ ΠΕΙΝΟΣ
ΜΦΩΣΤΗΡ

104. M 590, f. 50 v.

ΚΑΛΩΣ ΛΑΧΧΟ
ΟΣ ΝΕΙ
ΠΕΥΛΑΓ
ΓΕΛΙΣΤΗΣ ΕΤΟΥ
ΛΛΕ ΛΟΥΚΑΣ · ΧΕ
ΕΠΙΔΗ Λ ΖΑΣ ΖΙ
ΤΟΟΤΟΥ ΕΣΖΑΙ Ν
ΖΕΝΦΑΧΣ · ΑΛΛΑ
ΜΠΟΥΕΨΩΜ
ΣΟΜ ΕΠΩΣ ΕΠ
ΧΩΚ ΜΠΕΤΟΥ
ΦΑΧΣ ΕΤΒΗΤ4
ΛΥΩ ΟΝ ΦΑ4
ΧΟΟΣ ΝΕΙ ΠΕΘΟ
ΛΟΓΟΣ ΕΤΟΥΛΛΕ
ΙΩΣΑΝΝΗΣ
ΠΕΥΛΑΓΓΕΛΙΣ·
ΤΗΣ · ΧΕ ΟΥΕΝ
ΖΗΚΕΖΗΥΕ ΕΝΑ
ΦΩΟΥ ΕΛΑΛΥ
ΝΕΙ ΙΣ · ΝΑΙ ΕΥ
ΦΑΝΣΑΖΟΥ ΘΥΑ
ΟΥΑ †ΧΩ ΜΜΟΣ
ΧΕ ΜΠΚΟΣΜΟΣ
ΝΑΦΕΠ ΝΧΩ
ΩΜΕ ΑΝ ΕΤΟΥ
ΝΑΣΑΖΟΥ ·
ΤΑΙ ΖΩΩ4 ΤΕ
ΘΕ ΜΠΕΤΝΑ
ΖΙΤΟΟΤ4 · Ε
ΦΑΧΣ ΕΝΤΑΙΟ ΕΤ
ΤΟΟΜΕ · ΕΠΕΙ

ΟΥΕΓΚΩΜΙ
ΟΝ ΕΛΑΤΛΑΥΟ4
ΝΕΙ ΠΕΠΠΕΤΟΥ
ΛΛΕ ΝΕΙΩΤ ΕΤΤΑ
ΙΝΥ ΚΑΤΑ ΣΜΟΤ
ΝΙΜ · ΑΠΑ ΙΩΣΑ
ΝΗΣ ΠΑΡΧΙΕΠΙΣ
ΚΟΠΟΣ ΝΡΑΚΟΤΕ
ΕΠΛΟΦΟΡΟΣ
ΝΓΕΝΝΑΪΟΣ Π
ΜΑΡΤΥΡΟΣ ΕΤΟΥΛΛΕ
ΜΠΕΧΣ · ΠΖΑΓΙΟΣ
ΑΠΑ ΜΗΝΑ · Ε4
ΦΑΧΣ ΕΤΒΗΗΤ4
ΝΧΙΝ ΕΠΕΨΧΠΟ
ΦΑ ΠΕΨΧΩΚ
ΕΒΟΛ · Ε4ΤΑΜΟ Μ
ΜΟΝ ΕΠΕΨΓΕΝΟΣ
ΕΤΣΟΤΠ · ΜΝ Τ
ΜΕΤΑΛΑΜΠΡΟΣ Ν
ΝΕΨΕΙΟΤΕ · ΜΝ
ΤΕΨΠΟΛΙΣ · ΜΝ
ΤΕΨΣΥΤΓΕΝΙΑ
ΛΥΩ ΝΘΕ ΝΤΑΛΑ
ΓΩΝΙΖΕ ΕΧΝ ΘΟ
ΜΟΛΟΓΙΑ ΜΠΕΧΣ
ΛΑΧΙ ΜΠΕΚΛΟΜ Ν
ΤΗΝΤΜΑΡΤΥΡΟΣ ·
ΖΗ ΟΥΕΓΙΡΗΝΗ ΖΑΜΗΝ

ΝΟΣ ΝΩΘΕΙΧ· ΝΑ
ΘΑΙΤΗΣ ΝΤΕ ΠΕ
ΧΣ ΠΖΑΓΙΟΣ ΑΠΑ
ΜΗΝΑ · ΜΗ ΝΕ
ΧΑΡΙΣΜΑ ΝΤΑΛΛΟ
ΝΤΑ ΠΝΟΥΤΕ Λ
ΛΥ ΕΒΟΛ ΖΙΤΟΟΤ4
ΨΝΑΖΙΣΕ ΝΥΚΑ
ΤΟΟΤ4 ΕΒΟΛ :—
ΕΠΕΙΔΗ ΓΑΡ ΛΥ
ΜΗΝΦΕ ΖΙΤΟ
ΟΤΟΥ · ΕΤΑΥΕ ΖΗ
ΛΩΗ ΝΕΓΚΩΜΙ
ΟΝ · ΜΗ ΖΕΝΜΑΡ
ΤΥΡΙΑ · ΕΥΟΥΩΨ
ΕΧΩ ΜΠΤΑΙΟ ·
ΜΠΕΙΝΟΣ ΝΣΤ
ΡΑΤΙΩΤΗΣ Ν
ΤΕ ΠΕΧΣ · ΠΖΑ
ΓΙΟΣ ΑΠΑ ΜΗΝΑ
ΠΜΑΤΟΙ · ΠΑΙ
ΝΤΑΨΩΨ
ΝΕ ΕΒΟΛ ΖΗ ΤΗΝ
ΤΜΑΤΟΙ ΜΠΕΙ
ΚΟΣΜΟΣ · ΕΖΟΥΝ
ΕΤΗΝΤΜΑΤΟΙ
ΝΝΑΜΠΗΥΕ ·
ΕΤΝΑΜΟΥΝ ΕΒΟΛ

ΠΖΑΓΙΟΣ ΑΠΑ
ΜΗΝΑ ΠΕΙΝΟΣ
ΜΦΩΣΤΗΡ

ΝΟΣ ΝΩΘΕΙΧ· ΝΑ
ΘΑΙΤΗΣ ΝΤΕ ΠΕ
ΧΣ ΠΖΑΓΙΟΣ ΑΠΑ
ΜΗΝΑ · ΜΗ ΝΕ
ΧΑΡΙΣΜΑ ΝΤΑΛΛΟ
ΝΤΑ ΠΝΟΥΤΕ Λ
ΛΥ ΕΒΟΛ ΖΙΤΟΟΤ4
ΨΝΑΖΙΣΕ ΝΥΚΑ
ΤΟΟΤ4 ΕΒΟΛ :—
ΕΠΕΙΔΗ ΓΑΡ ΛΥ
ΜΗΝΦΕ ΖΙΤΟ
ΟΤΟΥ · ΕΤΑΥΕ ΖΗ
ΛΩΗ ΝΕΓΚΩΜΙ
ΟΝ · ΜΗ ΖΕΝΜΑΡ
ΤΥΡΙΑ · ΕΥΟΥΩΨ
ΕΧΩ ΜΠΤΑΙΟ ·
ΜΠΕΙΝΟΣ ΝΣΤ
ΡΑΤΙΩΤΗΣ Ν
ΤΕ ΠΕΧΣ · ΠΖΑ
ΓΙΟΣ ΑΠΑ ΜΗΝΑ
ΠΜΑΤΟΙ · ΠΑΙ
ΝΤΑΨΩΨ
ΝΕ ΕΒΟΛ ΖΗ ΤΗΝ
ΤΜΑΤΟΙ ΜΠΕΙ
ΚΟΣΜΟΣ · ΕΖΟΥΝ
ΕΤΗΝΤΜΑΤΟΙ
ΝΝΑΜΠΗΥΕ ·
ΕΤΝΑΜΟΥΝ ΕΒΟΛ

ΠΖΑΓΙΟΣ ΑΠΑ
ΜΗΝΑ ΠΕΙΝΟΣ
ΜΦΩΣΤΗΡ

ΝΟΣ ΝΩΘΕΙΧ· ΝΑ
ΘΑΙΤΗΣ ΝΤΕ ΠΕ
ΧΣ ΠΖΑΓΙΟΣ ΑΠΑ
ΜΗΝΑ · ΜΗ ΝΕ
ΧΑΡΙΣΜΑ ΝΤΑΛΛΟ
ΝΤΑ ΠΝΟΥΤΕ Λ
ΛΥ ΕΒΟΛ ΖΙΤΟΟΤ4
ΨΝΑΖΙΣΕ ΝΥΚΑ
ΤΟΟΤ4 ΕΒΟΛ :—
ΕΠΕΙΔΗ ΓΑΡ ΛΥ
ΜΗΝΦΕ ΖΙΤΟ
ΟΤΟΥ · ΕΤΑΥΕ ΖΗ
ΛΩΗ ΝΕΓΚΩΜΙ
ΟΝ · ΜΗ ΖΕΝΜΑΡ
ΤΥΡΙΑ · ΕΥΟΥΩΨ
ΕΧΩ ΜΠΤΑΙΟ ·
ΜΠΕΙΝΟΣ ΝΣΤ
ΡΑΤΙΩΤΗΣ Ν
ΤΕ ΠΕΧΣ · ΠΖΑ
ΓΙΟΣ ΑΠΑ ΜΗΝΑ
ΠΜΑΤΟΙ · ΠΑΙ
ΝΤΑΨΩΨ
ΝΕ ΕΒΟΛ ΖΗ ΤΗΝ
ΤΜΑΤΟΙ ΜΠΕΙ
ΚΟΣΜΟΣ · ΕΖΟΥΝ
ΕΤΗΝΤΜΑΤΟΙ
ΝΝΑΜΠΗΥΕ ·
ΕΤΝΑΜΟΥΝ ΕΒΟΛ

103. M 590, f. 50 r.

5	5	10	15	20	25	30
ΣΟΥΜΗΤΗ · ΝΣΛ ΘΩΡ · ΠΕΖΟΥΥ ΝΤΕ4ΜΑΡΤΥ ΡΙΑ · ΜΗ ΣΟΥ Μ ΗΤΗ ΜΠΛΩ ΝΕ · ΠΕΖΟΥΥ Μ ΠΟΥΩΝΣ ΕΒΟΛ ΝΝΕ4ΚΕΕC ΕΤΟΥ ΛΛΕ · ΛΥΩ ΠΕ Σ ΟΥΥ ΜΠΕCΤΟC ΕΤΟΥΛΛΕ · ΜΗ CΟΥΑ ΝΕΠΗ ΕΤΕ ΠΕΖΟΥΥ ΠΕ ΜΠΧΙΟΒΙΚ · Μ ΠΕ4ΜΑΡΤΥΡ ΟΝ ΕΤΟΥΛΛΕ · Ν ΑΙ Α ΠΝΟΥΤΕ ΧΑΡΙΞΕ ΜΜΟΥΥ ΝΛ4 ΣΙΧΜ Π ΚΑΣ ΝΤΑΙΟ :— Ε 4ΤΑΜΟ ΝΟΥΟΝ ΝΙΜ · ΧΕ ΝΕ6 Ν ΤΛ4†ΕΟΥΥ ΜΠΕ4 ΜΑΡΤΥΡΟC ΣΙΧΜ ΠΚΑΣ · ΤΑΙ ΤΕ Θ Ε ΝΤΛ4†ΟΥΕ †Ε ΟΥΥ ΝΛ4 ΣΗ ΝΗ ΠΗΥΕ ————— Π ΣΛΓΙΟC Ε6 Α ΠΑ ΜΗΝΑ · ΟΥΒΥΓΕΝΗC	ΠΕ ΕΒΟΛ ΣΗ ΠΚΑΣ ΝΚΗΜΕ · ΝΕ4 Ε ΙΟΥΤΕ ΔΕ ΝΕ ΣΗΕ ΒΟΛ ΝΕ · ΣΗ ΤΜΕΤ ΡΟΠΟΛΙC ΕΤΤΑ ΙΗΥ ΝΤΕ ΚΗΜΕ ΤΑΙ ΝΨΑΥΜΟΥ ΤΕ ΕΡΟC ΚΑΤΑ ΠΟΥ ΓΝΙΝ ΧΕ ΝΙΚΕΥC Τ ΑΙ ΕΤΕCΕΡΜΗΝΙΑ ΚΑΤΑ ΝΕΡΕΜΗ ΚΗΜΕ · ΝΕ ΝΡΕ4 ΧΡΟ · ΦΑΥΜΟΥ ΤΕ ΕΡΟC ΣΩΩ4 ΧΕ ΠΩΛΤΙ · ΚΑ ΤΑ ΠΡΑΝ ΜΠ ΦΑΤΙ · ΠΝΟΕ ΝΕ ΠΑΡΧΟC ΝΚΗ ΜΕ · ΠΑΙ ΝΤΛ4 Κ ΩΤ ΝΤΕCΠΑ ΤΙΑ · Λ4ΚΩΤ ΜΠΤΕΤΡΑΠΥ ΛΩΝ ΣΗ ΤΕCΜΗ ΤΕ · ΛΥΩ Λ4ΤΑ ΧΡΟ ΝΝΕCCOΒΤ · Λ4ΕΙΡΕ ΟΝ ΝΣΕΝ ΚΕΝΟΕ ΜΜΗΤΧΩ ΩΡΕ ΣΗ ΠΚΑΣ Ν ΚΗΜΕ · ΠΕΙ Ω Τ ΔΕ ΜΠΣΑΓΙ ΟC ΑΠΑ ΜΗΝΑ ·	ΠΕ4ΡΑΝ ΠΕ ΕΥΔΟ ΣΙΟC · ΠΕ4CON ΠΕ ΑΝΑΤΩΛΙΟC ΠΕΠΑΡΧΟC · Μ ΠΕΥΟΒΙΩ ΕΤΗ ΜΑΥ · ΝΤΟΥΥ Μ ΠΕCΝΑΥ · ΝΕΩΗ ΡΕ ΝΕ ΜΠΛΟΥΔΙ ΑΝΟC · ΠΑΙ ΝΤΛ4 ΦΩΠΕ ΝΕΠΑΡ ΧΟC ΣΩΩ4 ΟΝ · ΣΗ ΤΜΗΤΡΟ ΜΠ ΡΟΒΟC ΠΡΟ · ΠΑΙ ΝΤΛ4[ΕΡ] · ΜΗΝCΑ ΦΡΟΥΜΕΝΤΙΟC · Ε4ΡΟΥΘΕΙΝ ΕΜΑ ΤΕ ΣΗ ΤΜΗΤΡΗ ΜΛΟ · ΜΗ ΝΑΣΙΩ ΜΑ · Ε4ΝΛΥ Ν Δ Ι ΑΝΑΤΩΛΙΟC · Ε ΤΕ ΠCON ΠΕ ΝΕΥ ΔΟΞΙΟC · ΧΕ ΝΕ ΜΗΝΩΕ †ΕΟΥΥ ΜΠΕ4CON_ΕΖΟΥΕ ΕΡΟ4 · ΛΥΩ ΝΕΥ ΜΕ ΜΜΟ4 ΕΠΕ ΣΟΥΟ · ΕΤΕΒ ΝΕ4Α ΣΙΩΜΑ ΜΗ ΝΕ4 CΜΟΤ ΕΤΝΑΝΟΥ ΟΥ · Α ΠΑΙΔΕΟ	ΛΟC ΝΕ·Χ ΟΥΝΟΕ ΜΜΟCΤΕ Ε ΤΕ4ΜΗΤΕ [Μ]Η ΠΕ4CON · ΝΕ6 ΜΠΕΙCON CΝΛΥ ΧΙΝ ΝΕΦΟΡΗ ΕΤΕ ΚΛΕΙΝ ΠΕ ΜΝ ΑΒΕΛ ————— Α ΠΑΙ ΣΩΩ4 ΚΩΣ ΕΠΕ4CON · ΝΕ6 ΝΣΗΡΩΔΗC ΜΗ ΦΙΛΙΠΠΟC Α 4CΣΛΙ ΝΚΑΡΙΝΟC ΠΡΟ ΕΤΒΗΝΤ4 · ΣΩC Ε4ΤΟΥΝΟC ΝΝΕΜΗΝΗΥΕ ΕΧΩ4 · Ε4CΤΑ CΙΑΞΕ ΝΤΕΧΩΡΑ · Ε4ΦΙΝΕ ΝCΑ ΠΕΘΟΥΥ ΕΡΟ4 · Π ΝΟΥΤΕ ΔΕ ΠΑ ΓΛΘΟC · ΠΕΤΝΟΥ ΣΗ ΝΝΕΡΕΜΗ ΝΟΥΤΕ ΣΗ ΝΕΥ ΠΙΡΑCΜΟC · Ε4 CΟΟΥΝ ΝΝΕΤΕ ΝΟΥ4 ΝΕ ————— Μ ΑΛΛΟΝ ΔΕ ΦΩΕ ΡΊCΟΟΥΝ · ΧΕ ΦΝΑ†ΟΥΩ ΕΒΟΛ ΝΣΗΤ4 ΝΕΙ ΠΕΙ	ΠΕ4ΡΑΝ ΠΕ ΕΥΔΟ ΣΙΟC · ΠΕ4CON ΠΕ ΑΝΑΤΩΛΙΟC ΠΕΠΑΡΧΟC · Μ ΠΕΥΟΒΙΩ ΕΤΗ ΜΑΥ · ΝΤΟΥΥ Μ ΠΕCΝΑΥ · ΝΕΩΗ ΡΕ ΝΕ ΜΠΛΟΥΔΙ ΑΝΟC · ΠΑΙ ΝΤΛ4 ΦΩΠΕ ΝΕΠΑΡ ΧΟC ΣΩΩ4 ΟΝ · ΣΗ ΤΜΗΤΡΟ ΜΠ ΡΟΒΟC ΠΡΟ · ΠΑΙ ΝΤΛ4[ΕΡ] · ΜΗΝCΑ ΦΡΟΥΜΕΝΤΙΟC · Ε4ΡΟΥΘΕΙΝ ΕΜΑ ΤΕ ΣΗ ΤΜΗΤΡΗ ΜΛΟ · ΜΗ ΝΑΣΙΩ ΜΑ · Ε4ΝΛΥ Ν Δ Ι ΑΝΑΤΩΛΙΟC · Ε ΤΕ ΠCON ΠΕ ΝΕΥ ΔΟΞΙΟC · ΧΕ ΝΕ ΜΗΝΩΕ †ΕΟΥΥ ΜΠΕ4CON_ΕΖΟΥΕ ΕΡΟ4 · ΛΥΩ ΝΕΥ ΜΕ ΜΜΟ4 ΕΠΕ ΣΟΥΟ · ΕΤΕΒ ΝΕ4Α ΣΙΩΜΑ ΜΗ ΝΕ4 CΜΟΤ ΕΤΝΑΝΟΥ ΟΥ · Α ΠΑΙΔΕΟ	ΛΟC ΝΕ·Χ ΟΥΝΟΕ ΜΜΟCΤΕ Ε ΤΕ4ΜΗΤΕ [Μ]Η ΠΕ4CON · ΝΕ6 ΜΠΕΙCON CΝΛΥ ΧΙΝ ΝΕΦΟΡΗ ΕΤΕ ΚΛΕΙΝ ΠΕ ΜΝ ΑΒΕΛ ————— Α ΠΑΙ ΣΩΩ4 ΚΩΣ ΕΠΕ4CON · ΝΕ6 ΝΣΗΡΩΔΗC ΜΗ ΦΙΛΙΠΠΟC Α 4CΣΛΙ ΝΚΑΡΙΝΟC ΠΡΟ ΕΤΒΗΝΤ4 · ΣΩC Ε4ΤΟΥΝΟC ΝΝΕΜΗΝΗΥΕ ΕΧΩ4 · Ε4CΤΑ CΙΑΞΕ ΝΤΕΧΩΡΑ · Ε4ΦΙΝΕ ΝCΑ ΠΕΘΟΥΥ ΕΡΟ4 · Π ΝΟΥΤΕ ΔΕ ΠΑ ΓΛΘΟC · ΠΕΤΝΟΥ ΣΗ ΝΝΕΡΕΜΗ ΝΟΥΤΕ ΣΗ ΝΕΥ ΠΙΡΑCΜΟC · Ε4 CΟΟΥΝ ΝΝΕΤΕ ΝΟΥ4 ΝΕ ————— Μ ΑΛΛΟΝ ΔΕ ΦΩΕ ΡΊCΟΟΥΝ · ΧΕ ΦΝΑ†ΟΥΩ ΕΒΟΛ ΝΣΗΤ4 ΝΕΙ ΠΕΙ	

108. M 590, f. 52 v.

107. M 590, f. 52 r.

108. M 590, f. 52 v.

ΝΟΘ' ΜΦΩΣ	ΝΑΥ ΝΩΗΡΕ Ν	ΠΕ4CΟΝ̄ · Λ4Ρ̄	ΕΤΒΕ ΠΕΙ2ΩΒ
ΤΗΡ · ΕΥΘΗ	ΝΩ2Ε · ΠΕΙΩΤ	2ΤΗ4 ΕΧ̄Μ̄ ΠΕΝ	Ν ΤΕΡΕ4ΚΑΤΑΝ
ΘΙΑ ΜΠΚΟCΜΟC	ΝΝΕΡΕΜ̄ΝΚΗΜΕ	Τ4ΑΛΛ4 · ΨΑΝ	ΤΑ ΔΕ ΝΕΙ ΠΕ
ΑΠΩΩΝΕ Ν	ΤΗΡΟΥ · Λ4CΩ	ΤΟΥ2ΟΥΡΩΟΥ	20ΟΥ ΝΤΠΑΡ
ΝΕΠΕΘΟΥ Ε2Η	Τ Μ̄ ΝCΑ ΠΕΥΨΟΧ	ΜΑΥΛΑΥ ΜΠΕΙ	ΘΕΝΟC ΕΤΟΥΛΛΕ ·
ΠΕΤΝΑΝΟΥΟΥ ·	ΝΕ ΝΕΙ Π̄ΡΟ · Λ4	ΡΩΜΕ ΝΑΓΛΘΟC ·	ΤΕΘΕΟΔΟΚΟC
Ν ΤΕΡΕ Π̄ΡΟ ΩΨ	ΧΟΟΥ ΝΟΥΠΑΤ	Ν ΤΕΡΕ4ΒΩΚ ΔΕ	ΜΑΡΙΑ ΝCΟΥΧΟΥ
ΝΝΕC2Λ · ΕΤΙ	ΡΙΚΙΟC ΕΠΕΡΑΝ	ΕΤΕΦΡΗΓΙΑ · ΛΥ	ΤΟΥΕ ΝΤΩΒΕ ·
Ε4ΜΕCΥΕ ΕΒΟΛ	ΠΕ 2ΥΠΑΤΟC ΕΚΗ	ΩΠ4 ΕΡΟΥ ΕΥ	Α ΝΑΤΠΟΛΙC ΤΗ
2Μ̄ ΠΕ42ΗΤ ·	ΜΕ · Λ4ΤΑΛΟ ΝΒΥ	ΡΑΨΕ ΝΕΙ ΝΕΡΩ	ΡΟΥ ΦΟΡΕΙ Μ
ΛΥΧΙΨΟΧΝΕ	ΛΟ2ΙΟC ΠΕΙΩΤ	ΜΕ ΜΠΜΑ ΕΤΗ	ΜΟΟΥ · ΝΕ2Ο
ΝΑ4 ΝΕΙ ΝΕ4	ΜΠ2ΑΓΙΟC ΑΠΑ	ΜΑΥ · ΕΥΦΥ	ΟΥΤ ΜΝ ΝΕ2ΙΟ
ΝΟC · Μ̄Ν ΝΑΤ	ΜΗΝΑ · Μ̄Ν ΤΕ4	Μ ΙΑ ΔΕ ΤΕ4C2ΙΜΕ	ΜΕ ΕΥΕΗΚ ΕΤΕΚ
CΥΝΚΛΗΤΟC	C2ΙΜΕ · Μ̄Ν ΤΕ4	ΝΕ ΟΥΛΕΡΗΝ ΤΕ ·	ΚΛΗCΙΑ 2Η ΟΥ
ΤΗΡΟΥ ΕΥΧΩ	CΥΓΓΕΝΙΑ ΤΗΡC	ΜΠΕCΧΠΕ · ΨΗ	ΡΑΨΕ · Μ̄Ν ΟΥ
ΜΜΟC · ΧΕ Μ	Μ̄Ν ΝΕ42Μ2ΑΛ ·	ΡΕ ΕΝΕ2 · ΛΥΩ	ΕΥΦΡΟCΥΝΗ :
Π ΕΡΧΙ ΚΑΤΗΓΟ	Μ̄Ν ΝΕ42ΥΠΑΡ	ΝΕΥΛΥΠΕΙ ΧΕ	Ε ΥΦΥΜΙΑ
ΡΙΑ Ε2ΟΥΝ ΕΡΟ4	ΧΟΝΤΑ ΤΗΡΟΥ ·	ΝΙΜ ΠΕΤΝΑΚ	2ΩΩC ΤΜΑ
ΑΛΛΑ Ν2ΟCΟΝ	Λ4ΤΑΛΟΟΥ Ε2ΕΝΕ	ΛΗΡΟΝΟΜΕΙ Μ	ΑΥ ΜΠ2ΑΓΙΟC
ΟΥΩΜΕ ΠΕ Ν	ΧΗΥ · Λ4ΧΙΤΟΥ	ΜΟΝ · ΤΜΑΙ	ΑΠΑ ΜΗΝΑ
ΧΩΩΡΕ · ΕΡΕ Μ	ΕΤΕΦΡΗΓΙΑ · Λ4	Ν ΟΥΤΕ ΔΕ ΕΥΦΥ	ΑCΑ2ΕΡΑΤC 2Α
ΜΗΝΨΕ CΩΤΗ	ΑΛ4 ΝΕΠΑΡΧΟC	ΜΙΑ · ΝΕCΝΗC	ΠΕCΤΥΛΛΟC · Ε
ΝCΩ4 · ΕΙC ΠΕ	ΚΑΤΑ ΤΚΕΛΕΥCΙC	ΤΕΥΕ Ψ[Α]ΡΟΥ2Ε Μ	ΤΕΡΕ ΠΛΙΜΗΝ
Π ΑΡΧΟC ΝΤΕΦ	ΜΠ̄ΡΟ ———	ΜΗΝΕ · ΕC† Ν	ΝΤΕΘΕΟΔΟΚΟC
ΡΥΓΙΑ ΛΗΜΟΥ ·	Λ ΥΩ ΝΤΕΙ2Ε ΛΥ	2ΗΝΟC ΝΑΓΑΠΗ	ΕΤΟΥΛΛΕ ΜΑΡΙΑ ·
ΧΟΟΥ4 ΕΠΜΑ Ε	ΝΟC Ν2ΗΝΒΕ ΨΩ	ΝΝΕCΩΜΟ Μ̄Ν	2ΩΚΡΑΦΕΙ
ΤΗΜΑΥ · ΜΑ	ΠΕ ΝΝΕΡΩΜΕ	ΝΕΧΗΡΑ · Μ̄Ν	ΕΡΟ4 ΕCΨΑΝΑ
Λ ΙCΤΑ ΧΕ CΗΠ · Ε	ΝΤΠΟΛΙC ΕΤΕ Π	·ΝΟΡΦΑΝΟC · ΕC	Ε CCOΠC ΜΠ
ΚΗΜΕ · ΚΑΤΑ	ΨΑΤΙ ΠΕ · ΟΥ	ΕΙΡΕ Ν2ΕΝΝΟC Ν	ΝΟΥΤΕ 2Η 2ΕΝ
ΠΜΕΡΙCΜΟC Ν	Μ ΟΝΟΝ ΔΕ · ΑΛΛΑ	ΨΑΝΑ Μ̄Ν 2ΕΝCΟΠC ·	ΡΕΜΕΙΟΥΕ · ΕC
ΧΑΜ · ΠΜΕ2C	ΠΚΕΑΝΑΤΟΛΙΟC		

109. Μ 590, f. 53 r.

110. Μ 590, f. 53 v.

ΝΑΥ ΕΝΕΣΙΟΜΕ	ΠΟΛΗΣ ΠΕΧΣ 64	ΝΗΥ · Α ΕΥΔΟΧΙΟΣ	ΡΑΝ ΧΕ ΜΗΝΑ
ΤΗΡΟΥ ΕΥΦΟΡΙ	ΤΑΛΗΥ ΕΠΣΑΜΗΡ	ΣΟΥΕΝ ΤΕΧΣΙΜΕ	ΕΣΧΩ ΜΜΟΣ
ΜΠΝΟΥΕ ΜΝ	ΝΤΕΦΜΑΛΥ ΜΑ	ΑΩ · ΑΥΝΟΣ Ν	Χ Ε ΕΝΩΑΝΤ Μ
ΠΣΑΤ · ΜΗ ΠΩ	ΡΙΑ ΕΨΩ ΜΜΟΣ	ΡΑΩΕ ΨΩΠΕ ΣΗ	ΠΑΛΦΑ ΝΑΡ
ΝΕ ΜΜΕ · ΕΡΕ	ΧΕ ΑΜΗΝ · ΑΥΩ	ΠΕΥΗ · ΤΕΣ	ΧΗ · ΨΑΡΕ ΑΜΗ
Ν ΕΥΦΗΡΕ ΣΙΧΩ	ΑΥΝΟΕ ΝΣΟΤΕ ΣΕ	Σ ΙΜΕ ΔΕ ΝΣΑΚ	ΨΩΠΕ · ΕΝ
ΟΥ · ΝΤΟΣ ΔΕ	ΕΞΡΑΙ ΕΧΩΣ -----	ΑΥΩ ΝΣΕΜΗΝ	ΨΑΝΤΑΛΑ ΔΕ
ΝΕΜΕΣΚΟCΜΕΙ	Α CΦΩΠΕ ΔΕ ΝΤΕ	ΕΠΣΟΥΟ ΕΥΦΥ	ΝΣΑΗ · ΨΑΡΕ
ΜΜΟΣ ΝΟΥΝΟΥΕ	ΡΟΥΧΩΚ ΕΒΟΛ	ΜΙΑ · ΝΤΕΡΕC	ΠΡΑΝ ΑΣΕΡΑΤΨ
Η ΟΥΣΑΤ · ΕΤΣΕ	ΝΤΑΙΤΟΥΡΓΙΑ	ΕΙΜΕ ΧΕ ΑΩ · ΑC	ΧΕ ΜΗΝΑ -----
ΤΛΥΠΕΙ ΕΤΝΗ	ΝΝΕΜΥCΤΗΡ	ΡΟΒΙC ΣΗ ΤΒΟ	Ο ΥΝΟΕ ΝΡΑΩΕ
ΜΑC · ΟΥΝΟΕ Ν	ΟΝ ΕΤΟΥΛΛΕ · Ν	ΝΙΜ · ΝΤΟC ΜΗ	ΑΨΩΠΕ ΣΗ
ΚΩΣ ΝΕΨΩ	ΤΕ ΠΑΛΟC ΑΝΑ	ΠΕCΚΕΣΑΙ ΝΗ	ΠΗ ΝΕΥΔΟ
ΟΠ ΝΑC ΕΤΣΕ ΠΕΙ	ΧΩΡΕΙ ΕΝΕΥΗ ·	ΜΑC ΨΑΝΤΕC	ΣΙΟC · ΕΡΕ ΝΑΤΕ
ΣΩΕ · ΕΤΕΙ	Α CΤΑΜΕ ΠΕCΣΑΙ	ΧΠΟ ΜΠΩΗΡΕ	ΧΩΡΑ ΤΗΡC ΝΗΥ
Ο ΥΝ ΕCΨΑΝΑ	ΕΥΔΟΧΙΟC ΕΝΕΝ	ΨΗΜ · ΑΥΩ	ΕΥΤΕΟΥ ΝΑΥ
ΑΥΩ ΕCΠΑΡΑΚΑ	ΤΑCΣΟΤΜΟΥ	Ν ΤΕΡΕ ΝΕΣΟΥ ΧΩΚ	ΜΝ ΝΑΠΕΧΗ
ΛΕΙ ΝΤΕΘΕΟΔΟ	Ν ΤΟΥ ΔΕ ΑΥΜΟΥΣ	ΕΒΟΛ · ΑCΧΠΟΥ	ΜΝ ΝΕΨΑ
ΚΟC ΕΤΟΥΛΛΕ ΜΑ	ΕΒΟΛ ΣΗ ΟΥΝΟΕ	ΕΨΜΕΣ ΝΧΑΡΙC	ΤΟΙ ΤΗΡΟΥ -----
ΡΙΑ · ΑCΗ ΝΤΕC	ΝΡΑΩΕ ΝΤΕ ΠΕ	ΝΙΜ ΕΨΟ ΝΑCΤΙ	Π ΕΣΟΥ ΔΕ ΝΤΑΥ
ΕΙΧ ΕΞΡΑΙ · ΧΕ ΕC	ΠΝΑ ΕΤΟΥΛΛΕ	ΟC ΣΗ ΠΧΟΒΙC	ΧΠΟΥ · Α ΠΕΨ
ΝΑCΕΠ ΠΕCΤΗ	ΠΕΧΛΥ ΝΤΕΨ	Α ΥΟΥΨ ΔΕ ΕΤ	ΕΙΩΤ ΚΩ ΕΒΟΛ
ΗΒΕ ΝΝΕΣ ΣΗ	CΣΙΜΕ · ΧΕ ΝΤΗΠΙC	ΜΠΡΑΝ ΜΠΕΙ	ΝΝΕΨΩΤΕ
ΠΕΦΑΝΟC ΕΤ	ΤΕΥΕ ΕΠΝΟΥΤΕ	ΩΤ ΜΠΕΨΕΙΩΤ	ΚΩΟΥ ΤΗΡΟΥ
ΜΟΥΣ ΣΙΘΗ Μ	ΧΕ CΝΑΨΩΠΕ	ΕΡΟΥ ΠΛΟΥΔΙΑ	ΑΥΩ ΑΨΩΡ Ν
ΜΟC · ΝΤΕΡΕC	ΚΑΤΑ ΠΕΝΤ[ΑΡC]ΟΤ	ΝΟC · ΤΕΨΑ	ΣΕΝΝΟΕ ΝΑΓΑ
Α Ι ΔΕ ΝΝΕCΒΑΛ	ΜΕΨ · ΑΜΗΝ	Α Υ ΔΕ ΜΠΕCΟΥΨ	ΠΗ ΝΝΕΤΨΑ
ΕΞΡΑΙ · ΑCΨΩΤΗ	Ρ ΑΡ ΤΕΨΕΡΜΗ	ΕCΒΙΡΕ ΜΠΜΕ	ΑΤ · ΜΝ ΝΕΧΗ
ΕΥCΜΗ ΕΒΟΛ ΣΗ	ΝΙΑ · ΧΕ ΕCΨΩΠΕ	ΕΥΕ ΜΠΕΝΤΑC	ΡΑ · ΜΝ ΝΕΟΡΦΑ
ΡΩΨ ΜΠΔΕC	ΝΤΕΨΩΗ ΔΕ ΕΤ	CΟΤΜΕΨ ΧΕ ΑΜΗΝ	ΝΟC · ΑΥΩ

111. M 590, f. 54 r.

112. M 590, f. 54 v.

113	113	113	113
Π	Π	Π	Π
ψηρε κουι	ψηρε κουι	ψηρε κουι	ψηρε κουι
νε4τεπαναι	νε4τεπαναι	νε4τεπαναι	νε4τεπαναι
μμηνε κουι	μμηνε κουι	μμηνε κουι	μμηνε κουι
κουι . ψαν	κουι . ψαν	κουι . ψαν	κουι . ψαν
τε4πω2 εθυ	τε4πω2 εθυ	τε4πω2 εθυ	τε4πω2 εθυ
ληκια νταν	ληκια νταν	ληκια νταν	ληκια νταν
ζηε . λ νε4ει	ζηε . λ νε4ει	ζηε . λ νε4ει	ζηε . λ νε4ει
οτε πε4εγε μ	οτε πε4εγε μ	οτε πε4εγε μ	οτε πε4εγε μ
μο4 . λυτσα	μο4 . λυτσα	μο4 . λυτσα	μο4 . λυτσα
βο4 ες2αι	βο4 ες2αι	βο4 ες2αι	βο4 ες2αι
N	N	N	N
N	N	N	N
N	N	N	N
N	N	N	N
N	N	N	N
N	N	N	N
N	N	N	N
N	N	N	N
N	N	N	N
N	N	N	N
N	N	N	N
N	N	N	N
N	N	N	N
N	N	N	N
N	N	N	N
N	N	N	N
N	N	N	N

114. M. 590, f. 55 v.

ΜΗΝ̄Α ΕΤΡΕΥ 41 ΜΜΛΥ ΝΟΥ ΜΕΡΙΑΝΟΣ · Α ΝΑΙ ΧΙ ΝΤΜΕ ΤΡΡΟ · ΜΝΝ	15	16	17
СΑ ΕΤΡΕΥΕ2ΡΟΚ Ν̄ 61 ΠΛΙΩΚΜΟΣ ΝΤΑΨΩΠΕ · 2ΑΤΕΥ2Η · Α ΝΑΙ ΤΟΥΝΟΣ4 ΕΠΕ 2ΟΥ0 · ΕΡΕ ΠΤΑΠ ΜΠΑΝΤΙΧΡΙC ΤΟΣ ΔΙΟΚΛΗ ΔΙΑΝΟΣ Ν̄Ρ0 2Ν̄ ΟΥΝΟΣ Μ Μ̄ΝΤΑCΕΒΗC ·	5	10	15
ΛΥC2ΑΙ ΔΕ ΕΠΟΛΙC ΝΙΜ ΜΝ ΧΩ ΡΑ ΝΙΜ · ΕΤ2Α ΠΕΥΑΜΑ2ΤΕ ΝΟΥΠΡΟCΤΑΓ ΜΑ · Ε4ΜΕ2 ΜΜ̄ΝΤΑΤΝΟΥ ΤΕ Ε4CΗ2 ΝΤΕΙ 2Ε · ΔΙΟΚΛΗ ΔΙΑΝΟΣ · ΜΝ ΜΑΞΙΜΙ ΝΙΑΝΟΣ Ν̄ΡΩ ΟΥ · ΝΡΕ4ΧΡΟ ΕΥC2ΑΙ ΕΒΟΛ 2Ν̄ ΧΩΡΑ ΝΙΜ · ΕΤ	20	25	30
ΡΕ ΟΥΟΝ ΝΙΜ ΧΩΚ ΕΒΟΛ ΜΠΩ̄Μ ΩΕ Ν[ΝΕ]ΝΟΥΤΕ · 2Ν ΟΥΝΟΣ ΝCΠΟΥ ΔΗ · ΠΕΤΝΑΡ̄ ΛΤCΩΤ̄Μ ΔΕ ΕΥΕ ΔΙΜΩΡΕΙ ΜΜΟ4 · 2Ν̄ 2ΕΝΒΑCΑΝΟΣ · ΩΑΝΤΕC4ΜΟΥ · ΠΕΙΠΡΟCΤΑΓ ΜΑ ΔΕ · ΑῩΝΤ̄4 Ε2ΟΥΝ ΕΤΕΦ ΡΥΓΙΑ · ΑΥΟΨ4 ΔΗΜΟCΙΑ · ΝΑΡΧΩΝ ΔΕ ΤΗ ΡΟΥ · ΑΥCΠΟΥ ΔΑΞΕ ΕΧΩΚ ΕΒΟΛ ΝΝΕΤCΗ2 Ν2Η Τ̄4 · ΝΤΕΡΕ4 ΝΛΥ ΔΕ ΝΕΙ ΠΕΙ ΦΩCΤΗΡ ΕΤ̄Ρ [ΟΥΟΒΙΝ] 2Ν̄ ΤΜΗΤΕ ΝΝΕΜΑ ΤΟΙ Π2ΑΓΙΟC Α ΠΑ ΜΗΝΑ · ΕΤΕ ΠΑΛΗΝ ΕΤCΟΟ4 ΜΠΑΔΙΜΩΝ · ΝΦΟΡ̄Π ΜΕΝ Α4 CΩΡ ΝΝΕ4Χ ΡΗΜΑ · Μ̄Ν ΝΕΤ ΦΩΟΠ ΝΑ4 ΤΗ ΡΟΥ ΝΝΕΤΦΑΛΤ ·	5	10	15
115. M 590, f. 56 r.			
116. M 590, f. 56 v.			

116. M 590, f. 56 v.	117	118	119
ΝΑ · Α4ΕΠΕΙΘΥ ΜΕΙ ΕΡΜΑΡΤΥ ΡΟC [2]Α ΠΡΑΝ ΜΠΕΝΧΟΒΙC ———— ΝΤΕΡΕC4ΜΟΚΜΕΚ ΔΕ 2Μ ΠΕ42ΗΤ Ε2ΟΥΝ ΕΠΕΙ2Ω8 · ΝΤΕΥΝΟΥ ΑΥC ΜΗ ΨΩΠΕ [ΕΧΩ]4 ΕΒΟΛ 2Ν̄ ΤΠΕ · Χ6 ΝΑ ΙΛΤΚ ΝΤΟΚ Ω ΜΗΝΑ · Χ6 Κ ΤΑ2ΕΜ 2Ν ΤΜΕ ΤΕΥCΕΒΗC · Ν ΧΙΝ ΕΤΕΚΜΕΤ ΚΟΥΙ · [ΤΕΝ]ΟΥ ΔΕ CΕΝΑΨΩΠΕ ΝΑΚ ΝΕΙ ΨΟ ΜΝΤ ΝΚΛΟΜ · ΝΑΤΤΑΚΟ · ΝΑΤ 2Ω8Ε · ΚΑΤΑ ΠΡΑΝ ΝΤΕΤ ΡΙΑC ΕΤΟΥΛΛΕ · ΤΑΙ ΝΤΑΚΑΓΩ ΝΙ2Ε 2ΑΡΟC ———— ΟΥΑ 2Α ΤΕΚΠΑΡ ΘΕΝΙΑ · ΟΥΑ 2Α ΝΕΚΠΟΥ	5	10	15
Μ̄Ν̄ΝCΩC Α4Α ΝΑΧΩΡΕΙ ΝΑ4 ΕΠΧΑΙ[Ε] · Α4ΑC [ΚΕΙ] · Ε4ΧΩ Μ ΠΩΑΧΕ ΝΑΛΑ Χ6 ΑΙΝΑΥ ΕΥΑΝΟ ΜΙΑ ΜΝ ΟΥΑΝ ΤΙΛΟΓΙΑ 2Ν Τ ΠΟΛΙC · ΕΙC 2Η ΗΤΕ [ΑΙΟ]ΥΕ ΕΠΠΗΤ Α[ΨΩΠΕ] 2Μ Π ΧΑ[Ι6] · ΝΤΕ ΡΕ4Ρ ΟΥΝΟΣ ΝΟΥ ΟΒΙΩ 2Μ ΠΧΑΙΕ · Ε4ΠΟΛΙΤΕΥΕ · Α ΤΕΧΑΡΙC ΜΠ ΝΟΥΤΕ ΨΑ ΕΧΩ̄ ΕΒΟΛ 2Ν ΤΠΕ Α441 ΝΝΕC4ΒΑΛ Ε2ΡΑΙ · Α4ΝΑΥ [Ε] ΝΕΤΟΥΛΛΕ · Ν̄ ΤΑΥΧΩΚ ΕΒΟΛ ΜΠΕΥΑΓΩΝ · ΕΡΕ ΝΑΓΕΛΟC † ΚΛΟΜ ΕΧΩΟΥ · ΕΥΧΙ ΜΜΟΟΥ Ε ΝΕΜΠΗΥΕ · ΕΥΡ ΟΥΟΒΙΝ Ε2ΟΥΕ Ε ΠΗ · ΤΟΤΕ Π2ΑΓΙΟC ΑΠΑ ΜΗ	5	10	15
116. M 590, f. 56 v.			

17

ΤΙΑ · ΚΘΟΥΑ ΖΑ
 ΤΕΚΜΑΡΤΥΡΙΑ
ΠΕΚΡΑΝ ΝΑΕΡ
 СОБИТ МПАРА
 ЗАЗ ЗН НЕМАР
 ΤΥΡΟΣ · †ΝΑ
ΤΡΕ ΝΑΛΟΣ ΤΗΡΟΥ
 МН НЕФУАН
 ΜΝ ΝΕΑΣΠΕ
 ΒΙ ΕΒΟΛ ΖΗ ΜΑ
 ΝΙΜ · ΝΘΕΟΥ
 ΦΩΤ ΝΑΙ ΖΗ
 ΠΕΚΜΑΡΤΥΡΙ
 ΟΝ · ΕΥΕΝ ΔΩΡΟ
 ΝΑΚ · ΛΥΩ
ΠΕΘΟΥ ΕΤΕΚΝΑ
 ХИТЧ ЗН ТА
 ΜΗΤΡΟ · ΦΝΑ
 ΨΩΠΕ ΕΘΟΥ
 ΤΕ · ΕΠΕ†ΝΑΤΑ
 Λ4 ΝΑΚ ΖΙΧΜ
 ΠΚΑΣ · ΝΟΥΤΕΑ
 ΝΚΩΕ ΝΘΟΠ ·
ΝΑΙ ΔΕ ΝΤΕΡΕ4
 СОТМОУ ΝΕΙ Π
 ΖΑΓΙΟΣ ΑΠΑ ΜΗ
 ΝΑ · Λ4ΒΡΕΡ
 ΖΗ ΠΕΠΝΑ ΕΤ
 ΟΥΛΛΕ ΖΗ ΟΥΡΑΨΕ

117. M 590, f. 57 r.

16

ΜΗ ΟΥΤΕΛΗΛΑ ·
Λ4ΤΩΟΥΝ ΝΤΕΥ
 ΝΟΥ · Λ4ΒΩΚ ΕΤ
 ΜΗΤΕ ΜΠΜΗ
 ΗΩΕ · ΜΗ ΠΖΗ
 ΓΕΜΩΝ Λ4ΨΩ
 ΕΒΟΛ Ε4ΧΩ ΜΜΟΘ
ΧΕ ΛΥΣΕ ΕΡΟΙ ΖΗ ΝΕ
 ΤΕΝΣΕΨΙΝΕ Ν
 ΣΩΙ ΑΝ · ΛΙΟΥΩ
 ΝΩ ΕΒΟΛ ΝΝΕΤΝ
 ΣΕΧΝΟΥ ΜΜΟΙ
 ΑΝ · ΝΤΕΥ
ΝΟΥ Λ4ΨΩΠΕ
 ΝΕΙ ΟΥΚΑΡΩ4 ·
 ΜΝ ΟΥΤΩΜΗ
 ΖΗΤ · ΕΤΒΕ ΤΠΑΡ
 ΡΟΥΣΙΑ ΜΠΖΑΓΙ
 ΟΣ ΑΠΑ ΜΗΝΑ ·
ΝΤΕΡΟΥΝΑΥ ΔΕ Ε
 ΡΟ4 ΖΗ ΠΕΙΣΧΗ
 ΜΑ ΝΑΚΚΗΤΙ
 ΚΟΝ · Λ4ΨΙΝΕ
 ΝΕΙ ΠΖΗΓΕΜΩ
 ΧΕ ΟΥ ΠΕΤΨΟΟΠ
ΠΜΑΚΑΡΙΟΣ ΔΕ Λ
 ΠΑ ΜΗΝΑ · Λ4
 ΩΨ ΕΒΟΛ ΧΕ ΑΝΓ
 ΟΥΧΡΗΣΤΙΑΝΟΣ

15

ΠΑΡΗΝΙΑ · ΝΤΕ
ΡΕ4ΩΤΗ ΔΕ ΝΕΙ
 ΠΥΡΟΣ ΠΖΗΓΕΜΩ
 ΠΕΧΛ4 ΝΛ4 · ΧΕ
 ΝΤΚ ΟΥΨΜΜΟ
 ΧΕ ΝΤΚ ΟΥΡΕΜ
 ΤΕΠΟΛΙΣ · ΧΕ
 ΑΚΤΟΛΑΜΑ · ΑΚΒΙ ΕΤ
 ΜΗΤΕ ΜΠΑΓΩΗ
 ΕΚΟΥΨΩ ΕΚΩΛΥ
 ΜΠΟΥΜΙΣΕ Ν
 ΝΡΨΟΥ · ΕΚΚΑ
 ΤΑΦΡΟΝΕΙ ΝΤΕΥ
 ΚΕΛΕΥΣΙΣ ·····
ΖΟΒΙΝΕ ΔΕ ΖΗ ΝΛΤ
 ΤΑΧΙΣ ΕΥΛΕΒΕΡΑΤΟΥ
 ΜΠΝΑΥ ΕΤΜΜΑΥ
 ΛΥΕΨΩΤ ΕΖΟΥΝ
 ΖΗ ΠΕ420 · ΛΥΣΟΥ
 ΩΝ4 ΠΕΧΛΥ Μ
 ΠΖΗΓΕΜΩΝ ·
ΧΕ ΤΗΣΟΟΥΝ ΜΠΑΙ
 [ΕΙΣ ΖΟΥΟ Ε†] ΝΡΟΜ
 ΠΕ · Ε4Ο ΜΜΑΤΟΙ
 ΕΠΑΡΙΘΜΟΣ ΝΝΕ
 ΤΟΥΜΟΥΤΕ ΕΡΟΟΥ
 ΧΕ ΛΟΥΤΟΥΡΙΑΚΩ
 ΖΑΡΑΤ4 ΜΦΙΡΜΙ
 ΑΝΟΣ ΠΕΤΡΙΒΟΥ
 ΝΟΣ · ΠΕΧΕ Π
ΖΗΓΕΜΩΝ ΝΛ4
 ΧΕ ΕΤΒΕ ΟΥ · ΑΚΚΩ

118. M 590, f. 57 v.

14

ΝΣΩΚ ΝΤΕΚ
 ΜΝΤΜΑΤΟΙ
 ΚΕ ΜΑΛΙΣΤΑ ΕΚ
 ΖΟΜΟΛΟΓΕΙ ΧΕ
 ΑΝΓ ΟΥΧΡΗΣΤΙ
 ΑΝΟΣ · ΠΕΧΕ
ΠΖΑΓΙΟΣ ΑΠΑ ΜΗ
 ΝΑ ΝΛ4 · ΧΕ
 ΑΝΓ ΟΥΜΑΤΟΙ
 ΜΕΝ · ΑΛΛΑ ΝΤΕ
 ΡΙΝΑΥ ΕΠΕΠΡΟΣ
 ΤΑΓΜΑ ΝΤΜΕ
 ΤΑΣΕΒΗΣ · ΑΙΑΝΑ
 ΧΩΡΕΙ ΝΛΙ
ΤΕΝΟΥ ΔΕ ΑΝΓ ΟΥ
 ΧΡΗΣΤΙΑΝΟΣ ·
 ΠΑΡΗΝΙΑ · ΛΥΩ
 ΕΙΖΗΚ ΜΜΑΤΟΙ ·
 ΖΑΡΑΤ4 ΜΠΑΧΟ
 ΕΙΣ ΙΣ ΠΕΧΣ ·
ΝΤΕΡΕ4ΩΤΗ
 ΔΕ ΕΝΑΙ Λ4ΤΡΕΥ
 ΝΟΧΩ ΕΠΕΨΤΕ
 ΚΟ · ΦΑΝΤΕ4
 ΧΩΚ ΕΒΟΛ ΜΠ
 ΨΜΩΕ ΝΒΟΤΕ
 ΝΝΕΒΙΑΦΑΛΟΝ ·
ΜΠΕΦΡΑΣΤΕ ΔΕ Λ4
 ΖΜΟΟΣ ΕΠΕΝΗΜΑ ·
 ΛΥΕΝ ΠΜΑΚΑΡΙ
 ΟΣ ΕΒΟΛ ΖΗ ΠΕΨΩ

30

ΤΕΚΟ ΠΕΧΛΑΧ
 ΝΑΧ ΧΕ ΠΑΝΣΟ
 ΣΙΟΣ · ΕΤΕΒ ΟΥ
 ΑΚΤΟΛΟΜΑ ΝΣΑΧ
 ΑΚΒΙ ΕΤΝΗΜΤΕ ·
 ΑΚΧΩΦΡΕ ΕΒΟΛ
 ΜΠΕΠΡΟΣΤΑΓ
 ΜΑ · ΜΠΕΚΡΩ
 ΤΕ ΝΣΗΤΟΥ Ν
 ΝΡΩΟΥ · ΟΥΔΕ
 ΜΠΕΚΩΠΕ ΖΗ
 ΤΗ · ΕΚΜΟΥΤΕ
 ΕΡΟΝ · ΧΕ ΜΠΑΡΑ
 ΝΟΜΟΣ -----
 ΑΧΟΥΨΩΨ ΝΟΙ
 ΠΣΑΓΙΟΣ ΑΠΑ ΜΗ
 ΝΑ ΧΕ ΝΘΕ ΝΤΑΙ
 ΧΟΟΣ ΝΣΑΧ · ΤΕ
 ΝΟΥ ΟΝ ΤΧΩ Μ
 ΜΟΣ ΜΠΟΥ · ΧΕ
 ΝΤΩΤΗ · ΜΗ
 ΝΕΤΗΡΩΟΥ ·
 ΝΤΩΤΗ ΖΕΝ
 ΠΑΡΑΝΟΜΟΣ ΝΑ
 ΣΕΒΗΣ · ΑΥΩ ΠΕΤΗ
 ΨΜΩΨ ΧΑΖΗ
 ΠΖΗΓΕΜΩΝ ΔΕ
 ΠΕΧΛΑΧ ΝΑΧ ΧΕ
 ΑΝΑΥ ΕΘΕ ΕΝΤΣΟ
 ΕΡΟΚ · ΑΥΩ ΕΝΑ
 ΝΕΧΕ ΜΜΟΚ ΕΤΕΒ

ΤΕΚΜΗΝΤΣΑ[ΙΗ]
 ΜΑΛΙΣΤΑ ΧΕ ΝΤΟΚ
 ΟΥΜΑΤΟΙ ΝΩΗ
 ΡΕ ΝΣΤΡΑΤΗΛΑ
 ΤΗΣ · ΤΑΜΟΙ ΘΕ
 ΧΕ ΝΤΑΚΕΩΚ Ε
 ΤΩΝ · Η ΕΚΩΟ
 ΟΠ ΤΩΝ ΜΠΕΙ
 ΝΟΘ ΝΟΥΘΕΙΩ ·
 ΠΕΧΩ ΠΜΑΚΑΡΙ
 ΟΣ ΑΠΑ ΜΗΝΑ ·
 ΧΕ ΛΙΣΟΤΠΣ ΝΑΙ
 ΕΤΡΑΟΥΩΣ ΖΗ ΤΕ
 ΡΗΜΟΣ · ΜΗ ΝΕ
 ΘΥΡΙΟΝ · ΕΣΟΥΕ Ε
 ΡΟΣ ΕΤΡΑΟΥΩΣ
 ΝΗΜΗΤΗ · ΕΤΡΑ
 ΤΑΚΟ ΝΜΗΜΗΤΗ ·
 ρCHZ ΓΑΡ ΧΕ Μ
 ΠΕΡΤΑΚΟ ΝΤΑ
 ΤΥΧΗ · ΜΗ ΤΑ
 ΝΑΣΕΒΗΣ · ΑΥΩ
 ΠΑΩΝΕ ΜΗ ΠΑ
 ΖΕΝΡΩΜΕ ΝΣ
 ΝΟΧ · ΠΥΡΟΣ
 ΔΕ ΠΕΧΛΑΧ ΝΑΧ ΧΕ
 Α ΝΑΤΤΑΞΙΣ ΤΑ
 ΜΟΙ ΕΠΕΚΓΕΝΟΣ ·
 ΜΗ ΠΑΣΙΩΜΑ
 ΝΝΕΚΕΙΟΤΕ
 ΤΕΝΟΥ ΘΕ ΘΥΣΙΑΖΕ

ΝΓΕΡΑΝΑΧ Μ
 ΠΡΟ · ΝΤΑΣΑΙ
 ΜΠΡΟ ΕΤΕΒΤΚ
 ΝΗΤ ΝΑΚ ΝΟΥ
 ΝΟΘ ΝΑΞΙΩΜΑ
 ΕΧΧΟΣΕ ΜΠΑΡΑ
 ΠΑΠΕΚΕΙΩΤ ·
 ΑΡΗΥ ΕΚΟ[Ε]ΝΑΡΙΚΣ
 ΧΕ ΑΥΧΙ ΝΤΟΟΤΚ
 ΝΤΜΗΤΣΤΡΑ
 ΤΗΛΑΤΗΣ Μ
 ΠΕΚΕΙΩΤ · ΑΥ
 ΚΑΛΚ ΖΗ ΤΤΑΞΙΣ
 ΕΤΣ[Ι]ΠΕΣΗΤ ΑΚ
 ΕΡ ΠΑΙ · ΑΧΟΥ
 ΩΨ ΝΟΙ ΠΣΑΓΙ
 ΟΣ ΑΠΑ ΜΗΝΑ ·
 ΧΕ ΜΠΑΡΟΥΨ
 ΑΝ ΠΕ ΖΑ ΝΕΤΕΚ
 ΧΩ ΜΜΟΥ · ΑΑ
 ΑΑ ΠΑΩΑΝΑ Α
 ΝΟΚ ΠΕ ΠΑΙ · Ν
 ΤΕΥΩΗ ΜΗ ΠΕ
 ΖΟΥΥ ΕΤΡΑΝΑΛΑΧ
 ΜΠΧΟΒΙΣ · ΝΤΑ
 ΧΙ ΜΠΕΚΑΛΟΜ
 ΝΑΤΤΑΚΟ ·
 ΑΧΚΕΛΕΥΕ ΝΣΕΧΟ
 ΑΕΚΕ ΕΒΟΛ ΝΣΕ
 ΖΙΟΥΕ ΕΡΟΧ ΝΣΕΝ

ΚΑ	ΚΑΤΑΓΓΕΙ ΝΤΕΚ ΜΗΤΧΑΙΣΗΤ . Α ΙΝΙΕ ΝΣΕΝΛΑΜ ΠΑΣ ΝΚΩΣΤ . ΝΤΕΤΝΚΛΑΥ ΣΑ ΝΕΧΣΠΡΟΟΥΕ . Ν ΤΕΡΟΥΧΕΡΟ ΜΠΚΩΣΤ ΣΑ ΠΡΕΝΝΑΙΟΣ . ΝΑ ΟΥΝΝΟΥ (sic) ΣΗΤΕ . ΜΠΕΧΑΪΘΑ ΝΕ . ΣΙΤΝ ΤΣΟΜ ΜΠΝΟΥΤΕ ΕΤ ΝΜΑΥ ----- Π ΕΧΕ ΠΖΗΓΕ ΜΩΝ ΧΕ ΤΜΕ ΕΥΕ . ΧΕ Ν42ΗΩ ΑΝ ΕΠ ΤΗΡ4 ΧΕ Π ΚΩΣΤ ΜΟΥ2 ΣΑ ΡΟ4 . ΠΕΧΕ Π Σ ΑΓΙΟΣ ΑΠΑ ΜΗ ΝΑ . ΧΕ ΠΑΧΟΒΙC ΙC ΠΕΧC ΠΕΤ4 ΒΟΜ ΝΑΙ . ΒΟΛΑ ΧΕ ΕΙΩΩΠ Ν ΝΕΙΖΙCΕ ΤΗΡΟΥ ΕΧΜ ΠΕ4ΡΑΝ Ε ΤΟΥΛΑΕ ----- Α 4ΧΟΟΣ ΓΑΡ ΧΕ Μ ΠΕΡΨΟΤΕ ΝΖΗ ΤΟΥ ΝΝΕΤΝΑ	5
10	ΜΟΥΟΥΤ ΜΠΕ ΤΗΣΩΜΑ . ΤΕ ΤΗΨΧΗ ΔΕ ΜΗ ΒΟΜ ΜΜΟΥ ΕΤΑ ΚΟC . ΠΕΧΕ Π Σ ΗΓΕΜΩΝ ΧΕ ΕΩΧΕ ΝΤΚ ΟΥ ΜΑΤΟΙ . ΝΑΩ Ν ΣΕ ΚCΟΟΥΝ ΝΝΕ ΓΡΑΦΗ ----- Α 4ΚΒΛΕΥΕ ΝΕΙ ΠΖΗΓΕΜΩΝ ΛΥ2ΙΟΥΕ Ε2ΟΥΝ 2Η ΡΩ4 ΦΑΝΤΟΥ ΩΧΠ ΝΝΕ4 ΝΑΧΕ . ΕΥ2Ι Ο ΥΕ ΔΕ ΕΠΜΑΚΑ ΡΙΟΣ ΜΠΕ4ΟΥ ΩΨ3 ΑΛΛΥ ----- Σ ΗΛΙΩΔΟΡΟC ΔΕ ΠΚΟΥΡCΟΝ ΠΕ ΧΑ4 ΜΠΖΗΓΕ ΜΩΝ . ΧΕ ΚCΟ ΟΥΝ ΠΑΧΟΒΙC ΧΕ ΠΕΙΓΕΝΟC ΧΕ ΧΡΗCΤΙΑΝΟC CΕ2ΥΠΟΜΙΝΕ ΕΝ ΒΑCΑΝΟC . ΕΠΙΔΗ ΠΜΟΥ 2ΟΛΕ ΝΑΥ ΜΠΑΡΑ ΠΩΝ2 Π ΖΗΓΕΜΩΝ ΔΕ Λ4C2ΑΙ 2ΑΡΟ4 ΕΡΑΤ4	15
20	ΜΟΥΟΥΤ ΜΠΕ ΤΗΣΩΜΑ . ΤΕ ΤΗΨΧΗ ΔΕ ΜΗ ΒΟΜ ΜΜΟΥ ΕΤΑ ΚΟC . ΠΕΧΕ Π Σ ΗΓΕΜΩΝ ΧΕ ΕΩΧΕ ΝΤΚ ΟΥ ΜΑΤΟΙ . ΝΑΩ Ν ΣΕ ΚCΟΟΥΝ ΝΝΕ ΓΡΑΦΗ ----- Α 4ΚΒΛΕΥΕ ΝΕΙ ΠΖΗΓΕΜΩΝ ΛΥ2ΙΟΥΕ Ε2ΟΥΝ 2Η ΡΩ4 ΦΑΝΤΟΥ ΩΧΠ ΝΝΕ4 ΝΑΧΕ . ΕΥ2Ι Ο ΥΕ ΔΕ ΕΠΜΑΚΑ ΡΙΟΣ ΜΠΕ4ΟΥ ΩΨ3 ΑΛΛΥ ----- Σ ΗΛΙΩΔΟΡΟC ΔΕ ΠΚΟΥΡCΟΝ ΠΕ ΧΑ4 ΜΠΖΗΓΕ ΜΩΝ . ΧΕ ΚCΟ ΟΥΝ ΠΑΧΟΒΙC ΧΕ ΠΕΙΓΕΝΟC ΧΕ ΧΡΗCΤΙΑΝΟC CΕ2ΥΠΟΜΙΝΕ ΕΝ ΒΑCΑΝΟC . ΕΠΙΔΗ ΠΜΟΥ 2ΟΛΕ ΝΑΥ ΜΠΑΡΑ ΠΩΝ2 Π ΖΗΓΕΜΩΝ ΔΕ Λ4C2ΑΙ 2ΑΡΟ4 ΕΡΑΤ4	25
30	ΜΟΥΟΥΤ ΜΠΕ ΤΗΣΩΜΑ . ΤΕ ΤΗΨΧΗ ΔΕ ΜΗ ΒΟΜ ΜΜΟΥ ΕΤΑ ΚΟC . ΠΕΧΕ Π Σ ΗΓΕΜΩΝ ΧΕ ΕΩΧΕ ΝΤΚ ΟΥ ΜΑΤΟΙ . ΝΑΩ Ν ΣΕ ΚCΟΟΥΝ ΝΝΕ ΓΡΑΦΗ ----- Α 4ΚΒΛΕΥΕ ΝΕΙ ΠΖΗΓΕΜΩΝ ΛΥ2ΙΟΥΕ Ε2ΟΥΝ 2Η ΡΩ4 ΦΑΝΤΟΥ ΩΧΠ ΝΝΕ4 ΝΑΧΕ . ΕΥ2Ι Ο ΥΕ ΔΕ ΕΠΜΑΚΑ ΡΙΟΣ ΜΠΕ4ΟΥ ΩΨ3 ΑΛΛΥ ----- Σ ΗΛΙΩΔΟΡΟC ΔΕ ΠΚΟΥΡCΟΝ ΠΕ ΧΑ4 ΜΠΖΗΓΕ ΜΩΝ . ΧΕ ΚCΟ ΟΥΝ ΠΑΧΟΒΙC ΧΕ ΠΕΙΓΕΝΟC ΧΕ ΧΡΗCΤΙΑΝΟC CΕ2ΥΠΟΜΙΝΕ ΕΝ ΒΑCΑΝΟC . ΕΠΙΔΗ ΠΜΟΥ 2ΟΛΕ ΝΑΥ ΜΠΑΡΑ ΠΩΝ2 Π ΖΗΓΕΜΩΝ ΔΕ Λ4C2ΑΙ 2ΑΡΟ4 ΕΡΑΤ4	35

123. M 590, f. 60 r.

ΚΒ	ΜΠΚΟΜΙC . Ε4 ΤΑΜΟ ΜΜΟ4 . Ε ΤΕ4ΑΙΤΙΑ ΤΗΡC ΛΥΩ ΧΕ ΟΥΜΑ ΤΟΙ ΠΕ ΝΧΩΩ ΡΕ . ΛΙ4 ΔΕ ΝΑ4 Ν2ΕΝΝΟC ΝΒΑ CΑΝΟC . ΛΥΩ Μ ΠΕ4CΩΤ4 Ν CΩΙ Ν4ΘΥCΙΑ ΣΕ . ΛΥΤΑΛΟ Μ Π 3ΑΓΙΟC ΑΠΑ ΜΗ ΝΑ . ΕΥΕΙΝΟΥΝΑ 2Ν (sic) ΘΑΛΑCΣΑ . ΛΥ ΧΙΤ4 ΕΡΑΤ4 ΜΠ ΚΩΜΙC ----- Α ΥCΜΗ ΔΕ ΦΩ ΠΕ ΨΑ ΠΜΑΚΑ ΡΙΟC ΑΠΑ ΜΗΝΑ . ΕΤΙ Ε4ΤΑΛΛΗ ΕΠ ΕΙΝΟΥΝΑ . ΧΕ ΜΠΕΡΨΟΤΕ ΠΑ ΜΕΡΙΤ ΜΗΝΑ ΧΕ ΑΝΟΚ 4ΨΟΟΠ ΝΜΑΚ 2Η ΝΑ ΝΙΜ ΕΤΟΥΝΑΧΙ ΤΚ ΕΡΟΟΥ . ΛΥΩ 4ΝΑΕΨΟΡΠ ΕΡΟΚ ΕΠΚΩ ΜΙΤΑΤΩΝ . ΨΑ ΤΕΚΧΩΚ ΕΒΟΛ ΜΠΕΚΑΓΩΝ .	5
10	ΜΠΚΟΜΙC . Ε4 ΤΑΜΟ ΜΜΟ4 . Ε ΤΕ4ΑΙΤΙΑ ΤΗΡC ΛΥΩ ΧΕ ΟΥΜΑ ΤΟΙ ΠΕ ΝΧΩΩ ΡΕ . ΛΙ4 ΔΕ ΝΑ4 Ν2ΕΝΝΟC ΝΒΑ CΑΝΟC . ΛΥΩ Μ ΠΕ4CΩΤ4 Ν CΩΙ Ν4ΘΥCΙΑ ΣΕ . ΛΥΤΑΛΟ Μ Π 3ΑΓΙΟC ΑΠΑ ΜΗ ΝΑ . ΕΥΕΙΝΟΥΝΑ 2Ν (sic) ΘΑΛΑCΣΑ . ΛΥ ΧΙΤ4 ΕΡΑΤ4 ΜΠ ΚΩΜΙC ----- Α ΥCΜΗ ΔΕ ΦΩ ΠΕ ΨΑ ΠΜΑΚΑ ΡΙΟC ΑΠΑ ΜΗΝΑ . ΕΤΙ Ε4ΤΑΛΛΗ ΕΠ ΕΙΝΟΥΝΑ . ΧΕ ΜΠΕΡΨΟΤΕ ΠΑ ΜΕΡΙΤ ΜΗΝΑ ΧΕ ΑΝΟΚ 4ΨΟΟΠ ΝΜΑΚ 2Η ΝΑ ΝΙΜ ΕΤΟΥΝΑΧΙ ΤΚ ΕΡΟΟΥ . ΛΥΩ 4ΝΑΕΨΟΡΠ ΕΡΟΚ ΕΠΚΩ ΜΙΤΑΤΩΝ . ΨΑ ΤΕΚΧΩΚ ΕΒΟΛ ΜΠΕΚΑΓΩΝ .	15
20	ΜΠΚΟΜΙC . Ε4 ΤΑΜΟ ΜΜΟ4 . Ε ΤΕ4ΑΙΤΙΑ ΤΗΡC ΛΥΩ ΧΕ ΟΥΜΑ ΤΟΙ ΠΕ ΝΧΩΩ ΡΕ . ΛΙ4 ΔΕ ΝΑ4 Ν2ΕΝΝΟC ΝΒΑ CΑΝΟC . ΛΥΩ Μ ΠΕ4CΩΤ4 Ν CΩΙ Ν4ΘΥCΙΑ ΣΕ . ΛΥΤΑΛΟ Μ Π 3ΑΓΙΟC ΑΠΑ ΜΗ ΝΑ . ΕΥΕΙΝΟΥΝΑ 2Ν (sic) ΘΑΛΑCΣΑ . ΛΥ ΧΙΤ4 ΕΡΑΤ4 ΜΠ ΚΩΜΙC ----- Α ΥCΜΗ ΔΕ ΦΩ ΠΕ ΨΑ ΠΜΑΚΑ ΡΙΟC ΑΠΑ ΜΗΝΑ . ΕΤΙ Ε4ΤΑΛΛΗ ΕΠ ΕΙΝΟΥΝΑ . ΧΕ ΜΠΕΡΨΟΤΕ ΠΑ ΜΕΡΙΤ ΜΗΝΑ ΧΕ ΑΝΟΚ 4ΨΟΟΠ ΝΜΑΚ 2Η ΝΑ ΝΙΜ ΕΤΟΥΝΑΧΙ ΤΚ ΕΡΟΟΥ . ΛΥΩ 4ΝΑΕΨΟΡΠ ΕΡΟΚ ΕΠΚΩ ΜΙΤΑΤΩΝ . ΨΑ ΤΕΚΧΩΚ ΕΒΟΛ ΜΠΕΚΑΓΩΝ .	25
30	ΜΠΚΟΜΙC . Ε4 ΤΑΜΟ ΜΜΟ4 . Ε ΤΕ4ΑΙΤΙΑ ΤΗΡC ΛΥΩ ΧΕ ΟΥΜΑ ΤΟΙ ΠΕ ΝΧΩΩ ΡΕ . ΛΙ4 ΔΕ ΝΑ4 Ν2ΕΝΝΟC ΝΒΑ CΑΝΟC . ΛΥΩ Μ ΠΕ4CΩΤ4 Ν CΩΙ Ν4ΘΥCΙΑ ΣΕ . ΛΥΤΑΛΟ Μ Π 3ΑΓΙΟC ΑΠΑ ΜΗ ΝΑ . ΕΥΕΙΝΟΥΝΑ 2Ν (sic) ΘΑΛΑCΣΑ . ΛΥ ΧΙΤ4 ΕΡΑΤ4 ΜΠ ΚΩΜΙC ----- Α ΥCΜΗ ΔΕ ΦΩ ΠΕ ΨΑ ΠΜΑΚΑ ΡΙΟC ΑΠΑ ΜΗΝΑ . ΕΤΙ Ε4ΤΑΛΛΗ ΕΠ ΕΙΝΟΥΝΑ . ΧΕ ΜΠΕΡΨΟΤΕ ΠΑ ΜΕΡΙΤ ΜΗΝΑ ΧΕ ΑΝΟΚ 4ΨΟΟΠ ΝΜΑΚ 2Η ΝΑ ΝΙΜ ΕΤΟΥΝΑΧΙ ΤΚ ΕΡΟΟΥ . ΛΥΩ 4ΝΑΕΨΟΡΠ ΕΡΟΚ ΕΠΚΩ ΜΙΤΑΤΩΝ . ΨΑ ΤΕΚΧΩΚ ΕΒΟΛ ΜΠΕΚΑΓΩΝ .	35

124. M 590, f. 60 v.

ΦΑΝΑ ἸΝΔΥ ΝΙΜ · ΝΘΕ ΝΚΟΡ ΝΗΛΙΟΣ 2ῆ ΤΕ4 ΜΗΤΜΑΤΟΙ	αὐτὶ μπεύουοι αὐτῶρῃ μπε4 σωμα εβ0λ 2ῆ πκωστ · [αὐ] κωσος [μμο4] κλλωσ · [2ῆ σπ]οὐ ΔΗ ΝΙΜ · ΛΥΚΑ Λ4 2ῆ ΟΥΜΑ Ε4 ΚΛΛΑΩΠΙΖΕ ΚΛΛΩΣ ————	ΝΕΥΣΕΒΗC · Ν ΤΟ4 ΠΕΤΕ4Ο ΝΑΠΕ [εχμ] ΠΑ ΡΙΘΜΟΣ ΕΤῆΜΑΥ Α [4χιω]οxνε ΔΕ [ΜΝ η]εματοι ΝΧΗCΤΙΑΝΟC ΕΤΣΑΡΑΤ4 · ΕΤ ΡΕΥΧΙ ΝΝΕΚΕ ΕC ΜΠΣΑΓΙΟC ΑΠΑ ΜΗΝΑ ΕΚΗ ΜΕ ΝῆΜΑΥ · ΧΕ ΕΥΕΩΩΠΕ ΝΑ4 ΝΝΑΩΤΕ 2ΙΤΝ ΤΕCΗΝΟC ΜΠΙC ΤΙC Ε3ΟΥΝ ΕΡΟ4 ·	αὐεῖ ἐρακοτε ἦ †οὐ Ν20ΟΥ · Ο ΥΝΟC ΔΕ Νῶ ΠΗΡΕ Μῆ ΟΥ ΒΟΗΘΙΑ · ΛCΩΦ ΠΕ ΝΑΥ 2ΙΤῆ ΠΜΑΡΤΥΡΟC Ε ΤΟΥΛΛΕ ———— Α CΩΩΠΕ ΔΕ ἦ ΤΕΡΟΥΠΩ3 ΕΤ ΜΗΤΕ ΜΠΠΕ ΛΑΓΟC · ΛΥΒΙ Ε2 ΡΑΙ 2ῆ ΘΑΛΑCΣΑ ΝΕΙ 2ῆΘΥΡΙΟΝ ΕΥΟ Ν2ΟΤΕ · Ε ΡΕ ΝΕΥΜΟΤΕ ΧΟ CΕ · ΕΡΕ ΝΕΥ2Ο · Ο Μ ΠΕCΜΟΤ Ν2ΕΝ ΕΛΜΟΥΛ ———— Α ΥΩ ΝΕΥCΟΟΥΤῆ ΜΠΕΥΝΟC Μ ΜΑΚΕ Ε3ΡΑΙ ΕΠ ΧΟΙ · ΕΥΟΥΩΦ Ε4Ι ΝΝΕΛΙ†Α ΝΟΝ ΜΠΑΙΚΑῖ ΟC · Μῆ ΝΕΚΕ †ΥΧΟΟΥC ἸΝΕ ΡΩΜΕ ΕΤΤΑΛΗΥ ΕΠΧΟΙ · ΕΡΦΑΝ Ν ΕΘΥΡΙΟΝ ΕΤῆ ΜΑΥ · ΚΑΤΑ ΤCΥ	5 10 15 20 25 30
ΝΕΥCΕΒΗC · Ν ΤΟ4 ΠΕΤΕ4Ο ΝΑΠΕ [εχμ] ΠΑ ΡΙΘΜΟΣ ΕΤῆΜΑΥ Α [4χιω]οxνε ΔΕ [ΜΝ η]εματοι ΝΧΗCΤΙΑΝΟC ΕΤΣΑΡΑΤ4 · ΕΤ ΡΕΥΧΙ ΝΝΕΚΕ ΕC ΜΠΣΑΓΙΟC ΑΠΑ ΜΗΝΑ ΕΚΗ ΜΕ ΝῆΜΑΥ · ΧΕ ΕΥΕΩΩΠΕ ΝΑ4 ΝΝΑΩΤΕ 2ΙΤΝ ΤΕCΗΝΟC ΜΠΙC ΤΙC Ε3ΟΥΝ ΕΡΟ4 ·	αὐτὶ μπεύουοι αὐτῶρῃ μπε4 σωμα εβ0λ 2ῆ πκωστ · [αὐ] κωσος [μμο4] κλλωσ · [2ῆ σπ]οὐ ΔΗ ΝΙΜ · ΛΥΚΑ Λ4 2ῆ ΟΥΜΑ Ε4 ΚΛΛΑΩΠΙΖΕ ΚΛΛΩΣ ———— Α CΩΩΠΕ ΔΕ Μῆ ΝCΑ ΟΥΚΟΥΙ ΝΟΥΟΒΙΩ · ΛΥΒΙ ΕΒΟΛ 2ῆ ΝΕCΑ ΝΤ ΛΙΒΗ ΝΕΙ ΠΗΗ ΝΩΕ ΝΝΕΒΑΡΕΛ ΡΟC ΕΤΟΥΜΟΥΤΕ ΕΡΟΟΥ ΧΕ ΝΑΕΟΥ ΤΩΝ · Μῆ ΝΕ ΛΑΒΕΘΩΝ · ΛΥΩ ΛΥΦΟΡΩῖ ΜΠ ΜΕΡΟC ΝΝΕΠΑ ΒΙΑΤ · ΛΥCΥΝ Τ ΑΞΕ ΜΠΑΡΙΕΜΟC ΝΝΕΜΑΤΟΙ · Ε ΤΟΥΜΟΥΤΕ ΕΡΟΟΥ ΧΕ ΛΟΥΤΟΥΡΙΑ ΚΩΝ · ΕΤΡΕΥΕΩΚ ΕΡΑΚΟΤΕ · ΝCΕΡΟ ΕΙC ΕΠΜΑΡΙΩΤΗC Λ ΕΘΛΑCΙΟC ΔΕ ΠΕΤ ΡΙΕΟΥΝΟC · ΟΥΡΩΜΕ ΠΕ	ΝΕΥCΕΒΗC · Ν ΤΟ4 ΠΕΤΕ4Ο ΝΑΠΕ [εχμ] ΠΑ ΡΙΘΜΟΣ ΕΤῆΜΑΥ Α [4χιω]οxνε ΔΕ [ΜΝ η]εματοι ΝΧΗCΤΙΑΝΟC ΕΤΣΑΡΑΤ4 · ΕΤ ΡΕΥΧΙ ΝΝΕΚΕ ΕC ΜΠΣΑΓΙΟC ΑΠΑ ΜΗΝΑ ΕΚΗ ΜΕ ΝῆΜΑΥ · ΧΕ ΕΥΕΩΩΠΕ ΝΑ4 ΝΝΑΩΤΕ 2ΙΤΝ ΤΕCΗΝΟC ΜΠΙC ΤΙC Ε3ΟΥΝ ΕΡΟ4 ·	αὐτὶ μπεύουοι αὐτῶρῃ μπε4 σωμα εβ0λ 2ῆ πκωστ · [αὐ] κωσος [μμο4] κλλωσ · [2ῆ σπ]οὐ ΔΗ ΝΙΜ · ΛΥΚΑ Λ4 2ῆ ΟΥΜΑ Ε4 ΚΛΛΑΩΠΙΖΕ ΚΛΛΩΣ ———— Α CΩΩΠΕ ΔΕ Μῆ ΝCΑ ΟΥΚΟΥΙ ΝΟΥΟΒΙΩ · ΛΥΒΙ ΕΒΟΛ 2ῆ ΝΕCΑ ΝΤ ΛΙΒΗ ΝΕΙ ΠΗΗ ΝΩΕ ΝΝΕΒΑΡΕΛ ΡΟC ΕΤΟΥΜΟΥΤΕ ΕΡΟΟΥ ΧΕ ΝΑΕΟΥ ΤΩΝ · Μῆ ΝΕ ΛΑΒΕΘΩΝ · ΛΥΩ ΛΥΦΟΡΩῖ ΜΠ ΜΕΡΟC ΝΝΕΠΑ ΒΙΑΤ · ΛΥCΥΝ Τ ΑΞΕ ΜΠΑΡΙΕΜΟC ΝΝΕΜΑΤΟΙ · Ε ΤΟΥΜΟΥΤΕ ΕΡΟΟΥ ΧΕ ΛΟΥΤΟΥΡΙΑ ΚΩΝ · ΕΤΡΕΥΕΩΚ ΕΡΑΚΟΤΕ · ΝCΕΡΟ ΕΙC ΕΠΜΑΡΙΩΤΗC Λ ΕΘΛΑCΙΟC ΔΕ ΠΕΤ ΡΙΕΟΥΝΟC · ΟΥΡΩΜΕ ΠΕ	5 10 15 20 25 30

127. M 590, f. 62 r.

128. M 590, f. 62 v.

K3

νηβια · † μηβυ
 μοτε εβραι ε
 πσοπ · ψα

Ρε ουκωστ ει ε
 βολα 2η νελινφα
 non ἡπζαγι
 ος απα μνηα ·
 ἡβωδε εβουη
 2η πευρο · η
 σεωμς επεσντ
 επμοου

Σενσοπ δε ον
 φαυχι νουφυ
 cis nzhmeros ·
 νεκωδ ηνευ
 νοδ μακε · ε
 πεσντ · νεβ
 ουψωτ μπ
 λινφανον μπ
 πετουαλε ·

Σωστε νεβερω
 ηηρε βματε
 νει μματοι ·
 ντνοδ νεομ
 ετ2η παλφα
 non μππετω
 αλε · μν τβον
 θια ἡτασω
 πε ναυ ββολ 2η
 τοοτ4 -----

Ντερουει δε ββολ

129. M 590, f. 63 r.

2η ρακοτε · αυ
 τλλο4 ευχοι η
 τε τμαρ[ε]α λιμ
 ηη · αυει [εβσα]
 νεμιντ [μπερο]
 ου ετμμαι · ετε
 ηια · νταποσι
 ριακη · αυτα

Λο4 ευεαμουα ·
 αυεντ4 νωο
 ρη εκοβω [ε]ου
 † με πε ντε η
 μαριστης ·

Ντερουχρο δε επ
 πολυμοσ ηνε
 βαβελος · 2ητη
 πεμοτ μπ
 νουτε μν πε4
 μαρτυρος ετου
 αλε · αυειν δε

Μπελιφανον
 ετουαλε · εεστ
 ημε · αβλια

Σιος δε πεστρα
 τηλατης · 2η
 τλλο μπσωμα
 μππετουαλε

επεαμουα · ετ
 ρευστο4 ημμαι
 ευενκ · μαλις
 τα ετβε εοτε ηνε

K4

ουριον ἡται ·
 ηαυ εροου 2η
 θαλασσα -----

Ντερεκιμ δε
 επεαμουα ετ
 ρεττωουν η
 πεβεψμεσوم
 εττωουν -----

Λυω λικω εη
 μην ββολ νου
 μνηωβ ησοπ
 ευαπια ηπεα
 μουα · ευζιογε ε
 ρο4 · αυω μπε4
 εωττωουν ·

Λυψωμε η
 παλφανον η
 πελγιος εκεβα
 μουα · εαχοορ
 ηπαρ4 πωορη ·
 αυω μπεετω
 ουη · αυω ηαι

Ααα4 ηνεκεβα
 μουα τηρου ετ
 ημμαι · [εα]4χοη
 του τηρου ουα
 ουα · ηπε ουα η
 2ητου εωτω

ουν · ετβε η
Με ητε4ψαχη
 εβουη ερο4 · 2η
 βηκαση2ητ

βματε · επιαν
 ηεβοψω ε
 χιτ4 ημμαι
 2ωδ 2οπλον

ηατχρο ερο4
 αυω μπε ουα
 2η ηεεαμουα
 εωττωουη 2α

ρο4 · ουαδ οη η
 ηουεψκιμ η
 παλφανον η
 ηπετουαλε ε
 πεεμα · -----

Αειμε δε ἡει λ
 θαλασιος πετ
 ριβουηος · 2ε
 πειτωψ ουε
 ββολ 2ητη η

νουτε πε · ετ
 ρε παλφανον
 ηημαρτυρος
 ετουαλε εω
 ηημα ετμμαι

Λυω ληταμιο
 νουποδε ηωε
 αεζωκρ4φι
 ερος μπαι
 μην μπ2α

γιος απα ηη
 ηα · 2ητρευ
Ζωκρ4φει δε

130. M 590, f. 63 v.

135.	136.	137.	138.	139.	140.	141.	142.	143.	144.	145.	146.	147.	148.	149.	150.	151.	152.	153.	154.	155.	156.	157.	158.	159.	160.	161.	162.	163.	164.	165.	166.	167.	168.	169.	170.	171.	172.	173.	174.	175.	176.	177.	178.	179.	180.	181.	182.	183.	184.	185.	186.	187.	188.	189.	190.	191.	192.	193.	194.	195.	196.	197.	198.	199.	200.	201.	202.	203.	204.	205.	206.	207.	208.	209.	210.	211.	212.	213.	214.	215.	216.	217.	218.	219.	220.	221.	222.	223.	224.	225.	226.	227.	228.	229.	230.	231.	232.	233.	234.	235.	236.	237.	238.	239.	240.	241.	242.	243.	244.	245.	246.	247.	248.	249.	250.	251.	252.	253.	254.	255.	256.	257.	258.	259.	260.	261.	262.	263.	264.	265.	266.	267.	268.	269.	270.	271.	272.	273.	274.	275.	276.	277.	278.	279.	280.	281.	282.	283.	284.	285.	286.	287.	288.	289.	290.	291.	292.	293.	294.	295.	296.	297.	298.	299.	300.	301.	302.	303.	304.	305.	306.	307.	308.	309.	310.	311.	312.	313.	314.	315.	316.	317.	318.	319.	320.	321.	322.	323.	324.	325.	326.	327.	328.	329.	330.	331.	332.	333.	334.	335.	336.	337.	338.	339.	340.	341.	342.	343.	344.	345.	346.	347.	348.	349.	350.	351.	352.	353.	354.	355.	356.	357.	358.	359.	360.	361.	362.	363.	364.	365.	366.	367.	368.	369.	370.	371.	372.	373.	374.	375.	376.	377.	378.	379.	380.	381.	382.	383.	384.	385.	386.	387.	388.	389.	390.	391.	392.	393.	394.	395.	396.	397.	398.	399.	400.	401.	402.	403.	404.	405.	406.	407.	408.	409.	410.	411.	412.	413.	414.	415.	416.	417.	418.	419.	420.	421.	422.	423.	424.	425.	426.	427.	428.	429.	430.	431.	432.	433.	434.	435.	436.	437.	438.	439.	440.	441.	442.	443.	444.	445.	446.	447.	448.	449.	450.	451.	452.	453.	454.	455.	456.	457.	458.	459.	460.	461.	462.	463.	464.	465.	466.	467.	468.	469.	470.	471.	472.	473.	474.	475.	476.	477.	478.	479.	480.	481.	482.	483.	484.	485.	486.	487.	488.	489.	490.	491.	492.	493.	494.	495.	496.	497.	498.	499.	500.	501.	502.	503.	504.	505.	506.	507.	508.	509.	510.	511.	512.	513.	514.	515.	516.	517.	518.	519.	520.	521.	522.	523.	524.	525.	526.	527.	528.	529.	530.	531.	532.	533.	534.	535.	536.	537.	538.	539.	540.	541.	542.	543.	544.	545.	546.	547.	548.	549.	550.	551.	552.	553.	554.	555.	556.	557.	558.	559.	560.	561.	562.	563.	564.	565.	566.	567.	568.	569.	570.	571.	572.	573.	574.	575.	576.	577.	578.	579.	580.	581.	582.	583.	584.	585.	586.	587.	588.	589.	590.	591.	592.	593.	594.	595.	596.	597.	598.	599.	600.	601.	602.	603.	604.	605.	606.	607.	608.	609.	610.	611.	612.	613.	614.	615.	616.	617.	618.	619.	620.	621.	622.	623.	624.	625.	626.	627.	628.	629.	630.	631.	632.	633.	634.	635.	636.	637.	638.	639.	640.	641.	642.	643.	644.	645.	646.	647.	648.	649.	650.	651.	652.	653.	654.	655.	656.	657.	658.	659.	660.	661.	662.	663.	664.	665.	666.	667.	668.	669.	670.	671.	672.	673.	674.	675.	676.	677.	678.	679.	680.	681.	682.	683.	684.	685.	686.	687.	688.	689.	690.	691.	692.	693.	694.	695.	696.	697.	698.	699.	700.	701.	702.	703.	704.	705.	706.	707.	708.	709.	710.	711.	712.	713.	714.	715.	716.	717.	718.	719.	720.	721.	722.	723.	724.	725.	726.	727.	728.	729.	730.	731.	732.	733.	734.	735.	736.	737.	738.	739.	740.	741.	742.	743.	744.	745.	746.	747.	748.	749.	750.	751.	752.	753.	754.	755.	756.	757.	758.	759.	760.	761.	762.	763.	764.	765.	766.	767.	768.	769.	770.	771.	772.	773.	774.	775.	776.	777.	778.	779.	780.	781.	782.	783.	784.	785.	786.	787.	788.	789.	790.	791.	792.	793.	794.	795.	796.	797.	798.	799.	800.	801.	802.	803.	804.	805.	806.	807.	808.	809.	810.	811.	812.	813.	814.	815.	816.	817.	818.	819.	820.	821.	822.	823.	824.	825.	826.	827.	828.	829.	830.	831.	832.	833.	834.	835.	836.	837.	838.	839.	840.	841.	842.	843.	844.	845.	846.	847.	848.	849.	850.	851.	852.	853.	854.	855.	856.	857.	858.	859.	860.	861.	862.	863.	864.	865.	866.	867.	868.	869.	870.	871.	872.	873.	874.	875.	876.	877.	878.	879.	880.	881.	882.	883.	884.	885.	886.	887.	888.	889.	890.	891.	892.	893.	894.	895.	896.	897.	898.	899.	900.	901.	902.	903.	904.	905.	906.	907.	908.	909.	910.	911.	912.	913.	914.	915.	916.	917.	918.	919.	920.	921.	922.	923.	924.	925.	926.	927.	928.	929.	930.	931.	932.	933.	934.	935.	936.	937.	938.	939.	940.	941.	942.	943.	944.	945.	946.	947.	948.	949.	950.	951.	952.	953.	954.	955.	956.	957.	958.	959.	960.	961.	962.	963.	964.	965.	966.	967.	968.	969.	970.	971.	972.	973.	974.	975.	976.	977.	978.	979.	980.	981.	982.	983.	984.	985.	986.	987.	988.	989.	990.	991.	992.	993.	994.	995.	996.	997.	998.	999.	1000.
------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	-------

(1) Deze ψα die duidelijk te lezen is in de tekst kan een rubriek zijn die erin geslopen is. De ψ draagt sporen van 2 en misschien zou γη moeten gelezen worden.

136. M 590, f. 66 v.

15

15

15

26 ΕΤΕΡΕΥΧΡΙΑ ΤΗ
 ΡΕ ΝΕΦΩΠ
 ΑΥΤΑΜΙΟ ΝΖΕΝ
 ΑΠΟΕΥΚΗ ΕΥΟΥ
 ΟΥΣ ΕΒΟΛ . ΕΤΡΕ
 ΜΜΗΦΕ ΚΩ
 ΝΝΕΥΣΟΒΙΤΕ . ΜΗ
 ΝΕΥΣΚΕΥΗ ΝΖΗ
 ΤΟΥ . ΜΗ ΖΩΒ
 ΝΙΜ ΕΤΟΥΕΙΝΕ Μ
 ΜΟΥ ΕΠΜΑΡ
 ΤΥΡΙΟΝ ————
 Ν ΤΕΡΕΧΧΕΚ ΖΩΒ
 ΝΙΜ ΕΒΟΛ . ΛΥ
 † ΜΠΕΡΑΝ Ε
 ΧΩΧ ΧΕ ΦΙΛΟ
 ΖΑΝΙΤΗ ΛΥΣ
 ΜΙΝΕ ΔΕ ΟΝ ΝΖΝ
 ΣΤΟΛ ΚΑΤΑ ΜΑ .
 ΕΤΣΕ ΠΕΜΤΟΝ
 ΝΝΕΛΛΟΣ ————
 ΑΥΤΑΜΙΟ ΔΕ ΝΖΝ
 ΜΑ ΝΚΑΜΟΟΥ ΖΙ
 ΝΕΖΙΟΟΥΕ . ΛΥΚΩ
 ΝΖΗΤΟΥ ΝΖΕΝ
 ΖΥΔΡΙΑ . ΧΙΗ ΝΕ
 ΜΑ ΝΕΟΒΙΛΕ ΨΑ
 ΤΕΚΚΛΗΝΙΑ .
 ΨΑ ΜΗΤ ΜΗΛΙ
 ΟΝ ΕΠΣΟΠ . ΝΤ
 ΜΗΤΕ ΝΟΥΜΑ Ν

ΚΑΜΟΟΥ ΨΑ Π
 ΜΑ ΝΚΑΜΟΟΥ .
 ΕΤΣΕ ΠΕΜΤΟΝ
 ΝΝΕΛΛΟΣ . ΕΥΕΝ
 ΔΩΡΟΝ ΕΤΕΚΚ
 ΛΗΝΙΑ . ΛΥΩ
 ΠΑΙ ΕΝΕΦΩΟΠ
 ΝΧΙΗ ΠΕΥΟΒΙΨ
 ΝΖΗΡΑΚΛΗΝΟΣ
 ΠΡΡΟ ΨΑΝΤΕ
 ΠΣΑΡΑΚΚΗΝΟΣ
 ΧΙ ΜΠΚΑΣ . [Ε]
 ΡΕ ΝΑΛΟΣ ΤΗΡΟΥ
 ΨΟ[Ο]Π ΖΗ ΟΥΡΑ
 ΨΕ ΜΝ ΟΥΤΕΛΗΑ
 ΕΥΧΙ ΔΩΡΟΝ Ε
 ΠΕΥΤΟΠΟΣ . ΕΤ
 ΒΕ ΝΕΒΟΜ ΕΤΕ
 ΝΕΡΓΕΙ ΝΖΗΤΩ
 ΜΝ ΝΕΖΜΟΤ Ν
 ΤΑΛΕΟ . ΕΤΨΟΟΠ
 ΕΒΟΛ ΖΙΤΟΟΤΩ .
 ΟΥΜΕ ΓΑΡ ΛΛ[Η]ΘΩΣ
 ΠΕ ΠΩΛΧΕ Ν
 ΤΑ ΠΕΝΣΩΤΗΡ
 ΧΟΟΩ . ΧΕ ΠΕΤ
 ΝΑΤΕΟΟΥ ΝΑΙ . †
 ΝΑΤΕΟΟΥ ΝΑΧ ————
 ΕΠΕΙΔΗ ΔΕ Α ΝΖΑ
 ΓΙΟΣ ΑΠΑ ΜΗΛΙΑ

139. M. 590, f. 68 r.

15

15

15

ΨΜΦΕ ΜΠΗΟΥ
 ΤΕ ΖΗ ΠΕΖΗΤ
 ΤΗΡΩ . ΖΗ [ΟΥ]
 ΜΗΤΕΥΣΕΒΗΣ
 ΝΧΙΗ ΤΕΜΗΤ
 ΚΟΥΙ . ΖΗ ΖΕΝ
 ΝΗΝΣΤΙΑ . ΜΠ
 ΖΕΝΨΑΛΗΑ . ΜΗ
 ΟΥΤΕΒΟ . ΝΧΙΗ
 ΠΕΥΧΠΟ . ΨΑ
 ΠΕΥΧΩΚ ΕΒΟΛ
 ΕΠΖΑΝ ΔΕ ΛΥΤΑ
 ΛΟ ΕΖΑΤ ΜΠΕΥ
 ΣΩΜΑ . ΝΟΥΘΥ
 ΣΙΑ . ΕΣΟΝΕ ΕΣΟΥΛΛΕ
 ΕΣΡΑΝΑΧ ΜΠΗΟΥ
 ΤΕ . ΜΑΡΕΝ
 ΕΠΕΩΠΩ . ΧΕ
 ΚΑΣ ΕΥΕΠΕΡΕΣΒΕΥΕ
 ΖΑΡΟΝ ΖΩΩΝ .
 ΟΥΖΙΚΑΝΟΣ ΓΑΡ
 ΠΕ ΕΤΡΕΩΡ ΠΕΝ
 ΜΕΒΥΕ . ΖΑΖΤΜ
 ΠΕΤΕΡΕ ΠΕΥΟΥ
 ΨΩ ΨΟΟΠ ΖΗ
 ΠΝΑ . ΠΕΝΧΟΒΙΣ
 ΙΣ ΠΕΧΣ . ΠΑΙ Ε
 ΒΟΛ ΖΙΤΟΟΤΩ ΠΕ
 ΟΟΥ ΜΠΕΙΩΤ
 ΝΜΜΑΩ ΜΗ ΠΕ
 ΠΝΑ ΕΤΟΥΛΛΕ . Ν

ΡΕΥΤΑΝΣΟ . ΛΥΩ
 ΝΣΟΜΟΟΥΣΙΟΝ .
 ΤΕΝΟΥ ΛΥΩ ΝΟΥ
 ΟΒΙΩ ΝΙΜ ΝΥΑ
 ΕΝΕΖ ΝΕΝΕΖ ΖΑ
 ΜΗΝ ————
 ————
 ————
 ΣΗΝ ΘΩ ΝΩΑΡΠ ΠΟΣ ΙΣ ΧΣ
 ΣΜΟΥ ΕΠΡΩΜΕ . ΝΤΑΧ
 ΚΠΡΑΟΥΨ ΜΠΚΕ
 ΦΑΛΙΟΝ ΝΧΩΩΜΙ
 ΛΥΤΑΛΛΥ ΕΖΟΥΝ
 ΕΜΙΧΑΛΗ ΕΠΦΑΝΤΑΥ
 ΖΑ ΠΟΥΧΕΙ ΝΤΕΦΥΧΗ
 ΝΤΕ ΠΠΟΣ ΙΣ ΧΣ † Ν[Α]Ω 15
 ΝΧ[Ε]ΦΙΩ ΝΕΥΖΙΣΒ (ΣΙΣ)
 ΖΕΝ ΕΠΕΛΕΒΕΜ ΝΤΠΠΗ
 ΖΑΜΗΝ
 ————
 ΕΠΠΤΗ ΝΤΑ ΠΙΑΘΟΝ (ΣΙΣ) 20
 ΨΩΠΠΙ ΖΕΝ ΝΕΖΑΟΥ
 ΝΠΩΤ ΠΔΙ ΙΩ
 ΜΝ ΠΑΙΩΤ ΠΑΠΑ
 ΠΑΥΛΙ ΜΝ ΠΑΙΩΤ
 ΠΑΠΑ ΘΩΤΕΡ ΠΑΨ[Ο]Π 25
 ΑΠΩ ΔΙΧΩΚΚΛΗΤΑ
 ΝΩΣ ΧΘ
 ———— 30

140. M. 590, f. 68 v.

3.4.3 Vertaling

(f. 50rt.) Onze heilige, eerwaardige vader Apa Johannes, de aartsbisschop van Alexandrië sprak een lofrede uit over de nobele veroveraar, de heilige martelaar van Christus, de heilige Apa Menas. Hij beschrijft hem vanaf zijn geboorte tot zijn voltooiing. Hij informeert ons over zijn voortreffelijke geslacht en zijn beroemde afkomst, over zijn stad en zijn familie, hoe hij gestreden heeft in de belijdenis van Christus en de kroon van het martelaarschap heeft ontvangen. In vrede. Amen.

De heilige evangelist, Lucas heeft terecht gezegd²²¹: “Want velen begonnen dingen te schrijven, maar ze konden het einde niet bereiken van wat ze zeiden over Hem.” En bovendien heeft de heilige theoloog, Johannes de Evangelist, gezegd²²²: “Er zijn veel andere dingen die Jezus gedaan heeft. Maar als ze een voor een beschreven werden, dan zou volgens mij de wereld de boeken niet kunnen bevatten die zouden geschreven (worden).” Dit is eveneens het geval voor degene die de eerbewijzen zal beginnen te schrijven die passen bij deze (f. 50vs.) grote, beproefde strijder van Christus, de heilige Apa Menas en de genezende gunsten die God heeft bewerkstelligd via hem. Hij zal afzien en wanhopen.

Want een massa begon talrijke lofredes en martyrologia te verkondigen in een verlangen om de glorie te vertellen van deze grote strijder van Christus, de heilige Apa Menas, de soldaat, deze die zich verwijderde van de militaire dienst van deze wereld naar de eeuwige militaire dienst van de hemel. De heilige Apa Menas, deze grote stralende lichtglans, was van zeer voorname afkomst op aarde.

Na het vergieten van zijn bloed in de heilige naam van Christus, werd hij bovendien verheven en zeer beroemd in elk land omwille van de helende gunsten die God had bewerkstelligd via hem. En na al deze dingen vonden we dat wat over hem geschreven werd niet in overeenstemming is met elkaar. Dwaze mannen deden alsof ze hem prezen, maar verkondigden eerder over hem wat niet gepast is. Sommigen (stelden) dat hij een man van Nepaeiat was, anderen dat hij van (f. 51rt.) Mareotis²²³ was en sommigen dat hij een kameelhoeder was. Daarom waren wij verwonderd over de grote durf van zulke dwaze mannen om deze minderwaardige verhalen te durven vertellen over zo’n grote lichtglans.

Daarom zullen wij zelf beginnen met de wens van God, zodat wij het leven van deze heilige, zijn deugdelijkheid, zijn afstamming, zijn stad, zijn familie, zijn ouders en hoe hij was in zijn

²²¹ Cfr. *Luc.* I, 1.

²²² *Joh.* XXI, 25.

²²³ Nepaeiat en Mareotis worden hier duidelijk van elkaar onderscheiden. In deze tekst betekent Mareotis steeds het gebied, nooit de stad.

militaire dienst aan jullie bekendmaken. We zullen geen verhalen verzinnen om aan jullie te vertellen, maar dat wat onze heilige vaders hebben uiteengezet voor ons vanaf het begin. Wij vonden ze, liggend in de bibliotheek van de Kerk van het Patriarchaat van Alexandrië en geschreven in het Grieks²²⁴ door de oude kroniekschrijvers uit die tijd, die ooggetuigen waren vanaf het begin. Ze werden (f. 51vs.) dienaars van het woord en informeerden ons over zijn familie en zijn martelaarschap.

Ook wij streefden ernaar om ze aan jullie te onthullen en jullie te vertellen over de edelheid en de helderheid van zijn ouders, de deugdelijkheid van zijn leven en de helende gunsten die door hem verricht werden, totdat voor hem deze grote en wonderlijke martelaarskerk werd gebouwd, bijna mooier gemaakt dan de tempel van Solomon. Door de grote liefde van Christus voor zijn martelaar zorgde Hij ervoor dat alle mensen van alle landen, stammen en talen tevreden naar zijn heiligdom gekomen zijn. God werd drie keer per jaar aanbeden in zijn martelaarsschrijn. Ze vereerden hem voor de helende gunsten die God hem had gegeven, zodat voor hen drie goddelijke diensten per jaar werden gepredikt, waarbij deze grote menigtes kwamen om God te aanbidden en Zijn heilige martelaar te prijzen, nl.: (f. 52rt.) 15 Hathor, de dag van zijn martelaarschap, 15 Paoni, de dag van de openbaring van zijn heilige beenderen en de dag van het heilige Kruis en 1 Epip, wat de dag is van de wijding van zijn heilig martelaarsschrijn²²⁵. Deze heeft God aan hem geschonken op aarde als eer, terwijl hij iedereen vertelde dat zoals Hij Zijn martelaar heeft vereerd op aarde, zo heeft Hij hem nog meer vereerd in de hemel.

De heilige Apa Menas was dus van edele afkomst op Egyptische bodem. Zijn ouders waren uit de voortreffelijke metropool van Egypte. Deze werd in het Grieks ‘Nikeus’ genoemd, wat in het Egyptisch ‘de Overwinners’ betekent²²⁶. Ze wordt ook Psjati genoemd zoals de naam van Psjati²²⁷, de grote bevelhebber van Egypte, die haar brede weg bouwde. Hij bouwde het tetrapylon in het centrum, versterkte haar wallen en deed ook andere grote heldendaden in het land van Egypte. De vader van de heilige Apa Menas, (f. 52vs.) heette Eudoxius, zijn broer was Anatolius, de bevelhebber van die tijd. Ze waren beiden de zonen van Ploudianus, die zelf ook bevelhebber was geweest tijdens de heerschappij van keizer Probus. Hij volgde Frumentius op en was befaamd om zijn rijkdom en reputatie.

²²⁴ Deze uitspraak wijst erop dat het Encomium zelf eerst was geschreven in het Koptisch. Indien het Encomium eerst zou geschreven zijn in het Grieks, dan zou hij niet aanhalen dat het gebaseerd is op bronnen die in het Grieks geschreven zijn.

²²⁵ 15 Hathor = 11 november

15 Paoni = 9 juni

1 Epip = 25 juni

²²⁶ Ook deze uitspraak wijst erop dat het Encomium eerst was geschreven in het Koptisch en niet in het Grieks.

²²⁷ Dit is waarschijnlijk geen historische figuur.

Wanneer Anatolius, die de broer was van Eudoxius, zag dat de menigte zijn broer meer vereerde en hem liever had wegens zijn waardering en zijn goede eigenschappen, wierp de duivel een grote haat tussen hem en zijn broer, zoals bij die twee broers vanaf het begin, Kaïn en Abel. Deze werd ook jaloers op zijn broer zoals Herodus van Philippos. Hij schreef aan keizer Carinus over hem, zodat hij de massa ophitste tegen hem²²⁸. Hierdoor ontstond een opstand in het land en hij plaatste hem in een kwaad daglicht. De goede God, Degene die de mensen van God redt in hun beproevingen en degenen kent die van Hem zijn en meer, Hij had de voorkennis dat (f. 53rt.) deze grote lichtglans uit hem zou voortkomen als hulp voor de wereld. Hij veranderde kwaad in goed.

Wanneer de keizer de brieven had gelezen en nog overdacht in zijn hart, adviseerden al zijn groten en senatoren hem, met de woorden: “Dien geen beschuldiging in tegen hem, daar hij een sterk man is, waaraan de menigte gehoorzaamt – zie, de bevelhebber van Phrygië is dood – zend hem naar die plaats, te meer daar het eigen is aan Egypte, volgens de verdeling van Cham, de tweede zoon van Noë, de vader van alle Egyptenaren.” De keizer luisterde naar hun raad. Hij zond een patriciër, genaamd Hypatus, naar Egypte. Hij nam Eudoxius, de vader van de heilige Apa Menas en zijn vrouw, evenals zijn familie, zijn dienaars en al zijn bezittingen aan boord. Hij scheepte hen in en voer hen naar Phrygië. Hij installeerde hem als bevelhebber overeenkomstig het bevel van de keizer. En zo ontstond een groot verdriet bij de mensen van de stad Psjati.

(f. 53vs.) Anatolius, zijn broer, had bij uitstek berouw over wat hij gedaan had, totdat ze werden ontnomen van deze goede man. Toen hij naar Phrygië ging, werd hij bij hen ontvangen, terwijl de mensen daar tevreden waren. Euphemia, zijn vrouw had nooit kinderen gebaard, omdat ze onvruchtbaar was. En ze waren bedroefd, zeggend: “Wie zal onze erfgenaam zijn?” De godlievende Euphemia vastte dagelijks tot ’s avonds, terwijl ze grote aalmoezen gaf aan de vreemden, weduwen en wezen en hiervoor grote gebeden en smeekbedes deed.

Wanneer de dag van de heilige Maagd, de Moeder van God, Maria kwam op 21 Tobī²²⁹, hebben alle stedelingen, de mannen en de vrouwen hun (beste) kleding aangedaan en ze gingen tevreden en vrolijk naar de kerk. Euphemia, de moeder van de heilige Apa Menas, stond te bidden bij de zuil waarop het portret van de heilige Moeder van God, Maria, was geschilderd en ze smeekte God in tranen, (f. 54rt.) omdat ze alle vrouwen zag die goud, zilver

²²⁸ Anatolius schrijft aan keizer Carinus over Eudoxius, zodat keizer Carinus de massa zou ophitsen tegen Eudoxius.

²²⁹ 21 Tobī = 16 januari

en kostbare stenen droegen samen met hun kinderen. Ze versierde zich niet met goud of zilver wegens het verdriet dat in haar was. Een grote jaloezie had zich hierdoor meester van haar gemaakt. Terwijl zij nog aan't bidden was en de heilige Moeder van God, Maria, aan het aanroepen was, stak ze haar hand uit om haar vinger te dippen in de olie van de lamp die vóór haar brandde. Wanneer ze haar ogen opsloeg, hoorde ze een stem uit de mond van de Heer, Christus, opgeheven in een omhelzing met Zijn Moeder Maria, terwijl hij zei: "Amen." Een grote angst kwam over haar heen.

Wanneer de dienst van de heilige mysteriën werd beëindigd en het volk naar hun huis terugkeerde, vertelde ze haar man, Eudoxius, wat ze gehoord had. Hij was vervuld van een grote vreugde van de heilige Geest en zei aan zijn vrouw: "Wij geloven in God, zodat het zal gebeuren overeenkomstig wat jij gehoord hebt, want de betekenis van 'Amen' is: 'Dat het gebeurt'."

(f. 54vs.) In de volgende nacht kende Eudoxius zijn vrouw en ze werd zwanger. Een grote vreugde ontstond in hun huis. Toen de meest voorzichtige en eerbare vrouw Euphemia wist dat ze zwanger was, bleef ze waakzaam in alle reinheid, zij en haar man met haar, totdat ze het kleine kind baarde. En wanneer de dagen voltooid waren, baarde ze hem, gevuld met alle blijdschap en gunstig zijnde bij de Heer. Ze wensten hem de naam te geven van zijn grootvader Ploudianus. Zijn moeder wilde (dat) niet, omdat ze dacht aan wat ze gehoord had: 'Amen'. Ze noemde hem 'Mena', zeggend: "Als we de 'a' eerst plaatsen, dan staat er 'Amen', als we ze laatst plaatsen, dan wordt de naam 'Mena'. Toen de inwoners van heel het land waren gekomen en hen vereerden samen met die van zijn huis en al zijn soldaten, ontstond een grote vreugde in het huis van Eudoxius.

De dag dat hij geboren werd, liet zijn vader alle gevangenen vrij en hij verspreidde grote aalmoezen aan degenen die tekort hadden, aan weduwen en wezen. (f. 55rt.) En het kleine kind werd dagelijks beter, beetje bij beetje, totdat hij de schoolleeftijd bereikte. Zijn ouders onderwezen hem en leerden hem schrijven. Wanneer hij op korte tijd de letters meester was, zetten ze hem aan het lezen van de Schriften. De heilige Apa Menas was dag en nacht verbonden met de kerk. Hij was een man die nooit afzag van het gebed en dacht aan wat geschreven is²³⁰: "Bid zonder ophouden"; want hij was een kind van de belofte zoals Isaak en Samuel. Wanneer hij elf jaar was, stierf zijn vader Eudoxius op een hoge leeftijd, terwijl hij nog in het gebied van Phrygië was. Drie jaar na de dood van zijn vader, stierf ook zijn moeder Euphemia. Een zeer grote rijkdom en alle middelen van zijn ouders werden voor hem

²³⁰ 1 Tess. 5, 17.

achtergelaten. (f. 55vs.) Hij treurde als wees omwille van zijn ouders, maar hij bleef volledig waakzaam in dienst van God, terwijl zijn enige zorg, overdag en 's nachts, de kerk van God was.

Wanneer hij vijftien jaar was geworden, werd een koninklijk edict uitgevaardigd om soldaten te ronselen voor de legers. De heilige Apa Menas werd gedwongen tegen zijn wil, omdat een jonge kracht in zijn lichaam was. En Firmianos, de opperbevelhebber van de soldaten, overtuigde hem dit te doen wegens zijn vriendschap met zijn vader, hem zeggend: “Ik zal niet dulden dat de zoon van mijn vriend gedwongen en meegenomen wordt naar een vreemd regiment, zodat je gescheiden bent van mij.” En de tribuun hield van hem als van een echte zoon. Hij maakte hem de tweede naast hem over het hele leger en allen, van de kleinste tot de grootste, hadden hem lief.

In het tweede jaar²³¹ van Gaius Valerius Maximilianus²³², (f. 56rt.) na de verwijdering van Numerianus, namen dezen²³³ het keizersschap. Nadat de vervolging was opgehouden, die plaatsvond vóór hen, wakkerden dezen haar sterk aan, terwijl de hoorn van de anti-Christus, keizer Diocletianus, in een grote goddeloosheid was. Ze schreven naar elke stad en elk gebied dat in hun macht was een verordening die gevuld was met goddeloosheid, geschreven op deze wijze: “Diocletianus en Maximilianus, de zegevierende keizers, schrijven elk gebied voor dat iedereen de dienst van de goden vervult met grote ijver. Degene die ongehoorzaam is, zal gestraft worden met foltering en totdat hij sterft.” Dit decreet werd naar Phrygië gebracht en het werd publiekelijk voorgelezen. Alle leiders streefden ernaar om uit te voeren wat erin geschreven was.

Wanneer deze lichtglans, die schijnt in het midden van de soldaten, de heilige Apa Menas, de ontheiligde verdorvenheid van de duivel zag, verdeelde hij eerst zijn bezittingen en al wat hij had onder de behoeftigen, (f. 56vs.) daarna trok hij zich terug in de woestijn en hij oefende zich, terwijl hij het woord van David sprak²³⁴: “Ik zag wetteloosheid en twist in de stad. Zie, ik ging ver en verbleef in de woestijn.” Nadat hij een lange tijd in de woestijn had doorgebracht, terwijl hij een vrij man was²³⁵, daalde de gunst van God neer vanuit de hemel op hem. Hij deed zijn ogen open en zag de heiligen die hun strijd hadden voltooid, terwijl de engelen hen hadden gekroond en meegenomen naar de hemel, meer stralend dan de zon. Vervolgens verlangde hij ernaar om martelaar te worden in de naam van onze Heer.

²³¹ hier: <ME POME CŃTE, normaal: TME CŃTE Ñ POME

²³² Hier is er blijkbaar verwarring tussen Gaius Valerius Diocletianus en Marcus Valerius Maximilianus.

²³³ Dit zijn Diocletianus en Maximilianus. Van hen is nog steeds sprake in de volgende zinnen.

²³⁴ Ps. LV, 10 en 8.

²³⁵ DRESCHER vertaalt ΠΟΛΙΤΕΥΕ met ‘in goddelijke conversatie’, maar dit staat zo niet in het woordenboek.

Wanneer hij deze zaak overwoog, kwam er onmiddellijk een stem uit de hemel: “Gezegend zijt gij, o Menas, jij bent opgeroepen tot vroomheid vanaf jouw jeugd. Daarom zullen nu drie kronen voor jou ontstaan, onverwoestbaar en onvergankelijk zoals de naam van de heilige Drievuldigheid, datgene waarvoor jij gestreden hebt, één voor jouw maagdelijkheid, één voor jouw openbaar leven (f. 57rt.) en nog één voor jouw martelaarschap. Jouw naam zal beroemder worden dan (die van) vele martelaars. Ik zal alle mensen, stammen en talen doen komen van elke plaats om Mij te aanbidden in jouw martelaarsschrijn, terwijl ze jou geschenken brengen. En de eer, die jij zal ontvangen in Mijn koninkrijk, zal tienduizend keer overtreffen wat ik jou zal geven op aarde.”

Wanneer de heilige Apa Menas deze dingen gehoord had, was hij vol van de heilige Geest in vreugde en blijdschap. Hij stond dan op en ging naar het midden van de menigte, naar de gouverneur. Hij schreeuwde uit met de woorden²³⁶: “Degenen die mij niet zochten hebben mij gevonden, ik ben verschenen voor degenen die niet vroegen naar mij.” Onmiddellijk ontstond er een stilte en een verstomming wegens de aanwezigheid van de heilige Apa Menas. Wanneer ze hem zagen in zijn kluizenaarskleed, vroeg de gouverneur: “Wat is er gebeurd?” De gezegende Apa Menas schreeuwde uit: “Ik ben openlijk een christen.” (f. 57vs.)

Toen Pyrrhus, de bevelhebber, (dit) hoorde, zei hij tot hem: “Ben jij een vreemde of ben jij een stedeling? Jij hebt gedurfd in het midden van de strijd te komen, terwijl jij verlangde om de verjaardag van de keizers te hinderen en hun gebod veracht. Sommige leden van de falanx, aldaar aanwezig, keken in zijn gezicht en herkenden hem. Ze zeiden aan de bevelhebber: “Wij kennen hem. Zie, vijf jaar geleden was hij soldaat in het regiment van degenen die Loutouriakōn worden genoemd onder de tribuun Firmianus.” De bevelhebber zei tot hem: “Waarom gaf jij jouw militaire dienst op en vooral waarom geef jij toe christen te zijn?” De heilige Apa Menas zei tot hem: “Ik was een soldaat, maar toen ik het goddeloze bevel zag, heb ik me teruggetrokken. Nu ben ik openlijk een christen en ben ik aangesteld als soldaat onder mijn Heer, Jezus Christus.”

Toen hij dit hoorde, liet hij hem in de gevangenis werpen, totdat hij de onuitroeibare aanbidding van de afgodsbeelden zou vervullen. De volgende dag zat hij op de vonnisstoel. De gezegende werd uit de gevangenis gebracht. (f. 58rt.) Hij zei tot hem: “Goddeloze, waarom heb jij het aangedurfd in ons midden te komen en het bevel te negeren? Was jij niet bang voor de keizers en ben jij niet beschaamd om ons wetteloos te noemen?” De heilige Apa Menas antwoordde: “Zoals ik tegen hem heb gezegd, zeg ik ook vandaag: ‘Jullie en jullie

²³⁶ *Jes.* LXV, 1 en *Rom.* X, 20.

keizers, jullie zijn goddeloze misdadigers en jullie aanbidding is onrein.” De bevelhebber zei tot hem: “Zie hoe geduldig wij zijn met jou en terughoudend wegens jouw jeugd, maar vooral omdat jij soldaat bent en zoon van een aanvoerder. Vertel dan waar jij naartoe gegaan bent of waar jij geweest bent al die tijd.”

De zalige Apa Menas zei: “Ik heb zelf gekozen om in de woestijn met de wilde dieren te leven, eerder dan met jullie om samen met jullie te worden vernietigd. Want er is geschreven²³⁷: ‘Vernietig mijn ziel niet samen met die van de goddelozen en mijn leven niet met dat van mannen van bloed’.” Pyrrhus zei tot hem: “Die van de falanx hebben verteld over jouw geslacht en de reputatie van jouw voorouders. Daarom nu, offer (f. 58vs.) en behaag de keizer en ik zal de keizer over jou schrijven en hij zal jou een grote reputatie geven, die uitstijgt boven die van jouw vader. Misschien keur jij het af dat het aanvoorderschap van jouw vader jou ontnomen werd en dat je werd geplaatst in de falanx die lager is en deed jij dit daarom. De heilige Apa Menas antwoordde: “Dat wat je gezegd hebt, is mijn zorg niet, maar wel mijn gebed, ’s nachts en overdag, zodat ik de Heer behaag en de onvergankelijke kroon ontvang.”

Hij beval hen om hem uit te rekken en hem te slaan met slingerriemen van een onbewerkte stierenhuid, totdat de grond met zijn bloed was doordrenkt. Dit was de eerste foltering die hij hem gaf. Pkasius, de princeps, zei tot hem: “O man, heb medelijden met jouw jeugd. Offer, voordat jouw vlees wordt vernietigd.” De zalige Apa Menas antwoordde hem: “O slechte raadgever, misdadige leider, toen de rechter zetelde, heb ik niet aan hem gehoorzaamd, zou ik dan aan jou gehoorzamen en bovendien mijn God verlaten?” De bevelhebber beval²³⁸ (f. 59rt.): “Maak nog kwellende folteringen klaar voor deze goddeloze.” Hij werd opgehangen op het hermetarium en gevild tot zijn botten één voor één zichtbaar werden. De bevelhebber zei hem: “Heb je de folteringen gevoeld of niet?” De sterke strijder antwoordde: “Bij mijn koning Christus maken jouw folteringen voor mij kronen klaar.” De bevelhebber zei: “Weet jullie God nu dat jullie al deze ongemakken ontvangen in Zijn naam?”

De heilige Apa Menas zei tot hem: “Hij kent hetgene dat verborgen is en hetgene dat openbaar is, maar zoals het onmogelijk is goud te zuiveren zonder het te smelten in het vuur, zo is het onmogelijk om Christus te behagen zonder ongemak. Want dit vuur van jullie verteerde ons, zoals een vuur²³⁹ waarin goud werd gezuiverd²⁴⁰, maar nadien doofde het uit. Het vuur van Gehenna dat wacht op jullie is echter voor eeuwig onuitdoofbaar.” Daarop zei

²³⁷ Ps. XXVI, 9.

²³⁸ Hier staat een Koptische fout. Er staat $\alpha\chi\kappa\epsilon\lambda\epsilon\chi\epsilon$, maar het onderwerp dat erna volgt is enkelvoud.

²³⁹ $\mathbf{n-ox-[k]\phi}$ corrigeren naar: $\mathbf{n-ox-[k]\phi [\bar{\tau}]}$.

²⁴⁰ $\mathbf{n-\bar{\alpha}\chi-TEBO}$ i.p.v. $\mathbf{\epsilon\eta\epsilon-\bar{\alpha}\chi-TEBO}$ relatieve conversie van een temporeel geconverteerd Presens.

de bevelhebber tot hem: “Wens jij dat ik jou nog twee (f. 59vs.) of nog drie dagen toesta, totdat jij hebt nagedacht?” De heilige Apa Menas zei tot hem: “Ik was gestopt met nadenken voordat ik hier kwam. Niet één, zelfs niet twee keer heb ik overwogen dat heel de wereld zal sterven in de verwoesting.” De bevelhebber ontstak in woede. Er werd bevolen om scherpe ijzeren stekels te brengen, ze in de grond te bevestigen en hem erover te rollen totdat ze heel zijn lichaam hadden doorboord.

De heilige Apa Menas zei tot hem: “Denk niet dat al jouw ongemakken en jouw folteringen me zullen kunnen scheiden van de liefde van Christus. Er staat geschreven²⁴¹: ‘Wie is het die ons zal scheiden van de liefde van God? Is het verdrukking, nood, vervolging, honger, naaktheid, strijd of een zwaard?’ Al deze zullen waarlijk niet de overhand halen op degenen die dienaar zijn van Christus.” De bevelhebber zei: “Breng tapijten van zakkenstof en wrijf ze over de wonden die op zijn lichaam zijn.” De heilige Apa Menas voelde helemaal niets. Daarop zei de bevelhebber: “Ik ben degene die (f. 60rt.) jouw arrogantie zal vernietigen. Breng fakkels van vuur en plaats ze onder zijn ribben.” Wanneer het vuur ongeveer twee uur²⁴² onder de moedige had gebrand, voelde hij niets door de macht van God die met hem was. De bevelhebber zei: “Ik denk dat het helemaal niet kwelde dat het vuur onder hem brandde.”

De heilige Apa Menas zei: “Mijn Heer, Jezus Christus is degene die mij kracht geeft, omdat ik al deze ongemakken onderga voor Zijn heilige Naam, want Hij zei²⁴³: ‘Wees niet bang voor hen die jullie lichaam zullen doden, jullie ziel kunnen ze niet vernietigen’.” De bevelhebber zei: “Als jij een soldaat bent, hoe ken jij dan de Geschriften?” De bevelhebber beval hen om op zijn mond te slaan, totdat ze zijn tanden vernietigden. Terwijl ze sloegen, antwoordde de zalige²⁴⁴ niets. Heliodorus, de Cursor, zei aan de bevelhebber: “Je weet, mijn heer, dat dit geslacht christenen de folteringen verdraagt, omdat de dood immers hen meer omarmt dan het leven.”

De bevelhebber schreef (f. 60vs.) aan de Comes over hem dat hij een sterke soldaat was en hij informeerde hem over de hele stand van zaken. “Ik liet hem erg folteren, maar hij gehoorzaamde mij niet en offerde niet.” De heilige Apa Menas werd ingescheept op een zeeschip en naar de Comes gebracht. Een stem sprak de zalige Apa Menas toe, terwijl hij nog aan boord van het schip was: “Wees niet bang, mijn geliefde Menas, want Ik ben met jou op elke plaats waarnaar ze jou zullen brengen en Ik zal vóór jou zijn bij het comitatum, totdat jij

²⁴¹ Rom. VIII, p. 35.

²⁴² Het woord **οχνοχ** bevat een **η** te veel.

²⁴³ Mat. X, 28.

²⁴⁴ Hier wordt een **ε** gebruikt om het lijdend voorwerp **παρακαρτος** in te leiden i.p.v. **η**.

jouw strijd hebt volbracht.” De Redder vulde het gezicht van Zijn martelaar met glorie en schoonheid, zodat de andere soldaten die over hem bevoegd waren niet in zijn gezegend gezicht konden kijken.

Toen ze hem overhandigden aan de Comes, liet hij de gezegende in de gevangenis werpen met vele andere martelaars. En hij heeft hen alle moed gegeven om stand te houden, zoals een sterke commandant, die zijn soldaten vertrouwen geeft om te vechten in de oorlog voor hun koning. (f. 61rt.) Hij scheen in het midden van de heiligen zoals de zon, terwijl al de heiligen troost ontvingen in zijn aanwezigheid. Vervolgens verscheen de Redder aan Zijn heilige martelaar in de gevangenis. Hij vertelde hem wat er met hem zou gebeuren en alles dat Hij hem beloofde. Daarna zalfde Hij zijn lichaam zodat de folteringen hem niet zouden raken²⁴⁵. Hij gaf hem vrede en steeg dan op naar de hemel.

De volgende dag was de Comes gezeten op de rechtersstoel. In het begin probeerde hij hem tevergeefs te vleien, uiteindelijk bedreigde hij hem met de dood, maar hij kon hem niet doen offeren. Vervolgens deed hij hem honderd slingerriem(slagen) van onbewerkte huid geven op zijn buik. Daarna liet hij een zaag brengen om hem door te zagen. En wanneer de zaag op het lichaam van de heilige werd geplaatst, werd het ijzer zoals was, dat rook naar de geur van vuur, wegens de heilige hand van de Redder die zijn lichaam had gezalfd, zodat de folteringen geen macht op hem zouden hebben omwille van zijn reinheid. Vervolgens deed de Comes uitspraak over hem (f. 61vs.) om hem te doen onthoofden. Hij schreef zijn uitspraak op deze wijze: “Omdat Menas, de christelijke soldaat, immers niet wenste te gehoorzamen aan het edict van de keizer en niet offerde aan de goden, beveel ik dat hij wordt onthoofd met het zwaard en dat zijn lichaam verbrand wordt in een vuur.”

Wanneer de dienaars hem naar de plaats van zijn straf brachten, wandelde hij verheugd, stralend, jubelend en sprekend tot de menigte die hem volgde samen met ascetische monniken, terwijl hij hen allen zegende: “Wees standvastig in het geloof van Jezus Christus”. Hij knielde en bad. Na het gebed strekte hij zijn hals uit en hij werd onthoofd.

Hij voltooide zijn martelaarschap op de vijftiende van de maand Hathor tijdens de regering van Diocletianus en Maximilianus, de wetteloze en zondige keizers. Van een heel andere soort was het voorkomen van de heilige Apa Menas: sterk, mooi, vol genade en volmaakt in alle kennis en matigheid. Want hij was zeer vroom, terwijl hij (f. 62rt.) altijd bad zoals

²⁴⁵ **ⲛⲛⲉ-ⲃⲁⲕⲁⲛⲟⲕ** ⲛⲓⲛ is een negatief futurum III na ⲛⲉ, het lidwoord bij het onderwerp ontbreekt.

Cornelius²⁴⁶ tijdens zijn militaire dienst en hij was geliefd zoals hij. Hij was een vriendelijk man voor alle mensen zoals Moses. Hij was ook een vlekkeloze maagd, terwijl de maagdelijkheid hem verheef vanaf het begin. De deugdelijkheid riep hem op tot de roeping. Zijn heilig bloed kroonde hem.

Nadat hij was onthoofd, staken ze een vuur aan en ze gooiden zijn lichaam erin. En door de wil van God kwamen sommige gelovige broeders naar voren en ascetische monniken, die naar de beproeving van zijn strijd gekomen waren, en ze namen zijn lichaam weg uit het vuur. Ze maakten hem ijverig klaar voor de begrafenis en legden hem in een mooi versierde plaats. Na een tijdje kwam uit delen van Libië een menigte barbaren, die Naboutōn en Labothōn²⁴⁷ worden genoemd en ze verwoestten het district van Nepaeiat. Het regiment van de soldaten dat Loutouriakōn wordt genoemd, werd opgedragen om naar Alexandrië te gaan en de Mareotis te bewaken. Athanasius, de tribuun, was een vroom man. (f. 62vs.) Hij was de leider van dat regiment. Hij beraadslaagde met de christelijke soldaten die onder hem waren om de overblijfselen van de heilige Apa Menas met hen mee naar Egypte te nemen om hem te beschermen door zijn groot geloof in hem. Wanneer hij de plaats opende waarin hij was, straalde de hele plaats zoals de zon. De soldaten namen zijn heilige overblijfselen. Ze verborgen ze voor het volk in hun uitrusting. Ze namen ze aan boord en zeilden kalm weg. En door de wil van God bereikten ze Alexandrië in vijf dagen. De heilige martelaar verrichtte een groot wonder en bescherming voor hen. Toen ze het midden van de zee bereikten, kwamen vreselijke dieren uit de zee, hun nekken opgeheven en hun gezichten hadden het uitzicht van kamelen. En ze strekten hun grote nek uit in het schip om de overblijfselen van de deugdelijke weg te nemen samen met de zielen van de mensen die aan boord van het schip waren. Wanneer deze dieren, naar gewoonte (f. 63rt.), plotseling hun nek uitstrekten, dan kwam er vuur uit de overblijfselen van de heilige Apa Menas en het sloeg over in hun gezichten, zodat ze in het water verdwenen.

De volgende keren namen ze een zachte aard aan en lieten ze hun grote nekken neer en aanbaden de overblijfselen van de heilige, zodat de soldaten zeer verwonderd waren over de

²⁴⁶ Cornelius maakte deel uit van de gemeenschap van Pachomius. Hij behoorde tot de tweede groep leerlingen die naar Pachomius kwam rond 324. Hij stierf in 346. Dit is de enige Cornelius die vermeld is in: *Coptic Encycl.*, p. 635.

²⁴⁷ Procopius sprak van 'Nobadae' en 'Lebanthai', dit zijn de 'Naboutōn' en 'Labothōn' van deze tekst. 'Naboutōn' zou kunnen verwijzen naar de 'Natabudes' die beschreven zijn in: PAULY, *RE* 32, p. 1799. Dit is een groot volk in Noord-Afrika dat te situeren is bij het huidige Umm Gerrigesh, zo'n 70 km ten noordoosten van Cirta. Waarschijnlijk zijn de 'Labothōn' verre voorouders van de 'Lawāta' die zijn beschreven in: BOSWORTH C.E. e.a. (ed.), *Encyclopédie de l'Islam V*, Leiden-Parijs 1986, p.699-702. Dit is een ethnische groep berbers, maar in de loop der tijden werd het een benaming voor alle inheemse volkeren die de kuststrook van Noord-Afrika bewoonden. In de Mareotis waren de echte voorouders, die afkomstig waren van een Libische stam, te vinden. Er waren in Boven-Egypte zelfs nog enkele groepen aanwezig in de tweede helft van de 14de eeuw.

grote kracht die van de overblijfselen van de heilige uitging en over de bescherming die voor hen gebeurde via hem. Toen ze uit Alexandrië vertrokken, plaatsten ze hem op een schip van het meer Marea. Ze kwamen op die dag vanuit westelijke richting in Taposiriace Taenia aan. Ze plaatsten hem op een kameel en ze brachten hem eerst naar Kobiō, een dorp van de Mariotis. Toen ze de barbaren hadden overwonnen door de gunst van God en zijn heilige martelaar, brachten ze zijn heilige overblijfselen naar het dorp Esti.

Athanasius, de aanvoerder, plaatste het lichaam van de heilige op de kameel om hem mee te nemen, voornamelijk handelend uit vrees voor (f. 63vs.) de dieren die ze hadden gezien in de zee. Wanneer hij de kameel aanspoorde om op te staan, kon deze niet opstaan. En hij bleef het vele keren uithouden, terwijl ze de kameel bedreigden en sloegen, maar hij kon niet opstaan. De overblijfselen van de heilige werden overgeladen op een andere kameel die sterker was dan de eerste, maar die stond evenmin op. En hij probeerde dit één voor één met alle andere kamelen die bij hem waren, maar niet een van hen kon opstaan. Wegens de liefde van zijn ziel voor hem, was hij zeer gepijnigd van hart, aangezien hij hem wenste mee te nemen als een onoverwinnelijk wapen, maar niet één van de kamelen kon opstaan voor hem en zo konden de overblijfselen van de heilige niet overgebracht worden naar zijn plaats.

Athanasius, de tribuun, begreep dat deze zaak door God werd tegengehouden, opdat de overblijfselen van de heilige martelaar op die plaats zouden blijven. En hij maakte een houten afbeelding waarop hij de overblijfselen van de heilige Apa Menas schilderde. (f. 64rt.) Onderaan liet hij de gedaante van de schepsels schilderen die hij had gezien in de zee, in de vorm van kamelen die hem aanbaden. Als, zelfs tot vandaag, de vele onwetenden over het geheim deze gedaante zien, die deze gelovige schilderde, dan gaan ze ervan uit dat het kamelen zijn, zodat sommigen durven te zeggen van zo'n grote lichtglans dat hij een kameelhoeder was.

En zo plaatste de aanvoerder de afbeelding op de overblijfselen van de heilige zodat zijn gunst en macht op de afbeelding zou afstralen. Hij zou het met zich meenemen om voor hem als bescherming te fungeren, niet alleen op zee, maar op alle plaatsen waarheen hij zou gaan, zoals een onoverwinnelijk wapen. Hij plaatste de overblijfselen van de heilige martelaar in een (doods)kist van hout dat niet rot en plaatste de houten afbeelding, die hij geschilderd had, op zijn overblijfselen. Hij begroef ze daar met gedenkgeschriften. Hij liet een klein schrijn boven hem bouwen in de vorm van een klein, (f. 64vs.) beschut graf. Ditmaal beschilderde hij de grafsteen met een houten ikoon naar de voorstelling van de eerste. Hij nam het met zich mee en bracht het terug naar zijn land in vreugde en vrede, samen met zijn hele gevolg.

Er was een kleine jongen in dat dorp, Esti, de plaats waarin ze de overblijfselen van de heilige hadden begraven. De kleine jongen was kreupel sinds zijn geboorte. De kreupele kroop op een dag tot buiten het dorp. God wenste om de beenderen van de heilige Apa Menas te openbaren. De kreupele keek en zag een lamp branden in het graf van de heilige Apa Menas. Toen hij het graf al kruipend bereikte onder leiding van God, deed Hij hem inslapen en hij viel in't slaap. Zijn ouders zochten naar hem en ze troffen hem daar slapend aan. Ze staken een stok naar hem uit in de veronderstelling hem te raken, maar hij sprong op en vluchtte op zijn benen naar het dorp. (f. 65rt.) Wanneer de dorpelingen hem zagen, waren ze verbaasd.

Zijn ouders vroegen hem: “Wat is er met jou gebeurd?” En hij vertelde hen alles. Zijn ouders kwamen buiten samen met al de dorpelingen en God deed hen het licht zien boven de overblijfselen van de heilige. Allen geloofden ze. Haastig gingen ze weg en brachten ze alle zieken die in het dorp waren: de kreupelen, de blinden en degenen die bezeten waren door demonen. En hij schonk hen allen genezing. Het bericht verspreidde zich in het hele land van de Mareotis. Ze brachten allen die ziek waren en hij schonk hen allen genezing.

Toen bouwden ze een kleine kapel op het graf zoals een tetrapylon²⁴⁸ en ze hingen een lamp op in het midden naar het voorbeeld van voorheen. De lamp bleef dag en nacht branden zonder helemaal uit te gaan. Allen die olie van de lamp meenamen naar verre landen, voor hen gebeurde genezing, zodat een grote massa samenkwam bij hem en nog een ontelbare menigte uit alle landen, die (f. 65vs.) altijd continu naar hem bleef komen.

Ze hadden nood aan water omdat de plaats een woestijn was. Met bijstand van de heilige Mysteriën verzochten de hoofdburgers van Alexandrië, van de Mareotis en al de leiders van Egypte de heilige Athanasius, de aartsbisschop, om een wonderlijk martelaarsschrijn te bouwen ter verheerlijking van God en de heilige Apa Menas. Ze waren verheugd samen met alle mensen die ernaartoe gekomen waren.

En de heilige Athanasius was machteloos wegens de verzoeken van de goddeloze Arianos die hem achtervolgden. [...] terwijl God het slechte geloof van de ketters vernietigde. Hij deed de rechtvaardige en vrome keizer Jovianus oprijzen. De kerk verwierf opnieuw eer in zijn dagen. Daarop begon de heilige Athanasius met het uitvoeren van het verzoek van de volkeren die God en Zijn heilige martelaar vereren. Wanneer de godlievende keizer Jovianus dit hoorde, schreef hij aan de aanvoerder van Alexandrië om hem bij te staan (f. 66rt.) met geld voor de bouw van de kerk in de naam van de heilige martelaar. En zo commandeerde hij

²⁴⁸ Corrigeren naar: ΟΧ[ΤΕ]ΤΡΑΠΥΛΟΝ.

met grote macht. Hij voltooide ze in alle schoonheid. Hij verfraaide ze met kostbare, marmeren stenen, die blonken zoals goud.

In de dagen van de rechtvaardige keizers, Valens en Valentinus, zijn broer, de zonen van de gezegende keizer Jovianus, schreven ze naar de augustalis van Alexandrië, Tatianus²⁴⁹. Hij verkondigde aan alle bisschoppen van Egypte de beproeving van de heilige Apa Menas. En zo waren de bisschoppen verzameld, ze zetten de overblijfselen van de heilige Apa Menas neer en plaatsten ze in de crypte die voor hem was gemaakt. Ze vierden het feest van de inwijding van de kerk op de eerste van Epip. Grote, ontelbare wonderen en mirakels gebeurden door hem.

En ze kwamen omwille van de genezende kracht waarmee God hem had begenadigd vanuit elke plaats naar zijn heiligdom en brachten giften. Wanneer een tijd was voorbij gegaan tot de dagen van Theodosius de Grote en zijn zonen Arcadius en Honorius (f. 66vs.) en in de dagen van de aartsbisschop Theophilus, heerste er vrede en was hun regering goed. Wanneer het feest van de heilige martelaar plaatsvond op de vijftiende van Hathor, verzamelde telkens een grote menigte. Ze waren bedroefd omdat de massa's niet in de kerk konden, maar buiten stonden aan de rand van de woestijn.

De heilige aartsbisschop Apa Theophilus was daar. Wanneer de nood werd vastgesteld waarin het volk zich bevond, schreef hij naar keizer Arcadius. En de keizer droeg op om een passend, breed martelaarsschrijn te bouwen. En ze werkten met koninklijke macht en vermogen, met een decoratieve kundigheid zoals (die van) de tempel van Solomon. En hij maakte het één met het martelaarsschrijn dat de heilige Athanasius eerst had gebouwd. Wanneer Theophilus het in alle schoonheid had voltooid, verzamelde hij een synode van bisschoppen²⁵⁰ en alle leiders van Egypte. Ze hebben het gewijd in roem en waardigheid.

(f. 67rt.) In de dagen van Timotheus, de belijder-aartsbisschop, in de dagen van Zeno, de godlievende keizer, hoorde de heilige keizer van de wonderen, mirakels en genezingen die gebeurden in het martelaarsschrijn van de heilige Apa Menas. Hij was verbaasd. Hij vereerde God, Deze die Zijn heiligen vereert. Daarop vertelde de aartsbisschop Timotheus aan keizer Zeno over de barbaren die over de Mareotis kwamen om het martelaarsschrijn en al de kerken van de Mareotis te kwellen.

Vervolgens beval de keizer aan al de senatoren in het koninkrijk om voor elk van hen een paleis te bouwen op die plaats. Hij schreef ook naar de leiders van Alexandrië en Egypte,

²⁴⁹ Tatianus: Cfr. PAULY, *RE* 2^e reeks 8, p. 2463-2467. Flavius Eutolmius Tatianus was van 367 tot 370 praefect van Egypte en kreeg dan ook de titel 'augustalis' in die periode. Hij wordt algemeen gezien als een die de orthodoxe Christenen vervolgde ten voordele van de Arianen.

²⁵⁰ **Ν-ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ**: de **Ν** staat voor de genitief, dus het lidwoord ontbreekt.

zodat inwoners van verschillende plaatsen daar voor zichzelf een huis zouden bouwen, totdat er een stad ontstond. En zo werd ze gesticht en ze gaven haar de naam Martyropolis²⁵¹. Menigtes van elk land kwamen bijeen en verbleven erin. En keizer Zeno zorgde voor nog 1200 soldaten²⁵² om die plaats te bewaken tegen de aanval van de menigte barbaren. (f. 67vs.) Ter bescherming van de hele Mareotis en het volledige martelaarsschrijn deed de godlievende keizer dit. De keizer gaf aan hen *annona* uit de staatsinkomsten van de Mareotis. Hij gaf ook enkele provincies van Egypte aan het martelaarsschrijn, terwijl hij hun belastingen kwijtschold om ze te spenderen aan de voltooiing²⁵³ van de kerk en de verblijfplaatsen die hij erin gebouwd heeft.

Ook ten tijde van de keizer Anastasius werd men vlijtig en de dienst van God steeg naar het hart van de bevelhebber die toegewezen was aan zijn pretorium, want hij had ook gehoord van de wonderen en de mirakels die de heilige Apa Menas verrichtte. Hij zag ook het aantal menigtes die naar zijn heiligdom kwamen en dat ze problemen hadden. Want als ze van het meer kwamen en voortgingen naar die woestijn, dan vonden ze geen stopplaats of water, totdat ze het heilige martelaarsschrijn hadden bereikt. De bevelhebber bouwde verblijfplaatsen bij het meer en rustplaatsen zodat de menigte er zou kunnen verblijven. En hij liet ertussen het marktplaats oprichten zodat de menigte (f. 68rt.) er al hun noodzakelijke zaken zou vinden en kopen.

Hij maakte ruime opbergplaatsen zodat de massa's hun kleding, bagage en alle zaken die ze meebrachten naar zijn martelaarsschrijn erin konden plaatsen. Wanneer hij alles had voltooid, gaf hij zijn naam eraan: Philoxenité²⁵⁴. Hij richtte ook op verschillende plaatsen zuilengangen op waar het volk tot rust kon komen. Vanaf de verblijfplaatsen tot aan de kerk voorzag hij, als verfrissing voor het volk dat geschenken brengt naar de kerk, plaatsen op de wegen om water te putten en hij plaatste er waterkruiken bij, met telkens tien mijl tussen een plaats om water te putten en de volgende.

En dit gebeurde vanaf de tijd van de keizer Heraclius, totdat de Saracenen het land innamen²⁵⁵, terwijl het volk opgetogen en verheugd was en giften bracht naar zijn heiligdom

²⁵¹ In andere teksten wordt soms 'Zenonopolis' vermeld i.p.v. 'Martyropolis', maar beide benamingen zijn artificieel.

²⁵² De Ethiopische versies verhogen het aantal soldaten nog tot 12.000 en zelfs tot 123.000.

²⁵³ **ⲉⲁ[ⲉⲗ]ⲟⲗⲟⲥ** corrigeren naar: **ⲉ-ⲉⲗⲟⲗⲟⲥ**.

²⁵⁴ Uit de mirakels blijkt dat Philoxenité de aanlegplaats was, na de tocht over het Mareotismeer, voor de pelgrims op weg naar het schrijn van Apa Menas. Er is geen getuigenis van een pretoriaanse perfect met de naam Philoxenus onder Anastasius. In 525 was er wel een Philoxenus consul voor het Oosten die werd verbannen door Anastasius. Misschien is deze man bedoeld. DRESCHER J., *More About St. Menas*, in: *ASAE* 41 (1942), p. 69, n. 1.

²⁵⁵ Hier geeft de Ethiopische versie een beter lezing: 'tot de tijd van de koning Heraclius, wanneer de Saracenen het land namen'.

wegens de wonderen die erin tot stand kwamen en de genezende gunsten die door hem werden verricht. Want werkelijk waar is het woord dat onze Redder heeft gezegd²⁵⁶: “Degene die mij vereert, zal ik vereren.”.

Omdat de heilige Apa Menas (f. 68vs.) God immers diende met heel zijn hart, met vroomheid vanaf zijn jeugd, met vasten en gebeden en reinheid vanaf zijn geboorte tot zijn dood en hij op het einde zijn lichaam opofferde als een levend, heilig offer dat God tevreden stelt, laat ons bidden tot hem, zodat hij ook voor ons een gezant zal zijn, want hij is in staat ons te herinneren vóór Degene Wiens wens bestaat uit medelijden, Onze Heer Jezus Christus, Deze, door Hem is de eer aan de Vader, met Hem en met de heilige Geest, levengevend en onwezenlijk, nu en altijd, voor eeuwig en eeuwig. Amen.

3.5 Confrontatie van literaire bronnen en archeologische observaties

De legendes en literaire bronnen, die slechts teruggaan tot de zevende eeuw kennen een te vroege datum toe aan alles wat gebeurd is. Ze vermelden dat het lichaam van de martelaar Menas, die stierf tijdens de vervolging onder Diocletianus, begraven was op een onbelangrijke plaats in de Libische woestijn. Het graf zelf werd vergeten en het werd tientallen jaren later herontdekt door een miraculeuze genezing. De herontdekking zette aan tot de bouw van een kleine kapel, waarvan gezegd wordt dat het de vorm had van een tetrapylon.

De eerste pelgrimskerk werd volgens de legende gebouwd tijdens de regering van de keizer Jovianus, dus rond 363. In de tijd van zijn opvolgers, Valens en Valentinianus, werden de overblijfselen van Menas in de crypte geplaatst en werd de kerk ingewijd. Op verzoek van patriarch Theophilus werd de kerk herbouwd door keizer Arcadius in het begin van de vijfde eeuw. In de tekst lijkt het alsof hij een tweede kerk toevoegd, maar dit is waarschijnlijk een verkeerde interpretatie. Het werk ondervond veel vertraging, zodat het gebouw slechts werd voltooid in de late vijfde eeuw, onder patriarch Timotheus II Aelurus.

Onder keizer Zeno begon men de stad op te bouwen rondom het heiligdom. Hij voorzag het nodige land, richtte herbergen op voor pelgrims en vestigde er een garnizoen.

Deze legendarische geschiedenis heeft geen archeologische bevestiging. Het eerste schrijn van Apa Menas is ontstaan in de late vierde eeuw en het was slechts een kleine rechthoekige

²⁵⁶ Cfr. *Joh.* XII, 26.

structuur. Dit is dus later dan de legende doet vermoeden en de vorm van een tetrapylon is ook niet archeologisch vast te stellen.

Volgens de legende is de eerste kerk gebouwd in de tweede helft van de vierde eeuw. De martelaarskerk, die in de plaats kwam van dit schrijn, dateert echter uit de eerste helft van de vijfde eeuw. De uitbreiding vond plaats in de tweede helft van de vijfde eeuw, terwijl de legende deed vermoeden dat dit in het begin van de vijfde eeuw gebeurde. De tekst zegt wel dat ze pas voltooid werd in de tweede helft van de vijfde eeuw. Als deze passage toch zou verwijzen naar de bouw van de Grote Basilica dan is ook deze datum te vroeg, want de bouw vond plaats na de tweede helft van de vijfde eeuw en de tweede fase in de overgang van de vijfde naar de zesde eeuw. De stad is opgebouwd in de vijfde en de zesde eeuw, dus ook weer iets later dan de legende suggereert.

4 Apa Menas

4.1 Inleiding

Apa Menas is één van de belangrijkste heilige martelaars uit het Oosten en werd zowat de patroonheilige van het christelijke Egypte. Hij wordt door de Koptische kerk herdacht op 15 Hathor, i.e. 11 november. Over de cultus van Apa Menas is veel geweten, maar over de heilige zelf weten we bijna niets. In dit hoofdstuk worden eerst de verschillende bronnen met informatie over Apa Menas beknopt besproken. De informatie die deze bronnen ons verschaffen, wordt vervolgens uiteengezet en geïnterpreteerd. In de zoektocht naar de echte Apa Menas worden verschillende hypotheses onder de loep genomen en getest op hun historische waarde.

4.2 Bronnen

De geschreven legende van de martelaar is opgesteld toen het heiligdom van Apa Menas al een tijd bestond²⁵⁷. Misschien werd verondersteld dat ze door iedereen was gekend, maar het is waarschijnlijker dat er in het licht onderontwikkelde Koptisch milieu geen geestelijke was die een hagiografisch stuk kon opstellen volgens de regels van het genre, zodat men het kon laten lezen aan bezoekers.

Over zijn persoon, leven en martelaarschap zijn er uitgebreide bronnen in het Grieks, Koptisch, Arabisch, Oud-Nubisch, Ethiopisch, Latijn, Syrisch en Armeens²⁵⁸. Veel van deze teksten zijn nog niet gepubliceerd. De bronnen kunnen onderverdeeld worden in verschillende categorieën en hun beweringen zijn soms tegenstrijdig. De belangrijkste bron is het Koptische manuscript Cod. M. 590, meer bepaald het Martyrium en het Encomium, waarvan hierboven een vertaling werd gegeven.

Er zijn vijf categorieën Griekse teksten over het leven van Apa Menas met onderling veel verschillen²⁵⁹. Ook binnen de categorieën zijn er vaak verscheidene versies die onderling nogal kunnen variëren. Ook van zijn mirakels bestaan een aantal Griekse verhalen, die soms

²⁵⁷ PEETERS P., *Les Tréfonds Oriental de l'Hagiographie Byzantine (Subsidia Hagiographica 26)*, Brussel 1950, p. 35.

²⁵⁸ CANNUYER, *Saint Mina aux Chameaux*, p. 139.

²⁵⁹ MIEDEMA R., *De Heilige Menas*, Rotterdam 1913, p. 18.

door een levensbeschrijving zijn voorafgegaan en die onderling verschillen in aantal en inhoud van de wonderen²⁶⁰.

In het Latijn zijn er vier categorieën levensverhalen van Apa Menas, ook weer met hun varianten²⁶¹. In het Koptisch zijn er een aantal Menashymnes, maar van het Martyrium, de mirakels en het Encomium, uitgegeven door J. Drescher, is slechts één Koptisch manuscript bekend.

Er zijn ook talrijke Arabische teksten en enkele Syrische codices over het leven van Apa Menas²⁶². De Arabische verhalen zijn te dateren van de 13de tot de 18de eeuw²⁶³. Enkele Arabische teksten zijn afgeleid van het Koptisch Encomium. Naast een Arabisch Synaxarium is er ook een Ethiopisch Synaxarium²⁶⁴. Van de Ethiopische teksten vormt het Synaxarium de oudste groep en dit loopt ongeveer parallel met het Griekse Martyrium en het Arabisch Synaxarium, met uitzondering van het einde. De andere groep Ethiopische teksten is relatief jong, want de oudste tekst dateert uit de 15de eeuw. De Ethiopische verhalen zijn waarschijnlijk ook afgeleid van het Koptisch Encomium, hoewel er enkele wijzigingen zijn aangebracht. Verder is er nog een Oud-Nubische tekst over Apa Menas gevonden in de buurt van Edfoe, maar die is onvertaalbaar²⁶⁵.

De voornaamste bron voor de mirakels is een Grieks manuscript van de gewezen synodale bibliotheek van Moskou, dat gepubliceerd is door J. Pomjalovskij²⁶⁶. De opstellers van de tekst hebben ze, zonder duidelijke reden, onder de patriarch Timotheus geplaatst. Ze hebben ofwel Timotheus I op het oog gehad ofwel, meer waarschijnlijk, de bekende monofysitische patriarch Timotheus II Aelurus.

Het manuscript is zeker opgesteld na het einde van de vijfde eeuw, want meer dan één passage is ontleend aan de mirakels van de heiligen Cosmas en Damianus en bovendien bevatten ze verscheidene verhalen die de Syrische biografie van Simeon de stiliet imiteren. Er zijn ook gelijkenissen tussen de mirakels van Apa Menas en die van de heiligen Cyrus en Johannes van Menouthis²⁶⁷. Een algemene classificatie van alle teksten met de mirakels van

²⁶⁰ MIEDEMA R., *De Heilige Menas*, Rotterdam 1913, p. 23.

²⁶¹ Ibidem, p. 24.

²⁶² Ibidem, p. 29.

²⁶³ JARITZ, *arabischen Quellen*, p. 62.

²⁶⁴ BUDGE W. (ed.), *Texts Relating to Saint Mēna of Egypt and Canons of Nicaea in a Nubian Dialect*, Londen 1909, p. 27.

²⁶⁵ KAUFMANN, *Ikongraphie*, p. 16.

²⁶⁶ PEETERS P., *Les Tréfonds Oriental de l'Hagiographie Byzantine (Subsidia Hagiographica 26)*, Brussel 1950, p. 36.

²⁶⁷ Ibidem, p. 37.

Apa Menas kan pas meer licht werpen op deze kwestie. Als slechts een deel onderzocht wordt, zijn de bevindingen onvolledig en dus zeer bedriegelijk.

Zo is er een Ethiopische bron die een paar passages bevat die in de Griekse uitgave ontbreken, enkele verhalen die zich niet meer bij het manuscript bevinden buiten beschouwing gelaten. De onmiddellijke bron van de Ethiopische mirakels kan niets anders zijn dan een oude Arabische versie die verloren is gegaan. Het Arabisch verhaal dat nu in omloop is, dateert uit de 17de-18de eeuw en gaat terug op een Griekse bron.

De Koptische mirakels vermelden dat ze opgesteld zijn door patriarch Theophilus. Toch dateren ze waarschijnlijk van later, want ze vermelden regelmatig Philoxenité als aanlegplaats voor pelgrims na hun tocht over het Mareotismeer²⁶⁸. Het Encomium vermeldt dat deze plaats zijn naam slechts ontving onder keizer Anastasius. Ze zou genoemd zijn naar haar stichter, de bevelhebber Philoxenus. Als dit waar is, kunnen de mirakels niet geschreven zijn door Theophilus, noch door Timotheus. Er is in het vorige hoofdstuk gebleken dat het Encomium niet zo historisch is als aanvankelijk gedacht werd. Toch is het onwaarschijnlijk dat Philoxenité was gesticht vóór de grote uitbreiding van het schrijn in de tweede helft van de vijfde eeuw.

Er is ook een Nubisch mirakel van Apa Menas bekend²⁶⁹. Waarschijnlijk heeft het de Koptische of de Arabische versie als bron en niet de Griekse zoals meestal wordt beweerd. De Griekse mirakels zijn op schrift gesteld toen het Nubisch mirakel al bestond.

4.3 De gegevens uit de bronnen

4.3.1 *Zijn leven van geboorte tot martelaarschap*

Apa Menas is geboren in de tweede helft van de derde eeuw n.C.²⁷⁰. Volgens het Martyrium was Apa Menas een Egyptenaar van goede afkomst, die geboren is in de Mareotis, maar volgens het Encomium was hij afkomstig van Nikiou in Klein-Azië. In de Arabische versie wordt vermeld dat dit de stad Ibschadi is²⁷¹. Ibschadi ligt dichtbij Kafr az-Zayat, in de provincie van Gharbieh²⁷². Toch ligt Nikiou in werkelijkheid niet bij Ibschadi, maar 25km meer zuidelijk. Het Encomium weerlegt dat hij van Nepaeiat of het zuiden van de Mareotis kwam en dat hij een kameelhoeder is geweest. Het Ethiopisch Synaxarium heeft als

²⁶⁸ DRESCHER J., *St. Menas' Camels Once More*, in: *BSAC* 7 (1941), p. 24.

²⁶⁹ PEETERS P., op. cit., p. 38.

²⁷⁰ JARITZ, *arabischen Quellen*, p. 49.

²⁷¹ Ibidem, p. 88.

²⁷² CANNUYER, *Saint Mina aux Chameaux*, p. 139.

geboorteplaats van Apa Menas de stad Quetwa in Egypte, maar geen enkele plaats in Egypte kan hiermee gelijk gesteld worden²⁷³. Waarschijnlijk werd Cotyaeum in Phrygië bedoeld.

Hij was de zoon van Euphemia en Eudoxius, de militaire bevelhebber in Phrygië²⁷⁴. Na de dood van zijn vader werd Apa Menas soldaat in Phrygië. Tijdens de regering van Diocletianus werden volgens een edict keizerlijke offers voor de goden gevraagd en om die reden verliet Menas het leger²⁷⁵.

Hij trok zich terug in de woestijn om steun te vinden in het gebed²⁷⁶. Daar had hij volgens het Koptisch Encomium en het Arabisch Synaxarium een visioen dat hem deed beslissen om martelaar te worden. Volgens de Ethiopische versie vluchtte hij ook in de woestijn, maar werkte hij daar als landbouwer²⁷⁷. In deze versie had hij na enige tijd een visioen en een stem riep hem op om martelaar te worden. Dit deed hem beslissen terug te keren naar de stad en zichzelf openlijk voor de bevelhebber te presenteren in het theater op een feestelijke gelegenheid om een belijdenis te maken van het christelijk geloof²⁷⁸. De gouverneur Pyrrhus probeerde hem te doen terugkomen op zijn beslissing door hem de keuze te geven tussen keizerlijke offers aan de goden of martelingen, maar dit was tevergeefs.

Hij werd op 15 Hathor terechtgesteld en onthoofd in Cotyaeum in Phrygië. De Arabische benamingen van Phrygië en Ifrīqiya lijken op elkaar en hierdoor is later verwarring ontstaan, daarom vermelden sommige Arabische bronnen Ifrīqiya als plaats van zijn dood. De plaats van terechtstelling is een onzeker element in de legende, want hij is naar alle waarschijnlijkheid in Alexandrië gedood.

4.3.2 *Zijn begrafenis*

Er zijn verschillende versies van de begrafenis van de heilige en zijn uiteindelijke herontdekking. De Koptische en andere schrijvers wisten blijkbaar niet hoe zijn schrijn is ontstaan²⁷⁹. Ze verkozen bovendien hun eigen meer spectaculaire verhalen boven de eenvoudige waarheid. De werkelijkheid was soms gewoon dat een schrijn werd gebouwd ter ere van een martelaar die voortleefde in de lokale traditie als de gelegenheid daartoe gunstig was.

²⁷³ DE LACY O'LEARY D.D., *The Saints of Egypt*, Londen - New York 1937, p. 199.

²⁷⁴ DAVIS, *Cult of Saint Thecla*, p. 309.

²⁷⁵ GROSSMANN, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 281.

²⁷⁶ DE LACY O'LEARY D.D., op. cit., p. 195.

²⁷⁷ KAUFMANN, *Ikongraphie*, p. 18-19.

²⁷⁸ DE LACY O'LEARY D.D., op. cit., p. 195.

²⁷⁹ DRESCHER, *Apa Mena*, p. XVI-XVII.

Hoewel zijn lichaam normaliter in Phrygië moest gecremeerd worden, werd het volgens het Encomium en het Ethiopisch en Arabisch Synaxarium meegenomen door zijn vroegere legerkameraden²⁸⁰. Die werden op dat moment overgeplaatst naar Egypte om barbaarse aanvallen af te weren in de Mareotis. Hij zorgde voor een rustige overtocht en verdreef zeemonsters met lange nekken en gezichten als kamelen door vuur in hun gezichten te spuwen²⁸¹. Toen de tocht naar Mareotis ten einde was en de invasie van de barbaren vrijdeld, werd zijn lichaam op een kameel gelegd om de martelaar mee terug te nemen naar Phrygië. Wanneer de kameel en ook alle andere kamelen waarop het lichaam was gelegd, weigerden op te staan, werd dit geïnterpreteerd als de wens van de martelaar om in de Mareotis begraven te worden, wat dan ook gebeurde.

Andere verhalen, o.a. het Latijns martyrium, vermelden dat zijn lichaam op een kameel werd gelegd²⁸². Die droeg hem tot aan een zekere plaats en weigerde dan om verder te gaan, zodat het lichaam daar werd begraven. Deze tekst poogt wellicht te verklaren hoe een bepaalde kerk in het bezit is gekomen van het heilige lichaam²⁸³.

De overlevering die het best bij de waarheid aansluit, is het anonieme Martyrium van Apa Menas, want het stemt overeen met de archeologische bevindingen²⁸⁴. Het is overgeleverd in het Grieks en in het Koptisch en vertelt dat na het martelaarschap van de heilige zijn overblijfselen werden verzameld door zijn zus, die ze naar Alexandrië bracht. Omdat zijn zus zijn lichaam naar Egypte bracht, zou zij ook zijn begrafenis georganiseerd hebben. Zijn zus was normaal gezien op de hoogte van de plaats van een graf in familiebezit. Dit zou gelegen zijn bij hun geboorteplaats en hier werd hij dan ook begraven. Het is dus niet onwaarschijnlijk dat het graf waar zijn overblijfselen uiteindelijk zijn gevonden, dit familiegraf is.

4.3.3 De herontdekking van het graf

Na deze tweede begraafing werd het graf vergeten tot zijn herontdekking ten tijde van keizer Constantijn. Hiermee begon de geschiedenis van het pelgrimsoord van Abū Mīnā²⁸⁵. Er zijn

²⁸⁰ GROSSMANN, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 281.

²⁸¹ DAVIS, *Cult of Saint Thecla*, p. 310.

²⁸² DE LACY O'LEARY D.D., *The Saints of Egypt*, Londen - New York 1937, p. 195.

²⁸³ Delehaye H., *L'Invention des Reliques de Saint Ménas à Constantinople*, in: *Analecta Bollandiana* 29 (1910), p. 123.

²⁸⁴ GROSSMANN, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 281.

²⁸⁵ JARITZ, *arabischen Quellen*, p. 23.

verschillende versies over het begin van de cultus van Apa Menas²⁸⁶. Volgens het Encomium en een Ethiopische tekst was zijn eerste wonder de genezing van een kreupele jongeling van een naburig dorp, die bij het graf van Apa Menas sliep. Apa Menas zorgde ervoor dat hij weer kon lopen.

Volgens het Ethiopisch en Arabisch Synaxarium werd het graf herontdekt door een schapenhoeder die opmerkte dat een schurftig schaap zich op een bepaalde plaats rolde waar vocht uit de grond kwam en er genezen werd. Toen de herder dit wonder zag, was hij verbaasd. Hij maakte een mengeling van aarde en water, besmeerde daarmee alle schurftige schapen en allen genazen onmiddellijk. Daarna pas gebeurden genezingen van mensen. Dit was het begin van veel genezingsmirakels voor zieken die massaal daarnaartoe kwamen²⁸⁷. De dochter van keizer Constantijn werd zo van lepra genezen en Apa Menas openbaarde haar de plaats van zijn lichaam²⁸⁸. Volgens de legende richtte Constantijn als dankbetuiging boven zijn graf een kerk op gewijd aan de heilige. Die kerk werd in de vijfde eeuw vervangen door een grotere en mooiere en er ontstond een nederzetting die zich langzaam begon uit te breiden.

4.3.4 Een ongewone legende

Het Arabisch manuscript Hs. T wijkt volledig af van deze legende²⁸⁹. In dit levensverhaal ondergaat Apa Menas het martelaarschap samen met zijn moeder. Het gaat om dezelfde Menas want de data van hun martelaarschap zijn hetzelfde. Uitzonderlijk is het feit dat dit plaatsheeft in Alexandrië, terwijl Apa Menas nog maar acht jaar oud is. Ook de namen van zijn ouders zijn anders: Urania en Tawris. Het zou kunnen dat Urania gelijk te stellen is met de heilige Thecla. Tussen Thecla en Apa Menas bestond een speciale relatie die in het volgende hoofdstuk wordt verduidelijkt²⁹⁰.

Dit martelaarschap plaatst zijn sterfplaats in Egypte en dus niet in Phrygië of Ifrīqiya. De opsteller van dit manuscript was echter wel op de hoogte van de traditionele legendes, want hij verwerkte ook de overplaatsing van de vader van Apa Menas naar Ifrīqiya. Hij miskende echter de andere banden met Ifrīqiya of Phrygië. De nadruk werd daarentegen gelegd op zijn Egyptische afkomst en zijn martelaarschap werd in Egypte, in Alexandrië, geplaatst. Dit

²⁸⁶ KAUFMANN, *Ikongraphie*, p. 23.

²⁸⁷ DE LACY O'LEARY D.D., *The Saints of Egypt*, Londen - New York 1937, p. 195.

²⁸⁸ KHATER A., *La Translation des Reliques de Saint Ménas à son Église au Caire*, in: *BSAC* 16 (1961), p. 161.

²⁸⁹ JARITZ, *arabischen Quellen*, p. 132-133.

²⁹⁰ Zie blz. 165-168 van dit werk.

martyrium sprak de Kopten waarschijnlijk het meest aan, maar het kan niet de oorspronkelijke versie zijn. Deze legende heeft bepaalde elementen overgenomen van de andere versies en is dus zeker later te dateren.

4.3.5 *De mirakels*

Het relaas van de mirakels van Apa Menas heeft zich verspreid doorheen de christelijke wereld, in alle talen en dialecten van het gebied²⁹¹. Volgens de Griekse tekst verrichtte Apa Menas 13 mirakels, maar het aantal stijgt tot 19 in de Ethiopische versie²⁹².

- 1) De woordbreuk van de eigenaar van een onvruchtbare kameel en zijn straf.
- 2) De bestraffing van een man die een varken van Apa Menas had gestolen.
- 3) Het wonder van de merrie die geboorte gaf aan een veulen met slechts drie benen.
- 4) Het varken dat gedood werd door de duivel en uit de dood opgewekt werd door Apa Menas.
- 5) De bestraffing van een christen die een valse eed aflegde tegen een jood.
- 6) Genezing van een lamme en een oude dove vrouw.
- 7) De pelgrim die in stukken gesneden was en uit de dood opgewekt werd door Apa Menas.
- 8) De bestraffing van een man die een zilveren bord achterhield dat aan Apa Menas toekwam en de redding van zijn slaaf die zich in de zee geworpen had.
- 9) De soldaat die verscheurd was door een krokodil en herleefde door Apa Menas.
- 10) De bestraffing van een soldaat die hout gestolen had dat geofferd was aan Apa Menas.
- 11) De bestraffing van een soldaat die een varken van Apa Menas doodde.
- 12) Het varken dat geofferd was aan Apa Menas en veranderde in steen op het moment dat het gedood werd.
- 13) De beloning die Apa Menas gaf aan een man die hem elk jaar een paard gaf.
- 14) Apa Menas beschermde een weduwe die hem haar goederen kwam schenken.
- 15) De bestraffing van een rijke eigenaar die het schaap van een weduwe had gestolen.
- 16) De genezing van een Alexandrijn bezeten door de duivel.
- 17) Apa Menas redde de handen van een ontuchtige Samaritaanse die op pelgrimstocht kwam naar zijn heiligdom.

²⁹¹ PEETERS P., *Les Tréfonds Oriental de l'Hagiographie Byzantine (Subsidia Hagiographica 26)*, Brussel 1950, p. 36.

²⁹² KAUFMANN, *Ikonoographie*, p. 48-49.

18) De bestraffing van een soldaat die een bedevaartster van Apa Menas had willen aanranden.

19) Apa Menas kwam de pelgrims te hulp die op het punt stonden te sterven van dorst.

Behalve enkele vage biografische toespelingen die toevallig in deze postume mirakels zijn gegleden, leren ze ons niets over het leven en het martelaarschap van Apa Menas²⁹³. Hierin wordt vooral de geneeskracht van zijn overblijfselen geprezen.

Er zijn ook moderne mirakels van hem bekend²⁹⁴. Apa Menas bleef mirakels uitvoeren via de tussenkomst van patriarch Cyrillus VI, die zijn klooster in de Mareotis stichtte in 1959, en via de bisschop Mina Ava-Mina, die het hoofd was van het klooster van 1972 tot zijn dood in 1996.

4.3.6 Historische waarde

De grote martelaarsheiligdommen in Egypte zijn meestal geen echte martelaarsgraven²⁹⁵. Het zijn voornamelijk gedenkplaatsen van martelaars uit de tijd van de vervolging. Deze graven werden niet geregistreerd op het tijdstip van het martelaarschap en werden slechts later door een droomopenbaring of door een wonder in de buurt van het graf herontdekt. Dit laatste is nog overtuigender voor de betrokkenen en het is volgens de legende van Apa Menas ook gebeurd bij zijn graf. Een dergelijke ontdekking van het graf bewees dat de overblijfselen van Apa Menas, maar ook de aarde in de omgeving van zijn graf, in staat waren wonderbaarlijke genezingen te verrichten.

Weliswaar gaat het hier om een nadien geformuleerde legendarische opsmukking van de eigenlijke toestand. Omdat de beenderen van Apa Menas bij de archeologische vondst in een intact, reeds bestaand en zelfs nog in gebruik zijnd *hypogaeum* waren bijgezet, is het onwaarschijnlijk dat de plaats van het graf in de Oudheid in vergetelheid is geraakt. De identificering van zijn beenderen als die van een heilige die tot genezingswonderen in staat is, kan pas later gebeurd zijn. Hierover zijn slechts legendarische berichten overgeleverd. De ontwikkeling tot een aantrekkingspunt voor pelgrims kan dus zeer geleidelijk tot stand gekomen zijn. Aanvankelijk zal het geweest zijn zoals bij gewone gestorvenen, waarbij zich rond het graf slechts familieleden en persoonlijke vrienden verzamelden om gedenkvieringen

²⁹³ PEETERS P., *Les Tréfonds Oriental de l'Hagiographie Byzantine (Subsidia Hagiographica 26)*, Brussel 1950, p. 38.

²⁹⁴ "The Late Bishop Mina Ava-Mina"

<http://www.stmina-monastery.org/abbaminaavamina.htm>

²⁹⁵ GROSSMANN, *Christliche Architektur*, p. 210-211.

te houden, zoals ze op de *dies natalis* van de dode en andere jaarlijks terugkerende dagen in alle provincies van het Romeinse rijk reeds in heidense tijd werden uitgeoefend. Deze bijeenkomsten zullen weliswaar ook nog *sub divo* plaatsgevonden hebben. Later is hier dan een gebouw over geplaatst.

4.4 Het ontstaan van een tweede Apa Menas

De cultus van Apa Menas verspreidde zich en al snel werd de heilige heel populair in Constantinopel²⁹⁶. Hier werd een kerk opgericht ter ere van hem met een schrijn dat zijn lichamelijke resten bevatte. Omdat men wist dat zijn overblijfselen in de kerk in de Mareotis lagen, gaf dit tweede schrijn aanleiding tot het ontstaan van een tweede Menas, die herdacht werd op 10 december. De legende zegt dat hij een Athener van geboorte was, maar dit kan ook een verkeerde interpretatie van de tekst zijn²⁹⁷. Deze afgeleide cultus werd doorgegeven aan Egypte waar enkele lokaal getinte details werden toegevoegd²⁹⁸. Het Egyptische martelaarschap van deze tweede Menas werd erkend. Hij stierf in Alexandrië, maar was geen Egyptenaar van geboorte. De legende zegt dat hij een getalenteerd spreker was die door Maximilianus was uitgezonden om de orde in Alexandrië te herstellen waar de vervolging van de christenen tot groot ongenoegen had geleid. Menas zelf wordt aanvankelijk voorgesteld als een geheime christen, maar verderop in de legende wijdt hij een gevangene. Dit impliceert dat hij een bisschop was en zijn hoedanigheid als spreker in staatsdienst wordt vergeten. In het Griekse verhaal wordt hij beschreven als de bisschop van Athene en het is mogelijk dat de Koptische legende de Griekse versie foutief heeft aangepast om te beweren dat deze Menas zeker en vast in Egypte heeft geleefd.

In Alexandrië, zo gaat het Koptische verhaal verder, toonde hij openlijk zijn sympathieën, terwijl hij gevangenen bezocht en hen verzorgde. Toen de keizer dit nieuws vernam, was hij zeer verbolgen en stuurde hij een andere redenaar, Hermogenes genaamd. Deze ging in het theater een publieke redetwist aan met Menas en ondernam later ook acties tegen hem als christen²⁹⁹. Op het proces maakte de houding van Menas echter zo'n diepe indruk op Hermogenes dat deze zich bekeerde en door Menas gedoopt werd.

Het martelaarschap van Menas, Hermogenes en een vriend Eugraphus wordt herdacht op 10 december, dezelfde dag als de herdenking van Menas, de bisschop van Athene in de Griekse

²⁹⁶ DE LACY O'LEARY D.D., *The Saints of Egypt*, Londen - New York 1937, p. 197.

²⁹⁷ DELEHAYE H., *L'Invention des Reliques de Saint Ménas à Constantinople*, in: *AnBoll* 29 (1910), p. 136.

²⁹⁸ DE LACY O'LEARY D.D., op. cit., p. 197.

²⁹⁹ Ibidem, p. 198.

kalender. Men vraagt zich af waar de auteur de personages van Hermogenes en Eugraphus vandaan haalde³⁰⁰. Het is mogelijk dat men de lichamen van een zekere Hermogenes en een zekere Eugraphus vond samen met dat van Menas bij de overbrenging naar Constantinopel. Deze overbrenging vond plaats in de negende eeuw. De Koptische legende vertelt dat het lichaam van Menas na zijn dood in een ijzeren kist werd gelegd en in zee geworpen³⁰¹. Hij werd op de golven gedragen tot in Chalcedon, vanwaar hij werd overgebracht naar Constantinopel. Tijdens de regering van keizer Basilius verscheen op een nacht een engel aan Philommates, een soldaat in Constantinopel, en hij onthulde de aanwezigheid van Menas' overblijfselen. Deze werden toen weggenomen en in een schrijn geplaatst.

4.5 Onderzoek naar de historiciteit van Apa Menas

Er zijn vragen gerezen omtrent de historische Apa Menas door tegenstrijdigheden over zijn persoon³⁰². Deze tegenstrijdigheden zijn de volgende: zijn verblijf en dood in Phrygië en zijn begrafenis in Egypte; het feit dat er verschillende martelaars waren met de naam Menas buiten Egypte, maar dat er geen Egyptische martelaar met de naam Menas is teruggevonden uit de tijd van Diocletianus; en de overeenkomsten tussen het martelaarschap van Apa Menas en de lofrede van Basilius de Grote op Sint Gordius.

Eerst moet de tijd waarin het martelaarschap volgens verschillende versies heeft plaatsgevonden, onderzocht worden³⁰³. Zijn martelaarschap wordt over het algemeen geplaatst in het begin van de regering van Diocletianus, tussen de jaren 284 en 296. In die periode werden er al maatregelen tegen christenen in de legers ondernomen, ofschoon Diocletianus pas in 298 een bevel uitvaardigde dat de christelijke officieren en soldaten voor de keuze plaatste te offeren of uit dienst te treden. Eusebius spreekt reeds van het martelen van soldaten vóór de aanvang van de grote vervolgingen van Diocletianus, hoewel hij Apa Menas helemaal niet vermeldt³⁰⁴.

De verhalen over het leven van Apa Menas zijn niet historisch, maar dat wil daarom niet zeggen dat hij niet heeft bestaan. De meeste teksten zeggen dat zijn martelaarschap plaatsvond in het tweede jaar van de regering van Diocletianus, dus in 286, want Diocletianus kwam in 284 aan de macht. Een andere tekst plaatst zijn dood in het negende jaar van de

³⁰⁰ DELEHAYE H., *L'Invention des Reliques de Saint Ménas à Constantinople*, in: *AnBoll* 29 (1910), p. 144.

³⁰¹ DE LACY O'LEARY D.D., *The Saints of Egypt*, Londen - New York 1937, p. 198.

³⁰² Ibidem, p. 199.

³⁰³ MIEDEMA R., *De Heilige Menas*, Rotterdam 1913, p. 73.

³⁰⁴ Ibidem, p. 74.

regering van Diocletianus en de Alexandrijnse kroniek vermeldt het jaar 295³⁰⁵. De laatste datum is gecanoniseerd en treft men in alle latere synaxaria en martyria aan. Hoe vroeger de datering, hoe onwaarschijnlijker. Precies daarom heeft men voor de jongste datum gekozen. Toch is ook de datering in het jaar 295 of 296 onwaarschijnlijk. De verhalen over het leven van Menas vermelden dat de vervolging gebeurde onder een keizerlijk edict en er is geen dergelijk edict bekend vóór het jaar 303³⁰⁶. In de jaren 295 en 296 valt bovendien de veldtocht van Diocletianus naar Egypte om er een opstand te onderdrukken³⁰⁷. Hij nam Alexandrië in na een belegering van acht maanden. Deze veldtocht en de aanwezigheid van Diocletianus in Egypte worden niet vermeld in de verhalen van Apa Menas. In deze tijd van oorlog zou Diocletianus bovendien geen bevelen gegeven hebben waardoor hij een gedeelte van zijn officieren en manschappen zou verliezen of tegen zich opzetten. De plaatsing in de tijd lijkt dus ontstaan uit de fantasie van de hagiografen. Eusebius, die leefde van ong. 260 tot ong. 337, vermeldt Apa Menas niet in zijn opsomming van martelaren³⁰⁸. Waarschijnlijk zal het martelaarschap van Apa Menas dus later hebben plaatsgevonden dan algemeen werd aangenomen. Als hij in het jaar 295 of 296 gestorven was, dan zou Eusebius hem zeker in zijn werk hebben opgenomen.

De geboorteverhalen, zijn verblijf in de woestijn en de mirakels zijn legenden en de levensgeschiedenis van Apa Menas is plagiaat³⁰⁹. Bij gebrek aan historische gegevens over het leven van Apa Menas is de vraag naar Apa Menas als historische figuur dus gerechtvaardigd. Vier hypothesen over zijn persoon kunnen vooruitgeschoven worden³¹⁰: (1) Apa Menas was een Egyptische martelaar die leefde en stierf in Egypte; (2) Apa Menas was een Phrygische martelaar; (3) Er waren twee martelaars met de naam Menas, één in Egypte en één in Phrygië, en de twee werden met elkaar verward door de hagiografen; (4) Menas is helemaal geen historische figuur, maar vervangt een heidense god.

4.5.1 Eerste hypothese

H. Delehaye kiest voor de eerste hypothese. Egypte was het centrum van de cultus van Apa Menas en van hieruit verspreidde het zich snel. Hij veronderstelt dat de cultus ook Cotyaeum in Phrygië bereikte en daar ontstond het verlangen om de heilige te linken aan de plaats. Dit

³⁰⁵ MIEDEMA R., *De Heilige Menas*, Rotterdam 1913, p. 75.

³⁰⁶ GROSSMANN, *Pilgrimage Center of Abū Minā*, p. 281.

³⁰⁷ MIEDEMA R., op. cit., p. 75.

³⁰⁸ Ibidem, p. 5.

³⁰⁹ Ibidem, p. 76-77.

³¹⁰ DRESCHER, *Apa Mena*, p. II.

resulteerde in een compilatie van het Griekse Martyrium dat stelt dat hij daar werd gemarteld. Egypte had nog geen officiële legende voor Apa Menas en aanvaardde deze versie, mits de Egyptische afkomst en de Egyptische aanspraak op de overblijfselen werden gerespecteerd. De Egyptische Menas die vereerd werd in Cotyaeum werd zo de Egyptische Menas die gemarteld werd in Cotyaeum.

Ook A. Wiedemann is ervan overtuigd dat er maar één heilige met deze naam heeft bestaan³¹¹. Menas was ook voor hem een Egyptenaar die in Egypte werd gemarteld. De Lacy O'Leary sluit zich aan bij de hypothese van Delehay en veronderstelt dat de drie heiligen met de naam Menas één persoon zijn³¹². De derde Menas, die niet wordt vermeld in het Synaxarium, was een Egyptische soldaat die martelaar werd in Cotyaeum in Phrygië, waar zijn overblijfselen werden bewaard en vereerd. De originele Menas is dan een Egyptische martelaar die gemarteld werd in Alexandrië, maar zijn cultus verspreidde zich en hij werd geassocieerd met de schrijnen in Constantinopel en Cotyaeum. Om de drie begraafplaatsen te verantwoorden, moest de originele Menas in drie gedeeld worden, maar door dit te doen bleef de verwarring bestaan. Van de echte Menas, die soms correct beschreven werd als een martelaar van Alexandrië, werd soms gezegd dat hij zijn martelaarschap vervulde in Cotyaeum door verwarring met de derde Menas³¹³.

4.5.2 Tweede hypothese

Deze mogelijkheid wordt steeds vermeld, maar eigenlijk door niemand gevolgd. Apa Menas zou dan uit Phrygië afkomstig zijn, leefde er en werd er gemarteld³¹⁴. Ofwel zijn de overblijfselen van de heilige dan naar Egypte gebracht omdat hij het wilde, ofwel omdat ze meegenomen werden als bovennatuurlijke bescherming.

Het grootste bezwaar tegen deze theorie is dat het centrum van de cultus van Apa Menas, voor zover bekend, steeds in Egypte heeft gelegen³¹⁵. Er is geen bewijs dat zijn cultus sterker was in Klein-Azië dan in andere plaatsen aan de rand van Egypte, noch bezat Klein-Azië een belangrijk heiligdom van Apa Menas. Het zou vreemd zijn dat een cultus van een heilige uit Klein-Azië werd opgericht in Egypte en dan nog internationale faam verkreeg.

³¹¹ WIEDEMANN A., *Die Menas-Legenden. Ihre volkscundliche und literarische Bedeutung*, in: *ZVrwV* 24 (1927), p. 110.

³¹² DE LACY O'LEARY D.D., *The Saints of Egypt*, Londen - New York 1937, p. 198.

³¹³ Ibidem, p. 199.

³¹⁴ *DACL II, deel I*, p. 341.

³¹⁵ DRESCHER, *Apa Mena*, p. III.

4.5.3 Derde hypothese

Dit is de opvatting van J. Drescher. Deze hypothese werd reeds geopperd door P. Garrucci³¹⁶. Hij erkende dat er twee martelaars waren, Menas van Alexandrië en Menas van Cotyaeum. Deze twee zijn dan in de literatuur samengesmolten in één martelaar. H. Delehaye vermeldde ook deze mogelijkheid, maar hij koos uiteindelijk voor de eerste optie, omdat een cultus van Menas van Cotyaeum nergens is geattesteerd en de naam van de heilige eerder Egyptisch dan Grieks of Aziatisch zou zijn³¹⁷.

Toch zijn deze bezwaren volgens Drescher ten onrechte, want er is wel bewijs voor een Menas van Phrygië, die niet perse van Cotyaeum hoeft te zijn³¹⁸. Bovendien onthullen nieuw ontdekte inscripties soms nog heiligen die tot nu toe onbekend zijn. Het tweede bezwaar houdt helemaal geen steek, want namen zoals Menas, Mennas, Menneas, Menes, Menis, enz. zijn heel gebruikelijk in Phrygië. Ze zijn immers afgeleid van de cultus van de god Men, die in het land van oorsprong sterker is dan waar ook.

Deze Menas van Egypte is dan verward met zijn naamgenoot van Cotyaeum³¹⁹. In Cotyaeum was er een lokale martelaar met de naam Menas, waarvan de inwoners de overblijfselen hadden, maar de geschiedenis niet kenden. Een plaatselijke hagiograaf haalde zijn levensverhaal uit dat van Sint Gordius, zonder de nadruk te leggen op de oorsprong en het graf van de martelaar. Omdat de geschiedenis van Apa Menas van Egypte ook gebaseerd was op die van Sint Gordius, werd verwarring bijna onvermijdelijk. Men schreef aan de Egyptische Menas eerst het levensverhaal van de martelaar van Cotyaeum toe, maar om bepaalde moeilijkheden te overkomen, beklemtoonde men zijn Egyptische afkomst en het bestaan van het heiligdom in de Abū Mīnā werd verklaard door de overbrenging van zijn overblijfselen.

M.A. Murray was er ook van overtuigd dat er twee martelaars waren met de naam Menas, maar haar mening verschilt toch wat van de voorgaande³²⁰. Volgens haar was er een Apa Menas van Alexandrië en een bisschop Menas van Athene. De eerste was een soldaat die gemarteld en begraven is in Alexandrië. De bisschop van Athene zou gedood zijn in Cotyaeum in Phrygië en zijn overblijfselen zouden later naar Constantinopel gebracht zijn.

³¹⁶ DELEHAYE H., *L'Invention des Reliques de Saint Ménas à Constantinople*, in: *AnBoll* 29 (1910), p. 137.

³¹⁷ DRESCHER, *Apa Mena*, p. III.

³¹⁸ Ibidem, p. IV.

³¹⁹ DELEHAYE H., op. cit., p. 126.

³²⁰ MURRAY M.A., *St. Menas of Alexandria*, in: *PSBA* 29 (1907), p. 25.

Menas van Alexandrië werd in de Griekse kerk herdacht op 11 november en Menas van Athene op 10 december. Zij haalt dus alles door elkaar.

4.5.4 Vierde hypothese

W.M. Ramsay ziet in Apa Menas een gechristianiseerde vorm van de Griekse god Men, die ontstaan is uit de oud-Anatolische god Manes³²¹. De god Men werd vooral vereerd in Phrygië, maar ook in o.a. Cappadocië, Oost-Anatolië en Pisidië. Volgens hem heeft Apa Menas nooit echt bestaan, maar is hij slechts een uitvinding van de vierde of vijfde eeuw³²². Voor deze gechristianiseerde heidense cultus, die een sterke aanhang had in het volksgeloof, vindt hij bevestiging doordat Menas niet vermeld wordt in de vroege martelaarsboeken.

De meest verkondigde stelling is dat Menas voortkomt uit Horus-Harpocrates. De eerste die deze hypothese verdedigde was H.S. Birch in 1852. H. Delehaye erkende ook de overeenkomst tussen de voorstellingen van Horus-Harpocrates en Apa Menas, maar hij ging niet zo ver om ze met elkaar te verenigen³²³. A. Wiedemann heeft deze gedachtengang verder ontwikkeld³²⁴. Hij wees op de gelijkaardige positie van Menas tussen kamelen en Harpocrates tussen krokodillen³²⁵. C.M. Kaufmann volgde hem hierin en wees erop dat er nog meer parallellen waren tussen Horus-Harpocrates en Menas. Beiden komen voor als krijger met beide armen in de lucht³²⁶. Menas wordt soms ook afgebeeld terwijl hij krokodillen doodt³²⁷. Kaufmann vond in Abū Mīnā twee stèles van Harpocrates en hij sluit niet uit dat op de plaats van het graf van Apa Menas eens een heidens heiligdom van Harpocrates heeft gestaan. De huidige opgravingen tonen echter aan dat er geen heidense tempel in dit gebied aanwezig is geweest.

Ook R. Miedema probeerde Apa Menas met deze Egyptische god te vergelijken. Harpocrates of Horus het kind wordt naakt voorgesteld, staande op twee krokodillen met in zijn hand de bondgenoten van Seth, nl. slangen, schorpioenen, een leeuw en een gehoornd dier. Op de Menas-ampullen is de overeenkomst in houding van beide figuren opmerkelijk³²⁸. Ze strekken allebei hun armen zijwaarts uit en ook de dieren staan hetzelfde. Het hoofd van de

³²¹ RAMSAY W.M., *The Utilisation of Old Epigraphic Copies*, in: *JHS* 38 (1918), p. 151-152.

³²² Ibidem, p. 166.

³²³ MIEDEMA R., *De Heilige Menas*, Rotterdam 1913, p. 78.

³²⁴ KAUFMANN C.M., *Menas und Horus-Harpokrates im Lichte der Ausgrabungen in der Menasstadt*, in: *OrChr N.S. I* (1911), p. 88.

³²⁵ Ibidem, p. 91.

³²⁶ Ibidem, p. 94.

³²⁷ Ibidem, p. 98.

³²⁸ MIEDEMA R., *De Heilige Menas*, Rotterdam 1913, p. 79.

dieren hangt naar beneden en hun staart reikt tot aan de handen van de hoofdfiguur. Op de ampullen komen echter geen slangen en schorpioenen voor. Miedema verklaart dit door aan te nemen dat de maker van de ampullen de voorstelling van de krokodillen onder de voeten van Harpocrates verenigde met die van de dieren in zijn hand. Apa Menas had dan de staart van de dieren, die hier duidelijk geen kamelen zijn, in zijn hand. Miedema trekt de vergelijking zelfs door tot Anubis als vorm van Horus³²⁹. Hij wijst op overeenkomsten tussen de populaire voorstelling van Apa Menas en die van Horus, Osiris, Anubis, Harpocrates, Min en Amon, die hij allemaal met elkaar verbindt om zijn doel te bereiken³³⁰. In hoofdzaak ziet hij de cultus van Apa Menas als een voortzetting van de verering van Harpocrates³³¹. De naam van Apa Menas verklaart hij dan weer op een andere manier³³². Zijn betoog is echter niet overtuigend.

Deze positie is bovendien onhoudbaar. M.A. Murray geeft redenen waarom het onwaarschijnlijk is dat de afbeelding van Apa Menas gebaseerd is op die van Harpocrates³³³. Voor de overgang van Harpocrates naar Apa Menas is de verwijdering van het hoofd van Bes, de verandering van diersoorten, de introductie van Romeinse kledij, het verdwijnen van hiërogliefen, enz. noodzakelijk. Bovendien was de maker door de ronde, beperkte ruimte op de ampullen verplicht om de kamelen in deze neerwaartse positie te zetten i.p.v. knielend met hun hoofd opgeheven. Op een cilindervormige pyxis uit de zesde eeuw is immers te zien dat de kamelen gewoon naast hem geplaatst worden met hun hoofd opgeheven ter verering. Apa Menas staat evenmin tussen gevaarlijke dieren, die hij onschadelijk maakt, maar hij staat wel degelijk tussen kamelen, die een rol spelen in zijn legende³³⁴.

Verdedigers van de vierde hypothese moeten aannemen dat er een gechristianiseerde heidense cultus was, die men tot nu toe niet archeologisch heeft kunnen aantonen. Bovendien besteden ze ook weinig aandacht aan het proces van transformatie van een heidense god naar een christelijke heilige³³⁵. Het is moeilijk voor te stellen hoe zo'n proces in z'n werk ging. De omvorming van een heidense god in de christelijke Apa Menas in zulk een korte tijdspanne dat niemand zich realiseerde wat er aan't gebeuren was, is onwaarschijnlijk. Men kan ook niet aannemen dat de kerkelijke autoriteiten hiertoe zouden aanzetten of dit door de vingers zouden zien. De hele vroege kerk had immers een sterke afkeer van de heidense goden en

³²⁹ MIEDEMA R., *De Heilige Menas*, Rotterdam 1913, p. 82.

³³⁰ DRESCHER, *Apa Mena*, p. V.

³³¹ MIEDEMA R., op. cit., p. 85.

³³² Zie blz. 140 van dit werk.

³³³ MURRAY M.A., *St. Menas of Alexandria*, in: *PSBA* 29 (1907), p. 30.

³³⁴ WIEDEMANN A., *Die Menas-Legenden. Ihre volkscundliche und literarische Bedeutung*, in: *ZVrwV* 24 (1927), p. 110.

³³⁵ DRESCHER, *Apa Mena*, p. V.

nam bovendien de cultus van de martelaren heel ernstig³³⁶. Evenmin hebben de heidense verdedigers ooit zo'n beschuldiging opgenomen in hun aanvallen op de cultus van de martelaars.

4.5.5 *Redenen die aanleiding gaven tot de vorming van de vierde hypothese*

Drie redenen liggen aan de basis van deze speculaties. Het gebrek aan betrouwbare informatie over de heilige, de ongewone populariteit van zijn cultus en de overeenkomsten tussen de populaire voorstelling van een heilige aan de ene kant en van een heidense god aan de andere kant. De omvorming van een heidense god in een heilige is echter niet nodig om deze moeilijkheden te overkomen.

Het gebrek aan betrouwbare informatie komt voor bij vele martelaars van de vroege kerk. Het kan verklaard worden door de omstandigheden van de tijd en het feit dat de legendes gebaseerd zijn op mondelinge overlevering. Het geheugen van de mensen is onbetrouwbaar en onthoudt voornamelijk eenvoudige dingen. Het is dus gemakkelijk te verstaan dat in veel gevallen alleen de naam van de held, zijn titel van martelaar, de naam van de stad waar hij geleden heeft en die waar zijn overblijfselen liggen, bewaard bleven in de historische traditie. Soms is de heilige zelfs geen martelaar, maar alleen een asceet die een martelaar werd in de populaire traditie. Op het moment dat de heilige tevoorschijn komt uit het proces van orale en hagiografische traditie, kan hij vrijwel onherkenbaar zijn.

Het tweede punt was de ongewone populariteit van de cultus van een zekere heilige. De speciale populariteit van zekere heiligen is niet te wijten aan de omstandigheden van hun martelaarschap of andere gekende feiten uit hun leven³³⁷. Voor deze populariteit zijn twee redenen: ten eerste een reputatie als bewerkstelliger van mirakels en ten tweede kan hij op een zekere plaats een heidense god met populaire cultus vervangen hebben. Het is echter niet noodzakelijk dat de heilige een omzetting was van de heidense god. De eerste verklaring is zeker van toepassing op Apa Menas, die bekend stond om zijn mirakels.

Het derde punt waren de overeenkomsten in de populaire voorstelling van de heilige en een god, in zijn cultus en die van de god. Dit hoeft niet meer te betekenen dan dat het christendom niet meteen alle gewoonten van het volk veranderde.

³³⁶ DRESCHER, *Apa Mena*, p. VI.

³³⁷ Ibidem, p. VII.

4.6 Verklaring voor het verschijnen van Menas in Phrygië

Deze verklaring wordt gegeven door de aanhangers van de eerste en de vierde hypothese. De eerste die hiervoor een aannemelijke verklaring gaf was R. Miedema³³⁸. Hij begint door de teksten in verband met Apa Menas onder te brengen in twee tekstgroepen. Er is een Latijns-Oosterse en een Griekse groep. De oudste groep is de Latijns-Oosterse en waarschijnlijk zijn de kortste teksten hierin de oudste. In de kortste Latijnse teksten wordt Scithia of Cychia vermeld als de plaats waar Apa Menas gemarteld is. Miedema denkt dat hiermee Sketis bedoeld is, het deel van de woestijn waarin het heiligdom van Apa Menas lag. Latere kopiïsten zouden Scithia niet hebben kunnen thuisbrengen en zo zou verwarring ontstaan zijn. Men schreef dan Cychia, Consia, Cotyalon en Cotia. Men weet niet waar Cotia ligt. De een schrijft ver en de volgende niet ver van de metropolis van Phrygië. Een derde schrijft Cotia, de metropolis van Phrygië.

De plotselinge verschijning van Phrygië is te verklaren doordat bij de naam Scithia de gedachte aan Azië reeds wordt opgewekt. In Arabische en Ethiopische teksten lijken de namen Phrygië en Afrika op elkaar en door het nauw verband tussen deze Oosterse teksten en de Latijnse kon die verwarring gemakkelijk ontstaan³³⁹. Bovendien had men geen kennis van een plaats Scithia of Cotia die in Afrika lag en dit leidde tot een vereenzelviging van Cotia met Cotyaeum in Phrygië. De Griekse tekstgroep is onafhankelijk van de vorige groep ontstaan³⁴⁰. Het grote succes van de zijn cultus in Cotyaeum is te verklaren door het feit dat Cotyaeum reeds door de Latijns-Oosterse tekstgroep met Menas in verband was gebracht.

De Lacy O'Leary beweert dat Menas van Phrygië afgeleid is van Menas van Alexandrië. Zijn verklaring is al uiteengezet in de eerste hypothese.

P. Peeters geeft een andere verklaring voor het verschijnen van Apa Menas in Phrygië³⁴¹. De spilfiguur die hij hiervoor gebruikt is de dichter Cyrus. Deze is geboren en bracht een groot deel van zijn leven door in Panopolis, het huidige Achmim, wat één van de eerste cultuscentra van Apa Menas in Egypte was. In de necropool van Achmim zijn veel Menas-ampullen teruggevonden, die duiden op een verering van Apa Menas. Panopolis was altijd één van de haarden van het Egyptisch Hellenisme. Cyrus was hieruit vertrokken naar Constantinopel en daar onderscheidde hij zich tijdens de regering van Theodosius II in het leger en aan het hof

³³⁸ MIEDEMA R., *Menas en Men*, in: *Theologisch Tijdschrift* 48 (1914), p. 396.

³³⁹ Ibidem, p. 397.

³⁴⁰ Ibidem, p. 398.

³⁴¹ PEETERS P., *Les Tréfonds Oriental de l'Hagiographie Byzantine* (*Subsidia Hagiographica* 26), Brussel 1950, p. 39.

en hij bereikte de hoogste rangen van de administratie. Na de terugtrekking van zijn beschermster, de keizerin Eudoxia, viel hij in ongunst.

Cyrus, die gedurende vier jaar gouverneur van Constantinopel was, deed zich opmerken door een intelligente zorg voor de opsmukking en de veiligheid van de stad³⁴². Zodanig zelfs dat op een dag de menigte hem in de hippodroom begroette met de toejuiching: “Constantijn heeft de stad gebouwd. Cyrus heeft haar gerestaureerd.” De menigte vergat de aanwezige keizer, Theodosius, bij die aangelegenheid te vermelden. Hij nam deze verstrooidheid slecht op. Hierdoor werd Cyrus uit zijn ambten ontheven, zijn goederen geconfisciseerd en hijzelf gedwongen om bisschop te worden. In die hoedanigheid werd hij naar Cotyaeum in Phrygië gestuurd. De mensen van Cotyaeum hadden namelijk al vier keer hun bisschop gedood en de keizer hoopte dat ze dat deze keer opnieuw zouden doen. Maar de keizer werd teleurgesteld. Cyrus was een man die overal wat op wist en hij slaagde erin om met de mensen van zijn bisschoppelijke stad in een goede verstandhouding te leven.

Tussen deze feiten kan een verband gevonden worden. Apa Menas was populair in Panopolis, de geboortestad van de dichter Cyrus. Dezelfde dichter Cyrus van Panopolis werd bisschop in Cotyaeum in Phrygië in nogal speciale omstandigheden, die hem uitnodigden om creatief te zijn. Hij vormde Apa Menas om tot martelaar van Cotyaeum, waar hij tot dan helemaal onbekend was. De mirakels van Apa Menas kunnen hier een bevestiging van zijn.

4.7 Het ontstaan van de naam Menas

De originele bronnen geven een andere verklaring voor zijn naam dan de aanhangers van de vierde hypothese. Volgens de Arabische, Ethiopische en Koptische teksten is zijn naam ontstaan uit het woord ‘amen’³⁴³. De moeder van Menas bad voor een kind op het feest van Maria in de kerk en ze hoorde een stem die ‘amen’ zei. Toen kreeg zij een kind en noemde hem ‘Mena’, samengesteld uit de letters van ‘amen’. De Arabische teksten vermelden de bijnaam Amin voor Apa Menas, die in deze teksten Abu Mina wordt genoemd.

De aanhangers van de vierde hypothese zien zijn naam als een afleiding van die van een heidense god zoals Men of Min. Miedema verklaart de naam Menas door de omzetting van een Egyptische godennaam in een Grieks klinkende naam. Dit is een veelvoorkomend proces, dat o.a. werd gebruikt in heidense tempels die in christelijke zijn veranderd. Miedema gaat

³⁴² PEETERS P., *Les Tréfonds Oriental de l'Hagiographie Byzantine (Subsidia Hagiographica 26)*, Brussel 1950, p. 40.

³⁴³ MIEDEMA R., *De Heilige Menas*, Rotterdam 1913, p. 88.

ervan uit dat Mena teruggaat op Amon, die soms geïdentificeerd werd met Min onder de naam Min-Amon. Zijn redenering is echter te simplistisch. Anderen, zoals W.M. Ramsay, suggereren dat de naam Menas afgeleid is van die van de Phrygische god Men³⁴⁴.

F. Jaritz denkt dat de naam Menas afgeleid is van een oude Egyptische naam³⁴⁵. Die van de mythische eerste farao van de eerste dynastie, Menes of in het Egyptisch *Mn*. C. Cannuyer sluit zich hier blijkbaar bij aan³⁴⁶.

4.8 De overbrenging van de overblijfselen van Apa Menas naar zijn kerk te Cairo

De verschillende opgravingen hebben tot nu toe nog niet met zekerheid de vraag kunnen oplossen van de overbrenging van de overblijfselen van Apa Menas van zijn kerk in Abū Mīnā naar de kerk uit de vijfde eeuw in Fom el-Khalig, ten zuiden van Cairo³⁴⁷. Er zijn ook geen doorslaggevende documenten.

Is het lichaam van Apa Menas overgebracht nadat de bouw van de kerk in Cairo voltooid was, dus in de vijfde eeuw of is het langer onder de ruïnes in Abū Mīnā gebleven?

Abū 'l-Makarim spreekt ten gunste van de tweede hypothese, want hij garandeert dat het lichaam in het begin van de 13de eeuw nog in Abū Mīnā was. Uit de tekst van mirakels 14 en 15 in het Arabisch boek, *Kitab tarikh hayat al-shahid al-'azim mar Mina al-adjayibi* (Boek over het leven van de grote martelaar Apa Menas, de wonderdoener), blijkt dat pogingen tot diefstal van het lichaam van Apa Menas uit zijn kerk in Cairo dateren uit de tijd van de patriarchen Petrus en Marcus. Volgens G. Philothaos, de auteur van dat boek, waren dit de patriarchen Petrus V en Marcus IV³⁴⁸.

Volgens het Arabisch manuscript MS. Hist. 60 van de bibliotheek van het Koptisch Orthodox patriarchaat, werd het lichaam van Apa Menas herontdekt in Abū Mīnā en werd het, na veel verwikkelingen, naar Cairo getransporteerd ten tijde van patriarch Benjamin. Dit is waarschijnlijk patriarch Benjamin II. Hieronder volgt een samenvatting van een uittreksel van het manuscript over de overbrenging van het lichaam van de martelaar Apa Menas naar de kerk in Oud-Cairo³⁴⁹.

Deze overbrenging vond plaats tijdens de regering van koning al-Mu'izz (1250-1257). Hij zond een prins en zijn christelijke schrijver naar Pentapolis, om de plunderingen van de

³⁴⁴ RAMSAY W.M., *The Utilisation of Old Epigraphic Copies*, in: *JHS* 38 (1918), p. 151.

³⁴⁵ JARITZ, *arabischen Quellen*, p. 84.

³⁴⁶ CANNUYER, *Saint Mina aux Chameaux*, p. 139.

³⁴⁷ KHATER A., *La Translation des Reliques de Saint Ménas à son Église au Caire*, in: *BSAC* 16 (1961), p. 162.

³⁴⁸ Ibidem, p. 163.

³⁴⁹ Ibidem, p. 173-181.

Franken en de barbaren in de regio's in het westen van Egypte te verhinderen. Hij verliet Oud-Cairo en verbleef een tijdje in een stad van de Mareotis. Tijdens zijn verblijf daar ging een groep Arabieren van het gebied naar een *kôm* om er blokken te delven. Daar vonden ze een verzegelde, gesloten kist en ze dachten dat hij zilver zou bevatten. Ze kregen onderling ruzie om het bezit van de kist en er ontstonden twee groepen. De verliezende partij deed zijn beklag bij de prins. Hij zorgde dat de bij hem gebrachte kist werd geopend. Erin bevond zich het lichaam van Apa Menas in een houten cilinder. Zij wisten echter niet van wie het lichaam was.

De prins beval om de beenderen in de oven te verbranden. Men deed dit, maar toch bleven de overblijfselen intact. De kok zag 's nachts uit de beenderen een groot licht opstijgen en vertelde de christelijke schrijver wat er gebeurd was. Deze wist dat dit de resten van een martelaar moesten zijn. Hij verzamelde de beenderen in een zijden doek en deed ze in een rieten bundel en bewaarde de bundel op een afgelegen plaats in zijn huis met een kaars ervoor.

Daarna verhuisde de christelijke schrijver naar *Benha al-'Assal*. Hij nam de kist met heilige resten mee. Op een nacht verscheen Menas aan zijn schoonbroer, een monnik, en hij onthulde hem zijn naam. Menas droeg hem op om de dag vóór zijn martelaarschap, één van de priesters mee te nemen om de wierook te offeren. De christelijke schrijver had zijn maagdelijke dochter gewijd aan de heilige Apa Menas en haar opgedragen om zijn lichaam te dienen gedurende heel haar leven. Apa Menas praatte met haar vanuit het binnenste van de kist zonder te verschijnen, totdat God wou dat hij zijn lichaam zou tonen aan haar om getransporteerd te worden naar de heilige kerk in Oud-Cairo. Apa Menas verscheen toen aan de dienaar om te vertellen dat hij hen voor altijd wilde verlaten om naar de plaats te gaan die God voor hem had voorbereid.

Na de dood van de priester die in de nacht van zijn martelaarschap de wierook offerde, kozen ze een nieuwe priester voor deze taak, met name de kommos Michael. Hij deed dit verschillende jaren, terwijl hij een van zijn kinderen, Ibrahim, opleerde als dienaar. Ibrahim werd ook op de hoogte gesteld van het goed bewaarde geheim dat dit het lichaam van Apa Menas was. Toen de kommos Michael stierf, wijdde men één van de ouders van de christelijke schrijver tot priester om wierook te branden voor Apa Menas. Op een dag wou de dienaar Ibrahim gezegend worden door de resten van Apa Menas. De bewoners hielden hem echter tegen. Ibrahim werd woedend en vertrok daarna naar de kommos Johannes, de dienaar van de kerk van de grote martelaar Apa Menas in Oud-Cairo, om aan hem de geschiedenis van de resten van Apa Menas te vertellen. De kommos begaf zich onmiddellijk

naar de regio van *Benha al-'Assal*. Hij vroeg de dochter van de christelijke schrijver om de overblijfselen van Apa Menas mee te geven, zodat ze in zijn kerk in Oud-Cairo konden geplaatst worden en hij zou haar daar aanstellen als dienaars van Apa Menas.

Ze begaven zich met het lichaam richting Cairo, maar Ibrahim en een groep inwoners van de stad namen het heilige lichaam af. Ibrahim en zijn gevolg informeerden de bisschop van de regio erover en vroegen hem de toestemming om het mee te mogen nemen naar de kerk van *Benha al-'Assal*. De priester Johannes ging echter samen met de gouverneur van Cairo naar patriarch Anba Benjamin en brachten hem op de hoogte van de situatie. Hij zorgde ervoor dat de priester Johannes het lichaam kon meenemen naar Oud-Cairo, waar het geplaatst werd in zijn heilige kerk.

Zo gaat het legendarische verhaal van de overbrenging van het lichaam van Apa Menas naar zijn kerk in Oud-Cairo.

4.9 Synthese

Apa Menas was een bekende martelaar, zowel in Egypte als daarbuiten, waardoor over hem literaire bronnen in meerdere talen zijn overgeleverd. De belangrijkste zijn levensbeschrijvingen, mirakels en een geschiedenis van zijn heiligdom. Spijtig genoeg is weinig of geen informatie historisch. Dit is vooral te wijten aan het feit dat de legende laat na zijn dood is opgesteld. Het enige dat met zekerheid geweten is, is zijn naam en de datum van zijn martelaarschap.

De legendes beschrijven zijn leven vanaf zijn geboorte tot aan zijn marteldood op 15 Hathor, die meestal geplaatst wordt in Phrygië. Dan gaan ze verder met de overbrenging van zijn lichaam naar Egypte en met de herontdekking van het graf, nadat het in vergetelheid zou zijn geraakt. Er is echter ook een Arabisch manuscript dat zijn martelaarschap in Alexandrië plaatst. Hoewel deze bron van een latere datum is, sluit ze beter aan bij de historische werkelijkheid.

Vroeger beweerden sommigen dat Apa Menas geen historische figuur was. Ze voerden zijn persoon terug op heidense goden, voornamelijk op de Egyptische god Horus. Tegenwoordig wordt echter algemeen aangenomen dat Apa Menas een Egyptenaar was die gemarteld werd in Alexandrië. Verschillende theorieën proberen de plaatsing van zijn martelaarschap in Phrygië te verantwoorden. H. Delehaye e.a. dachten dat zijn cultus ook Phrygië bereikte. Hier werd een legende voor hem opgesteld die later terug overwaaide naar Egypte en daar aanvaard werd als officiële versie. Sinds J. Drescher zijn boek over Apa Menas schreef,

wordt algemeen aangenomen dat er twee martelaars waren met dezelfde naam, één van Egypte en één van Phrygië. Omdat beide legendes gebaseerd waren op die van Sint Gordius, zouden ze samengesmolten zijn in de hagiografische traditie.

Apa Menas is ook bekend geworden in Constantinopel. De kerk en het schrijn beweerden in het bezit te zijn van zijn overblijfselen. Omdat zijn resten in zijn heiligdom in Abū Mīnā lagen, gaf dit aanleiding tot het ontstaan van een tweede Apa Menas. Deze werd herdacht op 10 december en onderging zijn martelaarschap samen met Eugraphus en Hermogenes. De overblijfselen van Apa Menas zijn steeds in Egypte gebleven, maar niet altijd in de Mareotis, want in de loop van de 13-14^e eeuw werden ze overgebracht naar zijn kerk in Oud-Cairo.

5 De Menas-ampullen

5.1 Inleiding

Menas-ampullen zijn kleine flacons met een afbeelding van Apa Menas of soms met alleen zijn naam en enkele versieringen. De pelgrims namen ze mee als aandenken vanuit zijn heiligdom. Het werk van J. Witt vormt de basis van dit hoofdstuk. Zij bespreekt de ampullen van de collectie in Berlijn op voortreffelijke wijze. Haar informatie zal aangevuld worden met die uit andere tentoonstellingscatalogen en uit het oudere werk van C.M. Kaufmann over de iconografie van de Menas-ampullen.

Een aantal mensen hebben geprobeerd om een typologie van de Menas-ampullen op te stellen. Allen hielden ze rekening met andere kenmerken. Dit had tot gevolg dat er meerdere manieren van indeling zijn. Deze worden dan ook eerst uiteengezet samen met een bespreking van de vorm van de ampullen. Daarna wordt het materiaal en de vervaardiging behandeld.

De evolutie die de iconografie van de Menas-ampullen heeft doorgemaakt, komt vervolgens aan bod. De verschillende elementen krijgen een aparte bespreking. Achtereenvolgens worden de randversieringen, de inschriften en de figuren zelf besproken. We behandelen ook de discussie omtrent de kamelen waarmee Apa Menas wordt afgebeeld. Vervolgens stellen we de andere personen voor die voorkomen op de Menas-ampullen en trachten we zijn speciale relatie met Thecla te verduidelijken. Soms staan er ook andere onderwerpen op de ampullen, zoals een boot, een kruis, een mand, een palm, een olijfbom, een vaas en vogels. Waar mogelijk worden de symbolen verklaard door wat bekend is uit de christelijke iconografie.

Daarna komen de ampullen uit Kôm el-Dikka aan de beurt. Deze krijgen een speciale behandeling omdat ze uit een goed gedateerde stratigrafische context komen en daardoor dragen ze bij tot de datering van de ampullen. Er heeft lang onzekerheid bestaan omtrent de inhoud van de ampullen. De discussie of deze nu water of olie hebben bevat, wordt hier opgehelderd.

5.2 Vorm en typologie

Er zijn meerdere manieren om de Menas-ampullen in te delen, bv. op basis van de iconografie of de vorm van de ampullen. E. Michon stelde op basis van het materiaal in het Louvre een typologie op aan de hand van de voorstellingen op de medaillons³⁵⁰. De recentere catalogoog van C. Metzger volgt die typologische ordening, maar zonder een chronologische volgorde in te bouwen. Hij brengt de ampullen onder in drie iconografische types: de rechtopstaande aanbiddende, het hoofd in profiel en de ruiter³⁵¹. De meest recente typologie is opgesteld door J. Witt. Ook zij baseert zich hiervoor op de iconografie.

Afb. 32: Klassieke Menas-ampullen.

³⁵⁰ KISS, *Ampoules de Saint Méas*, p. 13.

³⁵¹ METZGER C., *Les Ampoules à Eulogie du Musée du Louvre (Notes et Documents des Musées de France 3)*, Parijs 1981, p. 10.

De Menas-ampullen hebben een karakteristieke vorm³⁵². Het zijn ronde flesjes, waarvan de buik aan weerszijden gedecoreerd is met ronde medaillons in reliëf. Tevens hebben ze een hals en twee oren. Er zijn twee hoofdvormen te onderscheiden naargelang de vorm van de wand. Het lensvormige type heeft schuin aflopende kanten die samenkomen in een punt zodat de wanden spits zijn. Het trommelvormige type is zeldzamer en heeft een rechte wand met variërende diepte. De wanden van beide types zijn meestal plat, die van het lensvormige type kunnen soms een welving hebben. De vorm van ampullen met gelijkaardige afbeeldingen is meestal hetzelfde. Er is geen standaardhoogte voor de hals. De hoogte van de hals is meestal evenredig met de hoogte van de ampul. De aanzet van de trechtervormige hals toont meestal een verdikte ring. De oren zijn toegevoegd aan weerszijden van de hals, meestal net onder de verdikte ring en op de zijkanten van het lichaam van de ampul.

Slechts enkele Menas-ampullen vertonen afwijkingen op deze basisvorm. Zo zijn er twee ampullen bekend met slechts één oor, waarvan eentje een tuit had in plaats van een tweede oor. Het oor van het andere exemplaar staat niet aan de zijkant, maar aan de voorkant zodat het een stuk van het medaillon bedekt. De hals van deze ampullen heeft echter wel de gebruikelijke vorm. Beide exemplaren worden niet als gewone pelgrimsflacons aanzien, maar zouden bedoeld zijn voor cultisch gebruik. Een andere uitzondering is een flacon met een kleien voet. De afmetingen van deze ampul zijn bovendien groter dan gewoonlijk. Dit exemplaar was duidelijk bedoeld om rechtgezet te worden en had waarschijnlijk een cultische functie in privé-gebruik.

Z. Kiss maakt een onderscheid tussen de traditionele pelgrimflacons met platte, ronde vorm en de kleine vaasjes in de vorm van een mannenhoofd met kroeshaar³⁵³. Deze flesjes in de vorm van een hoofd stonden op een rond voetstuk en hadden een smalle hals (afb. 33). De mond en de neus werden gemodeleerd in klei, maar de ogen werden geverfd. Het geheel werd opgesmukt met kleur. Hun productie evenaarde die van de pelgrimflacons. J. Witt maakt echter een duidelijk onderscheid tussen beide modellen en plaatst de laatste niet onder de noemer Menas-ampullen³⁵⁴.

³⁵² WITT, *Menasampullen*, p. 25.

³⁵³ KISS Z., *Ampulla*, in: *Coptic Encycl.*, p. 117-118.

³⁵⁴ WITT, *Menasampullen*, p. 25.

Afb. 33: Menas-ampul in de vorm van een mannenhoofd.

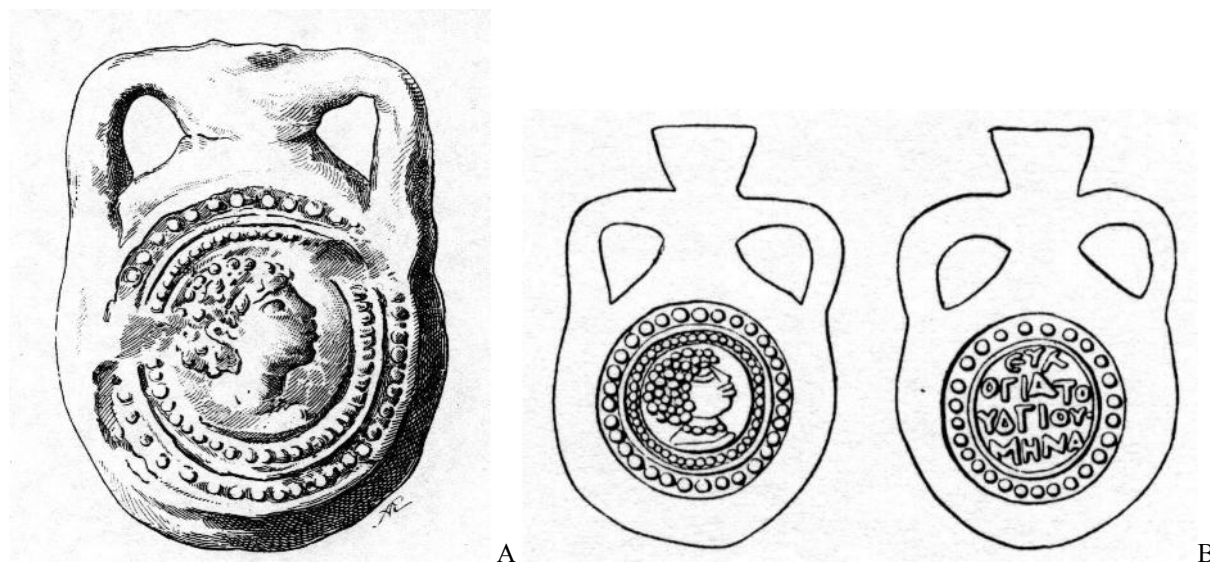
Z. Kiss houdt bovendien rekening met de chronologie³⁵⁵. Hij ziet een verband tussen de periode en de afbeeldingen. Binnen de traditionele Menas-ampullen onderscheid hij twee hoofdtypes van illustratie. Het eerste type had de voorstelling van de aanbiddende Apa Menas op de voorzijde. Aan de achterzijde droegen ze een kruis of een eulogie³⁵⁶. Andere motieven, zoals een boot of een mand met brood komen voor³⁵⁷. Uit deze beginperiode dateren ook de grote ampullen van ongeveer 15 cm hoog, met de afbeelding van een aanbiddende Apa Menas of een van Sint Thecla. Het tweede type verschijnt rond het jaar 600, wanneer de productie van ampullen toenam. Het afbeeldingsrepertoire werd verminderd. In dit type verscheen de traditionele voorstelling van Apa Menas tussen twee kamelen nu gewoonlijk op beide zijden. De afbeelding werd schematisch en lineair. Een ander decoratietype uit deze periode bestaat uit een medaillon met de bovengenoemde afbeelding op één zijde en op de andere zijde de eulogie, omcirkeld door een laurierkrans. In de laatste productiefase van de Koptische ampullen werd een ander medaillon uitgewerkt met een schematisch negroïde hoofd in profiel, met een dubbel parelsnoer aan de rand (afb. 34).

³⁵⁵ KISS Z., *Ampulla*, in: *Coptic Encycl.*, p. 117.

³⁵⁶ GROSSMANN, *Pilgrimage Center of Abū Minā*, p. 299.

Voor meer informatie over de eulogie: zie blz. 151 van dit werk.

³⁵⁷ KISS Z., op. cit., p. 117.

Afb. 34: Menas-ampullen met de afbeelding van een hoofd met negroïde kenmerken.

Kaufmann maakt een classificatie van de ampullen volgens hun grootte en dus hun inhoud. Hij onderscheidt drie hoofdtypes³⁵⁸:

- 1) het kleine type van ongeveer 10 cm hoog, met een inhoud van 30 – 50 cm³;
- 2) het middelste type van ca. 15 cm hoog, met een inhoud van 100 – 120 cm³ en
- 3) het grote type met een inhoud 250 – 500 cm³.

Hij onderscheidt bij de grote ampullen 19 combinaties van de twee medaillons en bij de andere 74 combinaties³⁵⁹. De ampullen met de vorm van een mannenhoofd en een inhoud van 500 cm³ of meer worden door hem niet besproken.

De catalogoog van de tentoonstelling 'Spätantike und frühes Christentum' in Frankfurt hanteert een indeling die gebaseerd is op die van Kaufmann, maar met kleine aanpassingen van de maten³⁶⁰:

- 1) Type I (klein), onder de 10 cm hoog, met een inhoud van 30-50 cm³;
- 2) Type II (midden), ca. 10 cm hoog, met een inhoud tot 100 cm³ en
- 3) Type III (groot), meer dan 10 cm hoog, met een inhoud van meer dan 100 cm³.

Kaufmanns middelste en grote type worden samengevoegd in Type III van de tentoonstellingscatalogoog. De catalogoog laat door zijn begrenzing de groepen direct aan elkaar aansluiten. De genoemde maateenheden worden niet door de ampullen zelf naar voor geschoven. Als men van de totale diameter van de ampullen uitgaat, dan laten zich met het oog op het veelvuldig voorkomen slechts twee hoofdtypes van grootte onderscheiden. Het

³⁵⁸ KAUFMANN, *Ikongraphie*, p. 62.

³⁵⁹ KISS, *Ampoules de Saint Ménas*, p. 13.

³⁶⁰ WITT, *Menasampullen*, p. 26.

ene van zowat 6 à 7,5 cm en het ander van ongeveer 10 à 11,5 cm. Ampullen met een grotere diameter zijn uiterst zeldzaam. Het kleinste type komt het meest voor. Deze indeling in verschillende groottes is in het standpunt van J. Witt echter alleen van belang als ze verbonden wordt met de groepering van de ampullen volgens de iconografie. Zij concludeerde dat ampullen met gelijkaardige afbeeldingen soortgelijke afmetingen hebben.

De karakteristieke vorm van de Menas-ampullen werd in de tijd van Kaufmann geplaatst in de traditie van de Egyptische vaastypes. In het Nieuwe Rijk waren er in Egypte ronde vazen met twee oren. Hieraan zouden de Menas-ampullen verwant zijn. De keuze voor de flesvorm wordt op verschillende manieren gemotiveerd. Volgens J. Engemann was de functie van de ampullen als drager van vloeistoffen doorslaggevend voor hun vormgeving. Toch wordt door anderen het tegendeel beweerd. De bedoeling om een vloeistof te bewaren is dan niet de oorzaak van de keuze van dit type fles³⁶¹. De ampullen zijn in deze visie eerder een kenteken van pelgrims, als uitvoeringen in miniatuur van de veldflessen die een vast onderdeel van de reisuitrusting vormden. De ampullen moesten dan duidelijk zichtbaar gedragen worden.

5.3 Materiaal en vervaardiging

Gedurende de hele productieperiode van de ampullen is het materiaal hetzelfde gebleven³⁶². Ze zijn gemaakt van een lokale klei, waarvan de kleur schakeerde van lichtgeel tot oranje. De ampullen zijn geproduceerd bij het heiligdom van Apa Menas in Abū Mīnā zelf en de klei werd ook gebruikt voor ander aardewerk³⁶³. Verscheidene exemplaren uit de christelijk-Arabische tijd dragen sporen van glazuur³⁶⁴. Andere fragmenten dragen resten van beschildering, maar J. Witt heeft evenwel geen verfsporen vastgesteld op de exemplaren van de collectie in Berlijn³⁶⁵. Er zijn geen ampullen uit metaal gevonden in Abū Mīnā zelf³⁶⁶. Kaufmann vermeld vier metalen Menas-ampullen zonder verdere informatie. Hier is één exemplaar van gekend. Het bevindt zich momenteel in Cairo en verschilt noch in vorm noch in afbeeldingen van de kleien Menas-ampullen.

Het productieproces bestond uit verschillende fases en is perfect te volgen. Op beide helften van de buik werden medaillons ingedrukt en daarna werden ze samengevoegd. Vervolgens werd met de hand de smalle hals toegevoegd en uiteindelijk de oren. De productietechniek

³⁶¹ WITT, *Menasampullen*, p. 27.

³⁶² KISS, *Ampoules de Saint Ménas*, p. 12.

³⁶³ WITT, *Menasampullen*, p. 27.

³⁶⁴ KAUFMANN, *Iconographie*, p. 62.

³⁶⁵ WITT, *Menasampullen*, p. 28.

³⁶⁶ Ibidem, p. 27.

wordt bevestigd door de modellen voor de vervaardiging van de medaillons, die gevonden zijn door C.M. Kaufmann. De vorm van het model bepaalde ook de latere lens- of trommelvormige wand. De welving van het lichaam van de ampul was afhankelijk van de diepte van het model. Een inkeping in de rand van het model stelde de plaats vast van de latere hals. Het medaillon stond in spiegelbeeld en in negatieve vorm in het model, zodat de afbeelding uiteindelijk in verhoogd reliëf op de wand kwam te staan.

Vingersporen getuigen ervan dat de klei met de hand in het model werd gedrukt en daarna uitgesmeerd. Wanneer de klei opdroogde, verminderde zijn volume en kwam hij gemakkelijk los uit de vorm. Twee helften van gelijke grootte werden met klei, die meestal nog duidelijk zichtbaar is, aan elkaar gevoegd. De hals werd op een draaischijf gemaakt en daarna op de voorziene opening geplaatst, waarbij hij met klei aan de ampul werd verbonden. Tenslotte werden de oren net onder de verdikte ring van de hals bevestigd en verbonden met de zijkant van de ampul. Afsluitend werden de ampullen waarschijnlijk in een vuur geplaatst³⁶⁷.

C.M. Kaufmann ontdekte meerdere ovens in Abū Mīnā, die tegenwoordig niet meer bewaard zijn. Hij vermeldt slechts dat de ampullen en de figurines uit gebakken aardewerk samen werden gevonden, wat hun productie in dezelfde ateliers bevestigt³⁶⁸. Hij dateert een oven op het eind van de vierde – begin van de vijfde eeuw en vermeldt de identificatie van meer dan 50 ampullen. In 1980-1981 vond Peter Grossmann een depot van vrouwelijke figurines en een ampul van het meest gebruikelijke type met een rand van bolletjes³⁶⁹.

5.4 Iconografie

De Menas-ampullen tonen verschillende afbeeldingen en inschriften, die meestal op Apa Menas betrekking hebben en in de regel van een randversiering voorzien zijn³⁷⁰. Meerdere combinaties zijn mogelijk. Hier zal dan ook gezocht worden naar wetmatigheden in de verbinding van bepaalde motieven.

5.4.1 *Randversiering*

De meeste afbeeldingen en inschriften die een heel medaillon innemen, zijn door een versiering omgeven. Deze bestaat gewoonlijk uit een lijn, een krans van laurier, hoekjes

³⁶⁷ WITT, *Menasampullen*, p. 28.

³⁶⁸ KISS, *Ampoules de Saint Ménas*, p. 12.

³⁶⁹ Ibidem, p. 13.

³⁷⁰ WITT, *Menasampullen*, p. 29.

die in elkaar geplaatst zijn, parels of dwarsstrepen³⁷¹. Deze elementen kunnen met elkaar gecombineerd worden of vervangen zijn door een rondomlopende tekst³⁷². Afgezien van de inschriften kunnen de versieringen zowel positief als negatief afgebeeld zijn. Ook hier is weer een combinatie van beide mogelijk. Het meest voorkomend is de eenvoudige lijn in samenhang met een ander motief.

5.4.2 *Inschriften*

De Menas-ampullen kunnen inschriften dragen, maar het is geen noodzakelijk element³⁷³. Doorgaans zijn ze in de griekse taal, meestal in hoofdletters. De meeste inschriften noemen de naam van Apa Menas. Er zijn verschillende schrijfwijzen voor de naam Menas³⁷⁴. Naast de vormen **ΜΗΝΑC**, **ΜΗΑ**, **ΝΗΝΑ**, **ΜΗΝ**, **ΝΗΝ** en retrograde varianten, verschijnt er de naam **ΑΜΗΝ**. Zo is er een kleine ampul uit Abū Mīnā met het inschrift **ΕΧΛΟΓΙΑ ΤΟΧ ΑΓΙΟΧ ΑΜΗΝΑ**. Dit is ongetwijfeld een toespeling op de bijnaam Amin, waaruit de Koptische legende de naam Menas laat ontstaan.

De inschriften op de Menas-ampullen kunnen op verschillende manieren aangebracht worden³⁷⁵. Er zijn opschriften die de hele wand van de ampul in beslag nemen en soms is hierbij een kruis, twijg of parel toegevoegd. De opschriften zijn dan in vijf regels onderverdeeld die door lijnen van elkaar gescheiden kunnen zijn. Rond het opschrift kan zich nog eens een versiering bevinden. Daarenboven zijn er ook nog de omschriften die zich rondom het medaillon bevinden. Tenslotte zijn er ook nog bijschriften die bij een afbeelding in het medaillon staan, meestal naast de figuur.

Het typische inschrift is een eulogie: **ΕΧΛΟΓΙΑ ΤΟΧ ΑΓΙΟΧ ΜΗΝΑ**³⁷⁶. Dit dankt haar bestaan aan een niet-christelijk gebruik. Volgens de oude terminologie van het woord heeft **ΕΧΛΟΓΙΑ** dezelfde betekenis als ‘zeggen’ en overdrachtelijk ‘gezegend aandenken’. De vertaling luidt dus: ‘gezegend aandenken van de heilige Menas’. Op de bij- en omschriften is meestal eenvoudigweg de benoeming van de heilige terug te vinden **Ο ΑΓΙΟΣ ΜΗΝΑC**³⁷⁷.

De eulogie komt in verschillende variaties voor, waarbij de tekst zowel uitgebreid als verkort kan worden. Ze kan gebruikt worden als opschrift of als omschrift. De meest voorkomende

³⁷¹ KISS Z., *Ampulla*, in: *Coptic Encycl.*, p. 117.

³⁷² WITT, *Menasampullen*, p. 29.

³⁷³ Ibidem, p. 30.

³⁷⁴ KAUFMANN, *Ikonographie*, p. 158.

³⁷⁵ WITT, *Menasampullen*, p. 31.

³⁷⁶ KAUFMANN, *Ikonographie*, p. 153.

³⁷⁷ WITT, *Menasampullen*, p. 31.

verkorting is **ΤΟΧ ΑΓΙΟΧ ΜΗΝΑ**, maar hierop zijn nog veel varianten mogelijk. Vooral op de grote ampullen kan het inschrift uitgebreid worden. In twee gevallen is er een epitheton toegevoegd. Zo is er in één geval **ΕΧΛΟΓΙΑ ΤΟΧ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΧ ΑΓΙΟΧ ΜΗΝΑ** te lezen. Het bijwoord **ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ** betekent ‘zegevierend’ en heeft niet specifiek betrekking op Apa Menas. Kaufmann vermeld verder ook de inscriptie **ΑΓΙΟΧ ΜΗΝΑ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΧ ΕΧΛΟΓΙΑ ΛΑΒΕ ΚΧΡ(ΙΟΝ)** en varianten ervan.

De Rossi heeft enkele van de weinige ampullen uitgegeven waarop bij Menas de bijnaam martelaar voorkomt³⁷⁸. De inschriften op deze ampullen zijn op de volgende manier geordend:

$$\begin{array}{r}
 \text{ΕΧΛΟΓΙΑ} \\
 \hline
 \text{ΤΟΧ ΑΓΙ} \\
 \hline
 \text{ΟΧ ΜΗΝ} \\
 \hline
 \text{ΜΑΡΤ}
 \end{array}
 +
 \begin{array}{r}
 \hline
 \text{ΤΟΧ ΑΓΙ} \\
 \hline
 \text{ΟΧ ΜΗΝ} \\
 \hline
 \text{ΜΑΡΤ}
 \end{array}$$

Dit komt overeen met een opschrift **ΕΧΛΟΓΙΑ ΤΟΧ ΑΓΙΟΧ ΜΗΝΑ ΜΑΡΤΥΡΟΣ** op twee kleine marmeren zuilen van Abū Mīnā.

Er is een verdere aanvulling van de formule die het werkwoord **ΛΑΒΕ** gebruikt, bij voorkeur **ΛΑΒΟΜΕΝ**³⁷⁹. Zo verkrijgt men **ΤΟΧ ΑΓΙΟΧ ΜΗΝΑ ΕΧΛΟΓΙΑ ΛΑΒΟΜΕΝ**³⁸⁰. Dit betekent: ‘wij nemen/ bewaren een gezegend aandenken van de heilige Menas’. Enkele grote ampullen leiden dit opschrift in met het artikel **ΤΗΝ**. Er is nog een hele reeks kleine varianten, waarop niet dieper wordt ingegaan.

Aan het eind van het inschrift **ΤΟΧ ΑΓΙΟΧ ΜΗΝΑ ΕΧΛΟΓΙΑ** kan ook **ΚΧΡΙΟΧ** ‘van de heer’ toegevoegd zijn³⁸¹. In een enkel geval komt op de achterkant van een ampul met typisch inschrift de tekst **ΕΧΛΟΓΙΑ ΚΧΡΙΟΧ ΕΠ[ΗCΤΙ]** voor, nl. ‘de zegen van de Heer is erop’. De **ΕΠ** kan echter ook geïnterpreteerd worden als **ΕΩ**, als deze inscriptie dan aangevuld wordt met **ΗΜΑΣ**, dan krijgen we de tekst, **ΕΧΛΟΓΙΑ ΚΧΡΙΟΧ ΕΩ ΗΜΑΣ**, ‘het zegen van de Heer bij ons’.

Een volgende opschrift luidt **ΕΧΛΟΓΙΑ ΖΑΡΙC** en in één geval verschijnt ook **ΖΑΡΙC ΥΕΟΧ**, wat vertaald wordt als ‘gunst van de zoon van God’. Dat deze ampullen betrekking hebben op Apa Menas is geweten door het andere medaillon of door de vindplaats³⁸².

Op de inschriften kan nog uitgebreider ingegaan worden, maar dat is hier niet aan de orde. Er rest alleen nog op te merken dat er wetmatigheden kunnen gevonden worden in de combinaties van inschriften en afbeeldingen op de Menas-ampullen.

³⁷⁸ KAUFMANN, *Ikono-graphie*, p. 165.

³⁷⁹ Ibidem, p. 156.

³⁸⁰ Ibidem, p. 157.

³⁸¹ WITT, *Menasampullen*, p. 32.

³⁸² Ibidem, p. 33.

5.4.3 Afbeeldingen van Apa Menas

Volgens de traditie werd onmiddellijk na de dood van Apa Menas een houten afbeelding van hem gemaakt als soldaat tussen twee kamelen³⁸³. Het prototype dat aan de grondslag van deze voorstelling ligt, zou een cultusbeeld zijn. A. Grabar beweert evenwel dat het prototype van dit schema een schilderij of mozaïek was. Een trouwe weergave van dit cultusbeeld is zonder twijfel het reliëf van het klooster van Sint Thecla uit de 6de-7de eeuw. We vinden Menas als biddende soldaat met de kamelen ook terug op fresco's, zoals die te vinden zijn in Kellia, in het klooster van Abū Girga en in Medinet Habou. Dit laatste dateert uit de achtste eeuw. Een combinatie van dit iconografisch motief met een indicatie van zijn heiligdom is te zien op een ivoren pyxis uit de zesde eeuw (afb. 35) en op een ivoren plaat uit de elfde eeuw uit Castello Sforzesco in Milaan. Of dit prototype zich in het graf zelf of in de Martelaarskerk bevond en of het hierbij om een beeld of om een mozaïek of schilderij ging, is niet uit te maken³⁸⁴.

Afb. 35: Ivoren pyxis uit de zesde eeuw.

De iconografie van Apa Menas is vanaf het begin van de vijfde tot in de twaalfde eeuw goed gevestigd en strak³⁸⁵. Hij staat rechtop in een aanbiddende houding tussen twee kamelen en

³⁸³ KISS, *Ampoules de Saint Ménas*, p. 9-10.

³⁸⁴ WITT, *Menasampullen*, p. 46.

³⁸⁵ KISS, *Ampoules de Saint Ménas*, p. 10.

draagt militaire kledij³⁸⁶. Deze afbeelding komt zodanig veel voor op de Menas-ampullen dat ze als het hoofdtype kan worden beschouwd.

Apa Menas staat frontaal in het midden van het medaillon en neemt bijna de volledige hoogte in. Hij houdt zijn gebogen armen opgeheven, zodat ze bijna tot aan de rand van het medaillon komen. Zijn benen staan een beetje uit elkaar en zijn voeten zijn naar buiten gedraaid. Hij draagt de kledij van een soldaat, nl. een korte, geplooiden tunica met een riem en hoge laarzen. Zijn mantel is vastgehaakt op de rechterschouder en valt over zijn linkerarm naar achteren tot aan zijn voeten. Hij is geflankeerd door twee zittende kamelen, met de kop aan zijn voeten en de staart aan zijn handen.

Dit vast iconografisch schema toont soms variaties³⁸⁷. Om zijn hoofd bevindt zich een nimbus of niets. Een teken, bestaande uit vier of vijf pareltjes, staat soms aan beide kanten van het hoofd³⁸⁸. Later is dit een kruis geworden. Naast zijn hoofd of aan zijn voeten kan zich ook een twijg bevinden³⁸⁹. In enkele gevallen ontbreekt de mantel. Hij draagt dan slechts een korte tunica. Ook bij de randen zijn verschillende combinaties van versieringen mogelijk. Dit zijn elementen waar J. Witt rekening mee houdt bij het opstellen van haar typologie. Zij onderscheidt hoofdtypes A-K en hierbij nog zeldzame varianten. Dit hoofdtype werd over een lange periode gebruikt en verklaart de verschillen in stijl, toevoegingen en randversiering³⁹⁰.

Het iconografisch motief van een persoon met dieren is niet erg nieuw. C.M. Kaufmann vergelijkt het met het Grieks Potnia theron, de meesteres van de wilde dieren³⁹¹. Dit motief is van Minoïsche afkomst en stelt een godin voor die omringd is met wilde dieren³⁹². Er zijn ook overeenkomsten tussen het schema van Apa Menas en de iconografie van Daniel in de leeuwenkuil³⁹³. C. Cannuyer en anderen denken eerder aan een lokale afstamming van het Egyptisch motief van Horus die op krokodillen staat³⁹⁴. Er bestaan lampen in aardewerk die Apa Menas met een speer afbeelden in de aanwezigheid van twee krokodillen. M. Chaîne wees reeds op de band met het negende mirakel van het Ethiopische Synaxarium. In dit mirakel wekt Apa Menas een soldaat uit de dood op, die het slachtoffer was geworden van

³⁸⁶ WITT, *Menasampullen*, p. 34.

³⁸⁷ Ibidem, p. 35.

³⁸⁸ MIEDEMA R., *De Heilige Menas*, Rotterdam 1913, p. 42.

³⁸⁹ WITT, *Menasampullen*, p. 35.

³⁹⁰ Ibidem, p. 44.

³⁹¹ KISS, *Ampoules de Saint Ménas*, p. 9.

³⁹² "Mistress of Wild Animals." Encyclopedia Mythica.

http://www.pantheon.org/articles/m/mistress_of_wild_animals.html

³⁹³ KISS, *Ampoules de Saint Ménas*, p. 10.

³⁹⁴ CANNUYER, *Saint Mina aux Chameaux*, p. 146.

een krokodil op de oever van het Mareotismeer³⁹⁵. Apa Menas zou hier dus afgebeeld worden als overwinnaar van krokodillen. Kaufmann verwierp deze band en zag daarentegen wel een overeenstemming met de genezende Horus. Het chronologisch hiaat tussen afbeeldingen van de genezende Harpocrates en die van Apa Menas heeft velen ertoe aangezet dit idee te verwerpen³⁹⁶. Toch is er later in Abū Mīnā zelf een amulet van klei gevonden waarop Apa Menas tussen een kameel en een dier staat dat J. Engemann identificeerde als een krokodil. Verder is er nog een ampul aangetroffen in Alexandrië met een aanbeddend personage tussen twee krokodillen³⁹⁷. Ook hier zou het kunnen gaan om Apa Menas. De iconografie van Apa Menas zou dan de laatste getuige zijn van een constant thema in de faraonische iconografie, nl. van een man die gevaarlijke dieren domineert³⁹⁸. Het enige dat met zekerheid vast te stellen is, is dat zijn aanbeddende houding wijst op een functie als tussenpersoon, als voorbidder bij God om degenen die hem aanroepen bijstand te verlenen³⁹⁹.

5.4.4 *Betwiste Menasafbeeldingen*

Negroïde hoofd

Het medaillon met een naar rechts gedraaid hoofd in profiel komt zeer veel voor en neemt bijna de volledige wand in⁴⁰⁰ (afb. 34). De hals en het bovenste deel van het gewaad is nog zichtbaar en soms ook een halsketting. Het haar bestaat uit verschillende bolletjes, die naast elkaar geplaatst zijn, zodat de indruk van kroeshaar wordt gewekt. Verder heeft hij een brede neus en dikke lippen. Dit vast patroon varieert slechts in details. Meestal wordt de rand getooid met een dubbel parelsnoer met ertussen een lijn. Bij dit type vinden we meestal het opschrift **ΕΧΛΟΓΙΑ ΤΟΧ ΑΓΙΟΥ ΜΗΝΑ** op de achterkant, verdeeld over vier regels en steeds omringd door een parelsnoer en een lijn.

De keuze van een negroïde hoofd suggereert een tijd die meer naar Afrika toegekeerd is, dan naar het Middellandse Zeegebied⁴⁰¹. Misschien hebben we te maken met het hoofd van Apa Menas zelf. Een andere optie is het te bekijken als een proselitisch symbool naar het Zuiden toe. Kaufmann beweerde dat Apa Menas voor de christelijk-Afrikaanse negers in Nubië

³⁹⁵ CANNUYER, *Saint Mina aux Chameaux*, p. 147.

³⁹⁶ Ibidem, p. 148.

³⁹⁷ Ibidem, p. 149.

³⁹⁸ Ibidem, p. 150.

³⁹⁹ WITT, *Menasampullen*, p. 35.

⁴⁰⁰ Ibidem, p. 48.

⁴⁰¹ KISS, *Ampoules de Saint Ménas*, p. 18.

veranderd is in een kleurling en dat deze ampullen speciaal werden vervaardigd voor Zuid-Egypte⁴⁰². Vele van deze ampullen zijn echter buiten Zuid-Egypte gevonden, waardoor deze hypothese afgewezen kan worden. Anderen beweren dat het negroïde hoofd een heilige afbeeldt die vereerd werd in een heiligdom dat niet ver van Abū Mīnā gelegen was⁴⁰³. Ook in dit heiligdom zouden pelgrims hun ampullen hebben laten vullen. Er wordt dan voornamelijk aan vereringsplaatsen van de heilige Antonius of van de bisschop Petrus van Alexandrië gedacht. De band met Petrus werd gelegd door een ampul met de naam ΠΕΤΡΟΣ.

Naar alle waarschijnlijkheid hebben we hier dus te maken met ampullen die vervaardigd zijn voor een andere nationaliteit van pelgrims. Dit wordt bevestigd door de vaasjes in de vorm van een hoofd met negroïde kenmerken (afb. 33). Op de typische afbeeldingen van Apa Menas tussen twee kamelen heeft hij eveneens soms kroeshaar.

Borstbeeld

Het gaat hier om een medaillon waarop centraal een borstbeeld in frontaal aanzicht te zien is. Langs beide kanten van het smalle gezicht hangt haar. De persoon droeg waarschijnlijk een mantel die nog gedeeltelijk zichtbaar is. De rand draagt het opschrift Ο ΑΓΙΟΣ ΜΗΝΑΣ, met daarrond een lijn⁴⁰⁴.

Het opschrift staat toe deze afbeelding in verband te brengen met Apa Menas. Kaufmann vond een ampul met gelijkaardige voorstelling in Abū Mīnā. Hij identificeerde de persoon met Apa Menas, maar bracht het ook in verband met het negroïde hoofd. Hij zag dit ampul als een borstbeeld, vervaardigd voor het blanke ras.

Hoofd in driekwartsaanzicht

Het medaillon toont het hoofd van een onbekende persoon. Het hoofd is licht naar de zijkant gekeerd, zodat driekwart ervan zichtbaar is. Het haar hangt aan beide zijden van het hoofd naar beneden en wordt dunner naar de hals toe. Het heeft de schijn van lang haar dat in de nek samengebonden is. De rand draagt een parelsnoer tussen lijnen. Op de andere zijde dragen ze de typische afbeelding van Apa Menas. Van dit type zijn vier voorbeelden bekend.

⁴⁰² MIEDEMA R., *De Heilige Menas*, Rotterdam 1913, p. 45.

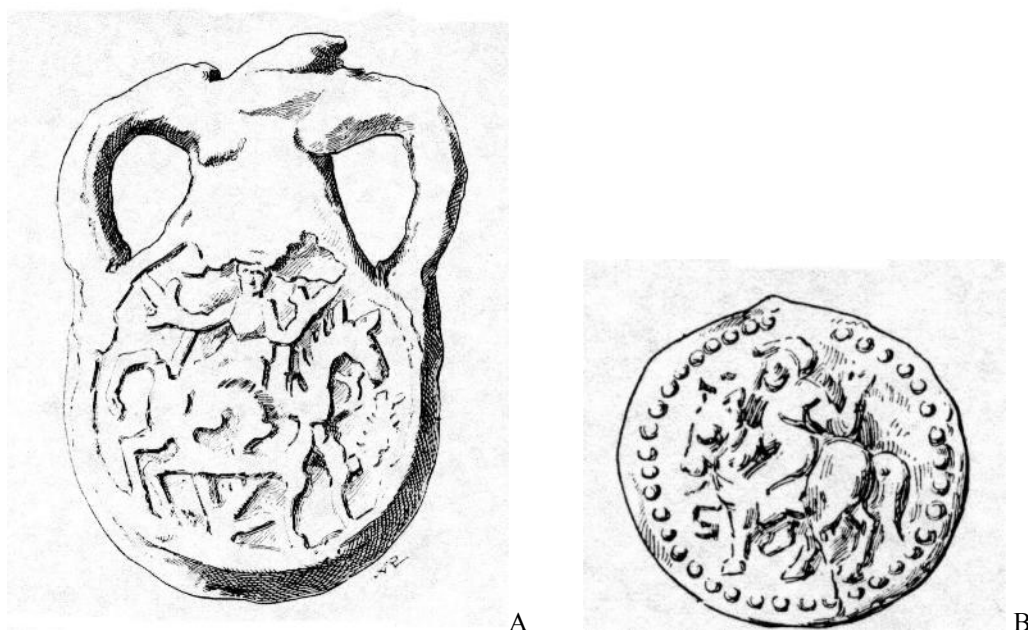
⁴⁰³ WITT, *Menasampullen*, p. 49.

⁴⁰⁴ Ibidem, p. 50.

Kaufmann merkte reeds op dat deze voorstelling aan een vrouwenbuste doet denken, maar hij dacht toch dat het hier ging om Apa Menas zelf. A. de Waal zag hier de martelares Catherina in. Er is echter geen connectie tussen haar en Apa Menas bekend. Als het hier dan om een vrouw zou gaan, dan zal het eerder de heilige Thecla zijn. Tussen haar en Apa Menas bestaat wel een band, die verderop uitgebreid aan bod zal komen.

Ruiter

Het paard is afgebeeld in zijaanzicht en hierop zit een persoon waarvan het lichaam frontaal is weergegeven (afb. 36). De ruiter is onbewapend, want hij zit met de armen opgeheven ter aanbidding. De link met Apa Menas wordt gelegd door een ampul met ruiter en op de achterzijde het omschrift **ΤΟΧ ΑΓΙΟΥ ΜΗΝΑ** rond een kruis. Ook andere ampullen met ruiter hebben inschriften die deze identificatie bevestigen. Het medaillon is doorgaans door een parelsnoer omgeven.

Afb. 36: Menas-ampullen met een afbeelding van Apa Menas als ruiter.

In de mirakels verschijnt Apa Menas vaak als ruiter te paard⁴⁰⁵. Verder zijn er ook schilderijen en tekeningen van Apa Menas als ruiter. Vroeger werden alle ruiterheiligen voor Sint Georgius gehouden, maar waarschijnlijk stellen vele hiervan Apa Menas voor⁴⁰⁶.

⁴⁰⁵ WITT, *Menasampullen*, p. 51.

⁴⁰⁶ MIEDEMA R., *De Heilige Menas*, Rotterdam 1913, p. 47.

Aanbidder met baard

Dit medaillon komt maar één keer voor en wel op de uitzonderlijke ampul met voet uit het Louvre⁴⁰⁷. Het is zeker dat het hier om Menas gaat omdat zijn naam wordt vermeld in het opschrift. De man met baard is frontaal afgebeeld in een aanbiddende houding. Langs weerszijden van de figuur staan gebouwen, die blijkbaar overdekt waren. In het linkse gebouw zou een lamp hangen. Het rechtse gebouw zou ook een groot bassin met voet en deksel kunnen zijn.

Op de andere zijde staat een afbeelding van de heilige Thecla. Deze identificatie is gebaseerd op de rand van dit medaillon waarin haar naam wordt vermeld. De eerste figuur wordt op basis van de kledij, baard en kaal voorhoofd echter ook met Paulus gelijkgesteld⁴⁰⁸. Indien dit klopt, dan hebben we een weergave van leraar en leerlinge op dezelfde ampul. Menas is dan teruggedrongen tot het opschrift en Thecla bekleedt de belangrijkste positie.

Aanbidder tussen planten

Op een ampul uit Abū Mīnā bevindt zich een medaillon met een figuur in frontaal aanzicht en een nimbus boven het hoofd. Hij draagt een korte tunica, een mantel en laarzen. Naast deze persoon die met Menas geïdentificeerd wordt, is een bloemachtig gewas te zien. De rand draagt een parelsnoer. De andere zijde toont een typische afbeelding van Apa Menas tussen twee kamelen.

Gelijkaardige afbeeldingen op andere ampullen zijn noch door een opschrift, noch door een afbeelding met hem in verband te brengen. Toch worden ook deze figuren met Apa Menas geïdentificeerd op grond van het bovenstaande voorbeeld.

Aanbidder tussen kandelaars

Het medaillon toont een persoon in frontaal aanzicht met de armen opgeheven ter aanbidding. Hij draagt een lang gewaad en staat tussen twee voorwerpen die als kandelaars kunnen geïnterpreteerd worden. Het geheel is door een lijn omringd. De achterzijde bevat een stermotief, omrand met een parelsnoer. Tot nu toe is er maar één exemplaar met deze afbeelding bekend. Niet iedereen volgt de identificatie met Apa Menas. Volgens Kaufmann

⁴⁰⁷ WITT, *Menasampullen*, p. 51.

⁴⁰⁸ Ibidem, p. 52.

sluit het lange gewaad een gelijkstelling met Apa Menas uit en hij besluit dat het hier om een onbekende heilige gaat.

Afb. 37: Ampul met Menas tussen kandelaars.

5.4.5 *De kamelen van Apa Menas*

In het begin zijn de dieren aan weerszijden van Apa Menas nog gedrochtelijke gestalten, waarvan de rug op een zaag lijkt ⁴⁰⁹. Later krijgen de dieren duidelijk de vorm van kamelen. Er is veel te doen geweest om de kamelen van Apa Menas en het blijft een onderwerp vatbaar voor discussie ⁴¹⁰. Tegenwoordig wordt algemeen aangenomen dat de dieren naast de heilige kamelen voorstellen. Volgens het Martyrium vroeg Apa Menas vóór zijn onthoofding om zijn lichaam op een kameel te plaatsen en die te laten gaan zonder begeleiding, om zijn overblijfselen daar te begraven waar de kameel stopte. Hier is slechts sprake van één kameel terwijl op monumenten en ampullen er steeds twee voorkomen. Dit is volgens E. Le Blant te verklaren door het streven naar symmetrie bij de vroege christenen.

Er zijn ook andere elementen die de aanwezigheid van kamelen bij Apa Menas kunnen verklaren. Kamelen speelden een grote rol in het leven van Apa Menas. In het Encomium

⁴⁰⁹ MIEDEMA R., *De Heilige Menas*, Rotterdam 1913, p. 41.

⁴¹⁰ *DACL* 11, deel 1, p. 339.

lezen we dat het schip met de overblijfselen van Apa Menas werd aangevallen door monsters met het hoofd van kamelen. En wanneer later in het verhaal de resten op een kameel werden gelegd om ze weer mee te nemen, bleef de kameel zitten. Ook de andere kamelen bleven onbeweegelijk om aan te tonen dat de heilige daar moest begraven worden. De bevelhebber liet een afbeelding in hout maken van de martelaar Apa Menas als soldaat met de dieren die leken op kamelen, terwijl ze hem aanbaden.

De mirakels beweren bovendien dat hij in de woestijn enkele kamelen had voor zijn onderhoud⁴¹¹. De opbrengst van de kamelen die hij niet nodig had voor zijn eigen onderhoud, gaf hij aan de armen. Iedere avond bedankte en zegende hij zijn kamelen. Toen de tijd van zijn martelaarschap was gekomen, gaf Apa Menas zijn kamelen aan een man van Nepaiat.

Volgens Drescher geven de hagiografische bronnen vijf mogelijke interpretaties van de iconografie van de kamelen van Menas⁴¹²: 1. De kameel die hem transporteerde naar zijn heiligdom; 2. De kamelen die zijn lichaam niet mee terug wilden nemen na de veldtocht; 3. De kamelen die voorzagen in zijn onderhoud tijdens zijn verblijf in de woestijn; 4. De monsters met het uitzicht van kamelen tijdens de overtocht; 5. Menas als kameelhoeder. Volgens hem dienen mogelijkheden 1 en 2 om de geïsoleerde ligging van het heiligdom in Abū Mīnā te verklaren en dus niet om de afbeeldingen van de kamelen te verklaren wanneer men hun oorspronkelijk betekenis niet meer wist. Met mogelijkheid 4 probeerden de geschiedschrijvers wel een verklaring te geven voor de afgebeelde kamelen in een tijd waarin het belang van de kamelen was vergeten⁴¹³. De zeemonsters kunnen om geen andere reden een plaats in het Encomium verworven hebben. Deze legende diende de nobele afkomst en hoge rang van Apa Menas te benadrukken en elke associatie met kamelen werd als minderwaardig gezien⁴¹⁴. Mogelijkheden 3 en 5 zijn dus de meest aannemelijke. Mogelijkheid 3 past het best bij de afbeeldingen van Apa Menas met kamelen, want elke nacht knielden de kamelen om zijn zegen te ontvangen. Mogelijkheid 5 kan hier eventueel mee gecombineerd worden⁴¹⁵. Hij kan lid geweest zijn van een garnizoen in de Libische woestijn dat aan het hoofd stond van een groep kamelen. De geïsoleerde ligging van zijn heiligdom wordt dan verklaard door het feit dat zijn graf dichtbij de woning is gelegen waarin hij zijn leven doorbracht.

⁴¹¹ CANNUYER, *Saint Mina aux Chameaux*, p. 143.

⁴¹² DRESCHER J., *St. Menas' Camels Once More*, in: *BSAC* 7 (1941), p. 27-28.

⁴¹³ Ibidem, p. 29.

⁴¹⁴ Ibidem, p. 30.

⁴¹⁵ CANNUYER, *Saint Mina aux Chameaux*, p. 143.

M.A. Murray schrijft al deze legendes toe aan de fantasie van de hagiografen, maar vindt geen historische bron voor de kamelen bij Apa Menas⁴¹⁶. Als we ervan uitgaan dat de voorstelling van de kamelen een historische feit uit zijn leven weergeven, dan blijft het verschijnen van de kamelen onopgelost. Toch is het niet noodzakelijk dat de voorstelling van de twee kamelen teruggaat op een historisch feit uit zijn leven⁴¹⁷. De authentieke beelden kunnen ook gemaakt zijn naar de legende. Dit proces is niet onbekend bij hagiografen en daarbuiten.

In elk geval is het duidelijk dat er moeite gedaan is om kamelen of kameelachtige monsters in het verhaal te brengen⁴¹⁸. De kamelen waren duidelijk van belang in de cultus van Apa Menas, maar zelfs ten tijde van de creatie van de legendes was de eigenlijke betekenis van de kamelen al verloren gegaan. De eenvoudige bewering dat Apa Menas een kameelhoeder was tijdens zijn leven zou eventueel wel een historisch feit kunnen zijn, maar dit is niet zeker.

5.4.6 *Andere heiligen op Menas-ampullen*

Heiligen die eveneens voorkomen op de ampullen zijn Abbakon, Athenogenes, Cyrillus, Theophilus, Isidorus, Petrus, Thecla en een persoon met kruis. Deze objecten getuigen van een periode waarin het monopolie van Apa Menas nog niet duidelijk was⁴¹⁹. De ampullen met de afbeelding van Thecla dateren uit de periode van ong. 480-560 en de andere ampullen waarschijnlijk ook.

Abbakon

Twee Menas-ampullen met op de ene zijde een voorstelling van Apa Menas dragen een afbeelding van Abbakon op de andere kant (afb. 38)⁴²⁰. Hij staat rechtop in frontaal aanzicht met de armen opgeheven ter aanbidding. Hij is gekleed met een lange tunica en een korte mantel. Links van hem staat het bijschrift Ο ΑΓΙΟΣ ΑΒΒΑΚΟΝ. Rechts van hem staat een grote amfoor met spitse basis en twee oren.

Zelfs met het inschrift is de identificatie van de heilige nog niet zeker, want het kan op verschillende manieren geïnterpreteerd worden. Meestal wordt de naam van de figuur als Abbakon gelezen. Kaufmann verbindt deze naam met de heilige Abachus. Dit was een Pers

⁴¹⁶ MURRAY M.A., *St. Menas of Alexandria*, in: *PSBA* 29 (1907), p. 28.

⁴¹⁷ CHAINE M., *Note sur les Animaux de Saint Ménas*, in: *Révue de l'Orient chrétien* 13 (1909), p. 215.

⁴¹⁸ DE LACY O'LEARY D.D., *The Saints of Egypt*, Londen - New York 1937, p. 195.

⁴¹⁹ KISS, *Ampoules de Saint Ménas*, p. 16.

⁴²⁰ WITT, *Menasampullen*, p. 54.

van adellijke afkomst die in de derde eeuw op jonge leeftijd gemarteld is in Rome samen met zijn familie en daar ook begraven werd. Er is echter geen connectie tussen deze heilige en Apa Menas.

Het opschrift kan ook op een andere manier gelezen worden: **Ο ΑΓΙΟΣ ΑΒΒΑ ΚΦΝ[ΦΝ]**. Er zijn wel ten minste drie heiligen gekend die de naam Conon dragen⁴²¹. Een van hen had de kracht om demonen op te sluiten in kruiken van aardewerk. Het is dus goed mogelijk dat deze Conon van Isaurië op deze Menas-ampul is afgebeeld. Dit zou in ieder geval een verklaring geven voor het verschijnen van de amfoor op de Menas-ampul. De naam Abbakon is dan een Koptische omvorming van de naam Conon. Zij voegden aan Conon het griekse prefix ‘Abba’ toe, dat in het algemeen de namen van heiligen en martelaars in de Koptische kerk voorafgaat.

Tussen deze Conon en Apa Menas is wel een verband te vinden⁴²². Het centrum van de cultus van deze heilig lag in Isaurië. Uit deze plaats stamt ook keizer Zeno die in de legende verbonden wordt met de uitbreiding van Abū Mīnā. Ook archeologisch is op het eind van de vijfde eeuw heel wat bouwactiviteit in Abū Mīnā vastgesteld. Hij kan de heilige Conon hier ingevoerd hebben.

Afb. 38: Menas-ampul met een afbeelding van Abbakon.

⁴²¹ METZGER C., *Les Ampoules à Eulogie du Musée du Louvre (Notes et Documents des Musées de France 3)*, Parijs 1981, p. 12.

⁴²² WITT, *Menasampullen*, p. 54.

Athenogenes

Er zijn ook een paar ampullen die Menas verenigen met een zeker Sint Athenogenes⁴²³. Het gaat hier om een man met spitse baard, die een boek met kruis erop in de linkerhand heeft (afb. 39). Zijn haar ligt plat op zijn schedel, op zijn voorhoofd ligt een wrong krullen en hij heeft een nimbus. Zijn ogen zijn omgeven door dikke randen en zijn mond en wangen tonen een hoge ouderdom. Hij draagt een geplooid gewaad met lange mouwen. Over zijn schouder loopt zoals bij een monniksgewaad een geplooide strook, die links duidelijk naar voren afhangt. De rechterhand was waarschijnlijk opgeheven. Aan de rand van een ampul met deze afbeelding staat het inschrift $\alpha\gamma\iota\epsilon\ \lambda\cdot\chi\eta\nu\omicron\gamma\epsilon\ldots$. Dit fragment komt uit Abū Mīnā en daardoor heeft O. Wulff het in verband gebracht met de inschriften $\lambda\chi\eta\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\omicron\chi$ op kleine Menas-ampullen, die waarschijnlijk naar Athenogenes verwijzen⁴²⁴ (afb. 40). Er zijn ook nog andere inschriften van deze aard op de ampullen die vaak andere afbeeldingen dragen, nl. $\alpha\gamma\iota\omicron\chi\ \lambda\chi\eta\nu\omicron\gamma(\epsilon\nu\omicron\chi)$ en $\alpha\gamma\iota\omicron\chi\ \lambda\chi\eta\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\omicron\chi\ \epsilon\chi\lambda\omicron\gamma(\iota\alpha)$. Op de andere kant van de ampullen staat de naam en soms een eulogie van Apa Menas.

Afb. 39: Fragment van een ampul met een afbeelding van Athenogenes.

⁴²³ DAVIS, *Cult of Saint Thecla*, p. 312.

⁴²⁴ KAUFMANN, *Ikongraphie*, p. 144.

Er is een heilige Athenogenes bekend met de bijnaam ‘van Sebaste’⁴²⁵. Deze Armenische Athenogenes van Sebaste is een bisschop die gemarteld is in de tijd van de vervolging van Diocletianus, voor de rest is er weinig over hem overgeleverd. Een verband tussen deze heilige en Apa Menas is evenwel niet te vinden.

Afb. 40: Menas-ampul met de naam Athenogenes.

Isidorus

De monnik Isidorus uit Pelusium, gelegen in de oostelijke Nijldelta, verschijnt op een paar fragmenten⁴²⁶. Zijn voorkomen op de ampullen is te verklaren door zijn Alexandrijnse afstamming en zijn verwantschap met twee hoofdbegunstigers van de cultus van Apa Menas, de patriarchen Theophilus en Cyrillus⁴²⁷. Volgens het Koptische Synaxarium behoorde hij tot de rijkste en voornaamste mannen van Egypte. Hij werd monnik in een klooster bij Farama en daarna heremiet⁴²⁸. Hij komt slechts op één ampullenfragment voor als een staande aanbieder met het inschrift **ΕΙΣΙΔΦΡΟΣ**⁴²⁹.

Petrus

Ook is er een klein ampul met Apa Menas tussen kamelen op de ene zijde en op de andere kant het monogram **ΠΕΤΡΟΧ**⁴³⁰. Er zijn verschillende mogelijkheden voor deze Petrus. Het zou ook kunnen gaan om de bekende aartsbisschop Petrus van Alexandrië, die gemarteld is ten tijde van Diocletianus. Deze hypothese is gebaseerd op een literaire bron die de

⁴²⁵ WITT, *Menasampullen*, p. 55.

⁴²⁶ DAVIS, *Cult of Saint Thecla*, p. 311.

⁴²⁷ KAUFMANN, *Ikonographie*, p. 137.

⁴²⁸ Ibidem, p. 138.

⁴²⁹ Ibidem, p. 139.

⁴³⁰ WITT, *Menasampullen*, p. 57.

begraafplaatsen van de heilige Petrus en Apa Menas in één adem noemt. Petrus kan echter ook een lokale opzichter van het heiligdom van Apa Menas geweest zijn, waarop sluitingen van kruiken van de stad wijzen en ook het ontbreken van $\Theta \Lambda \Gamma \text{I} \text{O} \varsigma$ ⁴³¹. Het monogram met zijn naam bevindt zich in een rankversiering die alleen op dit ampul voorkomt⁴³². Dit feit zou erop kunnen wijzen dat het hier om een vervalsing gaat.

Thecla

Er zijn talrijke fragmenten en middelgrote Menas-ampullen gevonden met een afbeelding van de heilige martelares Thecla *ad bestias*⁴³³ (afb. 41). J. Wilpert heeft aangetoond dat deze afbeeldingen teruggaan tot de tweede eeuwse *Daden van Paulus en Thecla*. Later bevestigden ampullen die de naam van Thecla droegen dat het om haar ging⁴³⁴. Wilpert is geneigd ze te dateren in de vijfde eeuw, maar Wulff dateert ze in de vierde en de vijfde eeuw⁴³⁵. De ampullen horen echter thuis in de vijfde of zesde eeuw (480-560)⁴³⁶.

Afb. 41: Ampul met een afbeelding van Thecla.

Deze Thecla was een leerlinge van de apostel Paulus in de *Daden van Paulus en Thecla*⁴³⁷. Ze is waarschijnlijk de meest gevierde vrouwelijke heilige en martelares in de Vroeg-christelijke kerk. Thecla's verhaal speelt zich af in de steden van zuidelijk Klein-Azië en die streek is ook de geboortegrond van haar cultus in de Late Oudheid. De interesse in Thecla als

⁴³¹ KAUFMANN, *Ikongraphie*, p. 142.

⁴³² WITT, *Menasampullen*, p. 57.

⁴³³ DAVIS, *Cult of Saint Thecla*, p. 305.

⁴³⁴ KAUFMANN, *Ikongraphie*, p. 140.

⁴³⁵ Ibidem, p. 141.

⁴³⁶ DAVIS, *Cult of Saint Thecla*, p. 306.

⁴³⁷ Ibidem, p. 305.

heilige verspreidde zich verder doorheen de oostelijke en westelijke gebieden van het Romeinse Rijk, alsook in Egypte.

De achterzijde toont bijna altijd een typische afbeelding van Apa Menas tussen twee kamelen⁴³⁸. Thecla staat op deze ampullen met haar lichaam licht gedraaid en haar gebogen torso leunt lichtjes naar rechts⁴³⁹. Ze is naakt tot aan haar middel, zodat de rondingen van haar borst zichtbaar zijn. Op het onderste deel van haar lichaam hangt een lange schort tot op de grond. Haar kleding is aan haar middel geknoopt in een T-knoop en sluit nauw aan aan de contouren van haar benen, alsof het nat is. Haar gezicht is omringd door het haar dat neervalt rond haar schouders en ze heeft een nimbus boven haar hoofd. Haar gelaatstrekken kunnen niet beschreven worden, omdat ze afgesleten zijn door pelgrimshanden en het voorbijgaan van de tijd.

Haar armen lijken achteraan samengebonden te zijn, maar de onderste helft is niet zichtbaar. Aan weerszijden staat een stier, waarvan de lichamen achter Thecla verdwijnen. Terwijl de lichamen van de stieren wegslingeren van Thecla in de tegenovergestelde richting, zijn hun hoofden naar binnen gedraaid en ze kijken naar de heilige. Onder de stieren, bij Thecla's voeten kruipen een paar andere dieren. Rechts leunt een beer licht achterover op zijn heupen met zijn hoofd opgeheven. Links buigt een leeuw zijn kop om Thecla's voeten te likken. In plaats van een beer en een leeuw zag Wulff hier honden in⁴⁴⁰.

Eén factor achter het verenigen van de twee heiligen kan het feit zijn dat Apa Menas met Thecla een eigenaardige geografische connectie met Klein-Azië deelde⁴⁴¹. Toegewijden zouden Apa Menas gezien hebben als een Egyptenaar van origine, die gemarteld werd in Klein-Azië en dan als een heilige terugkeerde naar Egypte⁴⁴². In deze context kan de reputatie van Apa Menas als migrant parallellen oproepen hebben met de status van Thecla in Egypte. Zoals Menas onderging Thecla het martelaarschap in zuidelijk Klein-Azië. De regio van Phrygië, de sterfplaats van Apa Menas, ligt naast het district van Cilicië, de thuishaven van Thecla's heiligdom in Seleucië. Bovendien volgt de invoering van de cultus van Thecla in Egypte dezelfde weg als de geografische plaatsing van het martelaarschap van Apa Menas.

Toch verklaren zulke thematische en geografische verbanden tussen de heiligen het frequente samenplaatsen van Thecla en Apa Menas op de ampullen niet volledig. Thecla is de enige

⁴³⁸ DAVIS, *Cult of Saint Thecla*, p. 306.

⁴³⁹ Ibidem, p. 307.

⁴⁴⁰ KAUFMANN, *Ikono-graphie*, p. 141.

⁴⁴¹ DAVIS, *Cult of Saint Thecla*, p. 309.

⁴⁴² Ibidem, p. 311.

vrouwelijke heilige die verschijnt op pelgrimsampullen van Abū Mīnā. Haar identiteit als een vrouwelijke heilige kan haar vereniging met Apa Menas ook in de hand gewerkt hebben. Vrouwelijke heiligen zoals Thecla werden vaak bevoorrecht als rolmodellen voor vrouwelijke vroomheid. In de gedachten van de vroegere mannelijke auteurs konden vrouwen mannen slechts gedeeltelijk evenaren en daarom werden vrouwen voorgesteld als de meest geschikte idealen voor andere vrouwen. Het zou dus kunnen dat de oversten van de Menascultus hebben gekozen om Apa Menas en Thecla samen te plaatsen om een rolmodel te hebben voor vrouwelijke pelgrims⁴⁴³.

In deze context werd Thecla blijkbaar aangenomen als de vrouwelijke hagiografische partner van Apa Menas in zijn cultus⁴⁴⁴. En toch kan noch haar identiteit als vrouwelijke heilige noch haar status als martelares van Klein-Azië haar voorzien met een exclusieve claim op het partnerschap van Apa Menas, want ook andere martelaressen van Klein-Azië konden voor dit doel gekozen worden. De vraag blijft waarom speciaal Thecla voor deze rol werd uitgekozen. Een episode uit de mirakels van Apa Menas geeft een antwoord. In dit mirakel wil een rijke vrouw het schrijn van Apa Menas bezoeken om al haar bezittingen aan hem te schenken. Ze vertrekt vanuit Philoxenité, de haven van het Mareotisme en wandelde alleen in de woestijn “totdat ze het martelaarsschrijn van Sint Thecla tot op een mijl was genaderd”. In de buurt van dit schrijn van Thecla werd zij seksueel aangerand door een soldaat⁴⁴⁵. Ze werd miraculeus gered door Apa Menas, die haar meenam naar de veiligheid van zijn heiligdom.

Het samenplaatsen van Menas en Thecla op de pelgrimsflacons kan te verklaren zijn door de nabijheid van een ander schrijn gewijd aan Sint Thecla in de Mareotis. Dit mirakel van Apa Menas is de enige expliciete getuigenis van zo’n schrijn in de Late Oudheid, maar deze getuigenis kan dienst doen als bewijs voor het bestaan van zo’n schrijn⁴⁴⁶. Hoewel het geen historische gebeurtenissen zijn, tonen de verhalen veel van de sociale en materiële context van het pelgrimsoord van Apa Menas. Er is weinig reden waarom de uitgever een martelaarsschrijn van Sint Thecla zou verzonnen hebben als de omgeving voor het verhaal. Als schrijver voor lezers die vertrouwd waren met het leven in Abū Mīnā zou hij proberen om een authentiek sociaal milieu te schetsen. Door het gebruik van het bepaald lidwoord, ‘het’ martelaarsschrijn van Sint Thecla, in plaats van ‘een’ martelaarsschrijn lijkt de opsteller ervan uit te gaan dat zijn publiek vertrouwd was met het schrijn.

⁴⁴³ DAVIS, *Cult of Saint Thecla*, p. 313.

⁴⁴⁴ Ibidem, p. 314.

⁴⁴⁵ Ibidem, p. 315.

⁴⁴⁶ Ibidem, p. 316.

De overblijfselen van het schrijn van Sint Thecla zijn niet terug gevonden, maar het moet zich bevonden hebben in een stad aan de zuidelijke kust van het Mareotismeer, omdat uit de verhalen blijkt dat de pelgrims de stad tegenkomen als ze te voet naar Abū Mīnā gaan. Zelfs zonder dat het schrijn gevonden is, geeft de vermelding in de mirakels een inzicht in het samenplaatsen van Apa Menas en Sint Thecla op de ampullen⁴⁴⁷. Dit lokaal fenomeen wijst op een samenwerking tussen twee naburige martelaarsschrijnen.

De verhalen over de mirakels van Apa Menas werden in eerste instantie verteld door de pelgrims zelf. Verhalen over reizende vrouwen bedreigd door verkrachting komen verschillende keren voor in de *Daden van Paul en Thecla* en ook in de vijfde eeuwse *Mirakels van Sint Thecla* verbonden met haar schrijn in Seleucië. Ook deze vertonen kenmerken van een mondelinge achtergrond. Het vierde mirakel van Apa Menas kan zich hier een mondelinge legende hebben toegeëigend en bewerkt die oorspronkelijk verbonden was met Thecla's cultus⁴⁴⁸.

Deze hypothese doet niet alleen de mogelijkheid rijzen van cultische samenwerking, maar ook van concurrentie tussen de twee godsdienstige plaatsen. Deze rivaliteit komt tot uiting in de topografie van de Menas-legende⁴⁴⁹. De vrouw wordt letterlijk weggedragen van het schrijn van Thecla, waar ze was aangeklampt, naar de drempel van de basiliek van Apa Menas waar ze uiteindelijk haar toevlucht neemt. Het verhaal slaagt erin het schrijn van Apa Menas te promoveren tot een bevoorrechte plaats van goddelijke bescherming, terwijl het tactisch het gebied rond het schrijn van Sint Thecla als onveilig kenmerkt, een plaats waar vrouwelijke pelgrims onverwachts op elk moment kunnen aangerand worden, indien Menas met zijn verreikende goedheid er niet zou zijn.

Het verenigen van Apa Menas en Sint Thecla op de ampullen kan ook gezien worden als een resultaat van deze cultische concurrentie, een poging van de Menascultus om de Thecla-aanbidding in te delen onder zijn eigen auspiciën. Dus terwijl het samenbrengen van Apa Menas en Sint Thecla op de ampullen publiekelijk een beeld van eendracht en verbond uitdrukte, kan zo'n beeld ook een subtiele strijd om lokale prioriteit en macht hebben voorgesteld⁴⁵⁰.

⁴⁴⁷ DAVIS, *Cult of Saint Thecla*, p. 317.

⁴⁴⁸ Ibidem, p. 321.

⁴⁴⁹ Ibidem, p. 322.

⁴⁵⁰ Ibidem, p. 323.

Persoon met kruis

Een fragment van een ampul toont een man met de linkerhand opgeheven en in de rechterhand een kruis⁴⁵¹. Hij heeft ook een nimbus. Volgens Kaufmann kan het hier om Christus gaan of om een andere heilige. Het is niet bekend wat op de andere zijde van dit ampul staat. Het zou kunnen dat Kaufmann dit medaillon verkeerd geïnterpreteerd heeft en dat het kruis gewoon naast het hoofd van de heilig stond zoals op de typische afbeeldingen van Apa Menas.

5.4.7 Andere onderwerpen

Boot

Een schip komt op verschillende ampullen voor⁴⁵² (afb. 42). Deze flacons werden volgens Kaufmann voor schippers gemaakt. Het grote Mareotismeer en de nabijheid van de Middellandse Zee hebben een band tot stand gebracht tussen zeevaarders en het heiligdom. Apa Menas wordt dan een patroon van de zeevaarders.

Afb. 42: Kleine Menas-ampul met een schip.

De opgravingen deden twee verschillende types ampullen met boten onderscheiden, een klein en een groot. Het grote type toont onder het schip de zee met zijn vissen. De vissen zijn hier waarschijnlijk decoratief en hebben geen symbolische betekenis.

⁴⁵¹ WITT, *Menasampullen*, p. 57.

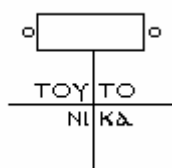
⁴⁵² KAUFMANN, *Ikongraphie*, p. 168-169.

Als het geheel wel symbolisch zou moeten worden geïnterpreteerd, dan staat het schip symbool voor de kerk⁴⁵³. Waarschijnlijk waren ze gewoon een aandenken voor de pelgrims aan de zeereis.

Kruis

Er wordt ook een symbolische betekenis toegeschreven aan de kruizen, die in verschillende uitvoeringen op de Menas-ampullen voorkomen⁴⁵⁴. Waarschijnlijk zijn ze eerder decoratief bedoeld. Vaak worden de kruizen nog met andere elementen gecombineerd in de medaillons. Tot de kruizen die het gehele medaillon van het ampul beslaan, behoort een kruis dat opgebouwd is uit ringen. Hierbij kunnen zich de klinkers α en ϕ bevinden. Ook het Maltezer kruis dat omringd is door een krans met bladeren is regelmatig terug te vinden.

Op enkele ampullen bevindt zich een oeroud christelijk symbool: het *labarum* met historisch zege-inschrift. Het had de vorm van open, soms gedraaide kruisen, met een dwarsbalk aan het hoofd en twee parels ernaast. Het inschrift is in vier verdeeld op deze wijze⁴⁵⁵:

De ampullen met *labarum* stammen uit de eerste productiefases van de Menas-ampullen. Onder de graffiti van Abū Mīnā bevindt zich ook de uitdrukking $\text{IHCOYXZ EPICTOC NI KA}$ en een andere uit jongere tijd vermeldt de formule $\text{EIC YEOC O NIKΦN TA KAKA}$. In de jongere tijd komt in de plaats van het labarum een eenvoudig kruis in zegekrans of het zogenaamde Maltezer kruis.

Mand

Er is geen voor de hand liggende verklaring voor het verschijnen van manden op de Menas-ampullen⁴⁵⁶ (afb. 43). De mand op de ampullen is gevlochten en bevat ronde voorwerpen. Rond de mand verschijnt het omschrift $\text{ΕΧΛΟ(ΓΙΑ) ΤΟΧ ΑΓΙΟΧ ΜΗΝ(Α)}$.

⁴⁵³ WITT, *Menasampullen*, p. 58.

⁴⁵⁴ Ibidem, p. 59.

⁴⁵⁵ KAUFMANN, *Ikono-graphie*, p. 170.

⁴⁵⁶ Ibidem, p. 173.

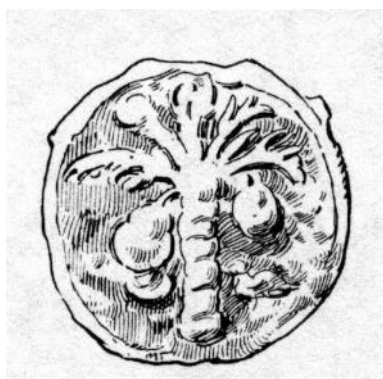

Afb. 43: Medaillon met een mand en eulogie.

Chaîne vermoedt dat er een verband is met het zevende wonder van Apa Menas waarin een stukgesneden man in een mand werd bewaard. Deze stelling is weinig waarschijnlijk, aangezien de voorwerpen in de mand rond lijken te zijn en eerder doen denken aan granaatappels of broden.

Palm en olijfboom

Enkele afbeeldingen van een palm en een olijfboom schijnen de mogelijkheid te bevestigen dat een serie ampullen voorstellingen uit de oogst en productie van Abū Mīnā tonen (afb. 44). Deze hadden dan voornamelijk hun waarde voor bewoners van de Mareotis en voor pachters die afhankelijk waren van het heiligdom van Apa Menas. Apa Menas bemiddelde voor hen een goede opbrengst en beschermde hun gronden. Het tiende wonder van Apa Menas, waarin een soldaat wordt gestraft die hout gestolen had dat geofferd was aan Apa Menas, schijnt dit idee te bevestigen.

Afb. 44: Medaillon met een palm.

De palm is een dadelpalm en is op de ampullen steeds met zware, afhangende bundels vruchten weergegeven⁴⁵⁷. In de palm kan een symbool van verhoogde vruchtbaarheid gezien

⁴⁵⁷ KAUFMANN, *Ikongraphie*, p. 174.

worden. In de Koptische kunst is de palm die vruchten draagt vaak een symbool voor eeuwig leven⁴⁵⁸. Vooral wanneer dit eeuwig leven verkregen werd door het martelaarschap⁴⁵⁹. De palm stond symbool voor het overwinnen van de vijand en bij de christenen voor de spirituele overwinning op de zonde en de dood. De olijfboom kan eveneens symbool staan voor verhoogde vruchtbaarheid⁴⁶⁰. In de christelijke kunst is de olijftak een symbool van vrede⁴⁶¹.

Vaas

Er is een medaillon met in het midden een spitsamfoor, met aan de linkerkant een kruis en rechts een klein voorwerp⁴⁶². Boven de oren van de vermoedelijke amfoor bevindt zich een parel. Het geheel staat binnen een dubbele omlijning. Er zijn twee voorbeelden van deze voorstelling bekend. Op de andere wand dragen ze een afbeelding van de aanbiddende Apa Menas. Kaufmann interpreteerde deze vazen als kruiken met heilig water.

Vogels

De vogels die voorkomen op de Menas-ampullen zijn de arend, de feniks en de pikkende duif⁴⁶³ (afb. 45). De duif die in druiven pikt, heeft misschien betrekking op de wijnproductie van de stad⁴⁶⁴. Waarschijnlijk stellen ook de planten die op sommige ampullen in de plaats staan van de kamelen, wijnstokken voor. Boven de wijnstokken fladdert een vogel die op een arend lijkt⁴⁶⁵. In de Koptische kunst is de duif soms moeilijk te onderscheiden van een arend. Er zijn verschillende symbolische interpretaties mogelijk voor de arend⁴⁶⁶. Voor sommige geleerden staat hij symbool voor Christus of Christus' heropstanding. Het Oude Testament legt echter vooral de nadruk op de beschermende kwaliteiten van de arend. In het populaire gedachtengoed is hij een boodschapper tussen hemel en aarde.

⁴⁵⁸ BRUENING LEWIS E., *The Power of Sacred Images. A Guide to the Treasures of Early Christian Art*, Allen-Texas 1997, p. 237.

⁴⁵⁹ "Saints in Art. Appendix: An Explanation of the Symbolism Proper to Representations of the Saints." <http://www.catholic-forum.com/saints/sia08.htm>

⁴⁶⁰ KAUFMANN, *Ikono-graphie*, p. 174.

⁴⁶¹ BRUENING LEWIS E., op. cit., p. 28.

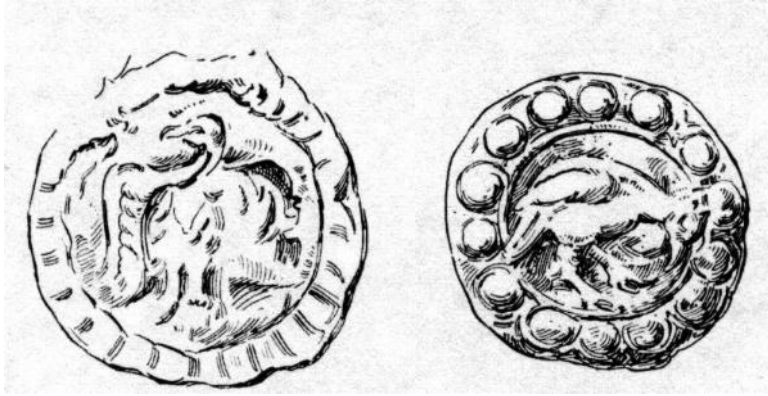
⁴⁶² WITT, *Menasampullen*, p. 58.

⁴⁶³ KAUFMANN, *Ikono-graphie*, p. 174.

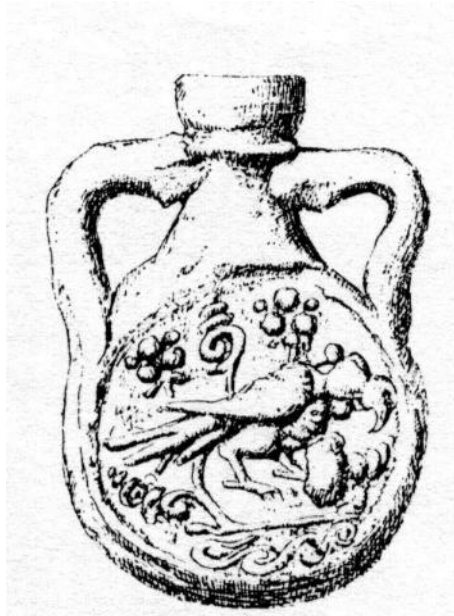
⁴⁶⁴ Ibidem, p. 175.

⁴⁶⁵ MURRAY M.A., *St. Menas of Alexandria*, in: *PSBA* 29 (1907), p. 114.

⁴⁶⁶ LUCCHESI-PALLI E., *Symbols in Coptic art: Eagle*, in: *Coptic Encycl.*, p. 2167.

Afb. 45a: Medaillons met vogels.

Afb. 45b: Menas-ampul met op de achterkant een vogel en wijnrank.

De duif werd voor christenen het symbool van de heilige Geest⁴⁶⁷. Ook de wijnstokken kunnen een religieuze betekenis hebben⁴⁶⁸. De oogst van druiven en produktie van wijn riep de gedachte op aan de wijn die gebruikt werd in de eucharistie en die het bloed van Christus symboliseerde.

5.5 Datering

Slechts een klein aantal van de bewaarde Menas-ampullen is overgeleverd in een dateerbare context. De hoofdvindplaats van Menas-ampullen is natuurlijk Abū Mīnā, maar ook in Alexandrië zijn zeer veel ampullen gevonden en ook in andere grote christelijke metropolen

⁴⁶⁷ BRUENING LEWIS E., *The Power of Sacred Images. A Guide to the Treasures of Early Christian Art*, Allen-Texas 1997, p. 28.

⁴⁶⁸ Ibidem, p. 29.

van Egypte zijn er een aantal aan het licht gekomen⁴⁶⁹. Hun aanwezigheid in Alexandrië is niet verbazend, gezien de nabijheid van hun productiecentrum, maar hun overvloed op deze site is wel opmerkelijk.

De ampullen uit Abū Mīnā zelf zijn onvoldoende onderzocht⁴⁷⁰. Die van de opgravingen van C.M. Kaufmann zijn in zijn monografie over de ampullen op een te selectieve manier gepubliceerd en die van de huidige opgravingen moeten nog bestudeerd worden. De set uit de Poolse opgravingen in Kôm el-Dikka in Alexandrië is op dit moment de enige belangrijke uit regelmatige opgravingen. Deze laat toe om enkele belangrijke conclusies te trekken i.v.m. de chronologie van de Menas-ampullen.

5.5.1 *Chronologie van de Menas-ampullen in Kôm el-Dikka*

In 1967 heeft M. Rodziewicz een stratigrafie opgesteld van het zuidelijk deel van Kôm el-Dikka⁴⁷¹. Hij bakende twee lagen af die fragmenten van ampullen van Apa Menas bevatten (laag II en III). Hij dateerde laag II tussen de Justiniaanse periode (527-566) en de Arabische verovering (ong. 640-650). De oudere laag III daarentegen is te dateren tussen de tweede helft van de vijfde eeuw en de Justiniaanse periode, dus tussen 450 en 527. Voor de datering van laag III kan ook de periode van Zeno voorgesteld worden. Lager in de sondering zijn geen sporen van ampullen te vinden⁴⁷².

Gedurende de uitbreiding van het opgravingsgebied in deze sector in 1968 en vooral 1969 nam laag II een uitzonderlijke dikte van 4 meter aan. Duidelijke verschillen in het materiaal van deze laag, die het karakter heeft van een bewaarplaats voor keramiek, waren een aanleiding om laag II op te delen in een onderste en een bovenste laag. Met de hulp van historische aanknopingspunten is vastgesteld dat het onderste van laag II gaat van Justinianus tot Heraclius (ong. 560-610) en dat het bovenste van laag II te dateren is van Heraclius tot de Arabische verovering (ong. 610-650).

Er bevonden zich geen sporen van ampullen van Apa Menas onder laag III, dus vóór 450. De eerste periode, van Zeno tot Justinianus, is vertegenwoordigd door ampullen met de voorstelling van de biddende Apa Menas in een boord van laurier. Hiertoe behoren ook de ampullen zonder decoratie die al wel de vorm hebben van pelgrimflacons. Het type medaillon

⁴⁶⁹ KAUFMANN, *Ikono-graphie*, p. 61.

⁴⁷⁰ KISS, *Ampoules de Saint Ménas*, p. 8.

⁴⁷¹ Ibidem, p. 14.

⁴⁷² Ibidem, p. 15.

met een mand, omringd door een eulogie lijkt eveneens terug te gaan tot het begin van deze periode.

In de volgende periode, van Justinianus tot Heraclius, bloeiden verschillende voorstellingstypes van de biddende Apa Menas, geflankeerd door twee kamelen en met een zeer groot stilistisch gamma. De afbeelding werd steeds schematiser en lineair. Op de achterkant bevond zich een inscriptie, een laurierkrans of een kruis.

In de laatste periode, van Heraclius tot de Arabische verovering, canoniseerde het motief van de biddende Apa Menas zich. Het vormde een strak schema dat duidelijk overheerste en regelmatig op beide zijden van de ampul voorkwam. In een rand van bolletjes was de biddende Apa Menas geplaatst tussen twee kamelen en onder zijn armen bevonden zich twee kruisen. De linkse kameel is steeds kleiner dan de rechtse en het linkse kruis is scheef, terwijl het rechtse loodrecht is. Er zijn evenwel nog vele stilistische verschillen. Soms staat op de achterkant van een flacon met dit medaillon een eulogie in een boord van laurier.

De eulogie bestond ook in een band van bolletjes met aan de andere kant een negroïde hoofd, meestal in een dubbele band van bolletjes. Deze voorbeelden lijken de laatste fase van de productie van Menas-ampullen te vormen.

Z. Kiss voegde een overgangperiode toe (ong. 600-620) voor twee uitzonderlijke ampullen⁴⁷³. De ene draagt het kruis in een laurierkrans, kenmerkend voor de tweede periode en op de andere wand een biddende Apa Menas in een boord van bolletjes, in overeenstemming met de canonieke afbeelding van de derde periode. Het tweede exemplaar is een ampul met op de ene zijde een medaillon van een type van de derde periode, maar op de andere kant een zeer oud medaillon in een laurierkrans van Apa Menas met nimbus, misschien nog van de eerste periode. In deze overgangperiode zijn ook twee ampullen te plaatsen, die medaillons dragen met het schema van Apa Menas in overeenstemming met het canon van de derde periode, maar één in een boord van bolletjes en één in een fijne rand van laurier⁴⁷⁴.

Toch is er geen sprake van zo'n overgangslaag in de stratigrafie⁴⁷⁵. Kiss geeft ook niet de vondstcontext aan van deze ampullen uit de overgangperiode. Hij vermeldt wel dat ze uit het bovenste deel van laag II stammen. Bij een nadere bestudering van de afbeelding op het eerste ampul dat Kiss in de overgangperiode plaatst, valt op dat het enige element dat niet thuishoort in de tweede periode het parelsnoer is. Ook bij de andere voorbeelden gaat het

⁴⁷³ KISS, *Ampoules de Saint Ménas*, p. 17.

⁴⁷⁴ Ibidem, p. 18.

⁴⁷⁵ WITT, *Menasampullen*, p. 62-63.

voornamelijk om de randversiering die niet in deze periode zou voorkomen. Hij heeft het idee dat de versiering met krans toebehoort aan de vroege produktie en het parelsnoer aan de latere ampullen. Hierdoor ziet hij de ampullen met een combinatie van beide randversieringen als een overgang tussen beide.

Bovendien spreken de uitgaves van de ampullen van Kôm el-Dikka elkaar soms tegen bij de vermelding van dezelfde ampullen. Zo plaatst Kiss ampullen met een parelsnoer als rand die gevonden zijn in het bovenste van laag II in laag III, omdat ze volgens hem niet voorkomen in een jongere laag. Toch is het voorkomen van een ouder type in een jongere laag mogelijk, dus dit doet vermoeden dat het type met parelsnoer niet het eindpunt van een stilistische ontwikkeling vormde⁴⁷⁶. Kiss beweerde dit echter wel. In dit opzicht zijn nog meer vondsten van ampullen uit deze oudere laag van belang. Zij bewijzen dat al redelijk vroeg meerdere stilistische voorstellingen, alsook randversieringen, in omloop waren. Het type ampul met negroïde hoofd was waarschijnlijk reeds in de tweede helft van de zesde eeuw in omloop en niet pas in de zevende eeuw zoals Kiss beweert⁴⁷⁷. Dit wordt aangetoond door de vondst in Abū Mīnā van dit type Menas-ampullen door J. Engemann in een laag die tot de tweede helft van de zesde eeuw behoort.

Er zijn dus onenigheden in de stilistische ontwikkeling van de Menas-ampullen die Kiss schetste aan de hand van de stratigrafie. De eigenlijke vondstcontext laat geen plaatsing van bepaalde types in een vaste periode toe. De stelling van een stilistische ontwikkeling van de afbeeldingen, die in een tijdsspanne van 150 jaar evolueerde van een gedetailleerde tot een schematische uitvoering, kan niet bevestigd worden. De verschillende types bestonden eerder naast elkaar.

5.5.2 *Chronologie van de ampullen van Abū Mīnā*

Deze chronologie van Kôm el-Dikka kan omwille van tegenstrijdigheden niet uitgebreid worden tot de hele productie van Menas-ampullen⁴⁷⁸. Volgens Z. Kiss zit er een lacune van ongeveer een halve eeuw tussen het materiaal van Kôm el-Dikka en de produktie van ampullen in Abū Mīnā⁴⁷⁹. Als we een datum rond het jaar 400, het moment van het ontstaan van het heiligdom, aannemen voor het begin van de productie, dan moeten hier misschien de

⁴⁷⁶ WITT, *Menasampullen*, p. 64.

⁴⁷⁷ Ibidem, p. 65.

⁴⁷⁸ *Ägypten, Schätze aus dem Wüstenland. Kunst und Kultur der Christen am Nil. Katalog zur Ausstellung herausgegeben vom Gustav-Lübcke-Museum der Stadt Hamm und dem Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst, Staatliche Museen zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz*, Wiesbaden 1996, p. 162.

⁴⁷⁹ KISS, *Ampoules de Saint Ménas*, p. 16.

flacons in Abū Mīnā van het type die in inkt de inscriptie **ΕΧΛΟΓΙΑ ΤΟΧ ΑΓΙΟΥ ΜΗΝΑ** dragen, geplaatst worden. In Kôm el-Dikka draagt niet één fragment van dit type ampul een spoor van een dergelijke inscriptie. De productie van de ampullen heeft zonder twijfel stand gehouden tot aan de Arabische invasie.

Het was tot nu toe de gewoonte om de ampullen van Apa Menas tussen deze datums te plaatsen, gaande van de vierde tot de zevende eeuw. Dit betekent dat de produktie zo'n 300 jaar zou hebben standgehouden. C.M. Kaufmann geeft een nog hogere datering, gaande van de vierde tot de negende eeuw. Sommigen beperken deze periode tot de zesde en de zevende eeuw, rekening houdend met de historische bloei van het pelgrimscentrum in Abū Mīnā. A. Grabar plaatst de hele productie van ampullen vóór de zesde eeuw.

Dit zijn de meest gangbare dateringen en hiertussen slingeren dan ook de dateringen die in tentoonstellingscatalogen worden voorgesteld. Veel ampullen zijn nog steeds onuitgegeven en de collecties zijn van gevarieerde afkomst. Alleen stratigrafische opgravingen kunnen voor een chronologische classificatie van de Menas-ampullen zorgen⁴⁸⁰. Spijtig genoeg vermelden de rapporten van C.M. Kaufmann niet de laag waarin ze gevonden zijn en de huidige Duitse opgravingen hebben nog geen studie van de Menas-ampullen samengesteld. Zolang dit niet gebeurd is, houden we ons bij de conclusie dat de ampullen in Abū Mīnā zelf dateren van de vijfde tot het midden van de zevende eeuw, de bloeiperiode van het heiligdom.

5.6 Inhoud

Er is geen inschrift op de ampullen dat direct naar de inhoud verwijst. In de tijd van C.M. Kaufmann werd algemeen aangenomen dat de ampullen water bevatten van een heilige bron van de stad⁴⁸¹. Volgens hem zou bij de grotere flacons een deel van het water door de poreuze wanden vloeien, waardoor de vloeistof kouder en langer houdbaar werd. De inhoud zou door de verdamping afkoelen tot 5 à 6° onder de luchttemperatuur. Om het water in de kleine ampullen langer te bewaren zou men ze bekleden met papyrusvezels, hennep of byssus. Vaak werden de ampullen volgens hem opgevuld met een sponsachtige massa om het heilige water langer te bewaren. Het water van de bron zorgde voor miraculeuze genezingen. Kaufmann zag hiervoor bevestiging in een graffito in de basiliek van Apa Menas in Abū Mīnā⁴⁸²:

⁴⁸⁰ KISS, *Ampoules de Saint Ménas*, p. 12.

⁴⁸¹ KAUFMANN, *Ikono-graphie*, p. 63.

⁴⁸² REAU L., *Iconographie de l'Art Chrétien III*, Parijs 1958, p. 949.

ΜΗΝΗΣ ΠΑΝΚΑΛΟΝ ΛΑΒΕ
ΧΑΦΡ ΟΔΧΝΗ ΑΠΕΔΡΑ ΚΕΒ
ΕΧΜΕΝ ΣΜΥΡΝΑΙΟΣ

“Neem het heilzaam water van Menas en de kwelling gaat voorbij. Heer, help ons, (een van) Smyrna”.

Ook voor R. Miedema was het een vaststaand feit dat de ampullen water hebben bevat en geen olie⁴⁸³. Volgens hem ontvingen de gelovigen genezing in de baden van Abū Mīnā en de ampullen zouden met ditzelfde genezende water uit een bron bij het graf van Apa Menas gevuld zijn geweest. A. Wiedemann en Z. Kiss sluiten zich aan bij deze stelling⁴⁸⁴.

De schriftelijke bronnen spreken echter nergens over genezend water⁴⁸⁵. In de mirakels is het steeds de olie die krachtig is. Er is bovendien een vermelding in het Encomium die bevestigt dat het om olie gaat: “Allen die olie van de lamp zullen wegnemen naar verre landen, voor hen gebeurt genezing”. Bovendien is na nieuw bouwonderzoek van P. Grossmann de stelling dat de ampullen water hebben bevat niet meer houdbaar⁴⁸⁶. De plaats in de basiliek waarop de graffito was aangebracht was veeleer een gewone cisterne, die bovendien in Justiniaanse tijd, de bloeitijd van de site, ontoegankelijk gemaakt was. Volgens Grossmann waren de ampullen bedoeld om druppels olie mee naar huis te nemen als *eulogia* van de lampen in het graf van de heilige, van de olievergaaibak onder het altaar van de Martelaarskerk of van de andere relikwieën in de zijnissen van de martelaarskerk⁴⁸⁷.

Er is een archeologische vondst die deze opvatting bevestigt. Onder de standsporen van het altaar van de Martelaarskerk bevond zich een lange groef, die gelijktijdig met de vergroting van de kerk tot vijfscapige basiliek was aangelegd⁴⁸⁸. In de groef stond een albasten vaas met verkorste olie en talrijke munten (afb. 46). Boven deze vaas bevond zich een marmeren plaat en daarboven een doorboord, klein, op z’n kop staand voorwerp dat als trechter fungeerde. Er bestaat geen twijfel dat deze vaas tijdens de liturgie met olie werd gevuld. Later werd de olie eruit genomen en verdeeld onder de gelovigen, die het zagen als gewijde martelaarsolie⁴⁸⁹. Mensen vulden er kleine flacons mee en namen ze mee naar huis om de

DACL 11, deel 1, p. 364.

⁴⁸³ MIEDEMA R., *De Heilige Menas*, Rotterdam 1913, p. 12-13.

⁴⁸⁴ WIEDEMANN A., *Die Menas-Legenden. Ihre volkskundliche und literarische Bedeutung*, in: *ZVrwV* 24 (1927), p. 109.

KISS, *Ampoules de Saint Ménas*, p. 11.

⁴⁸⁵ DRESCHER, *Apa Mena*, p. XXI.

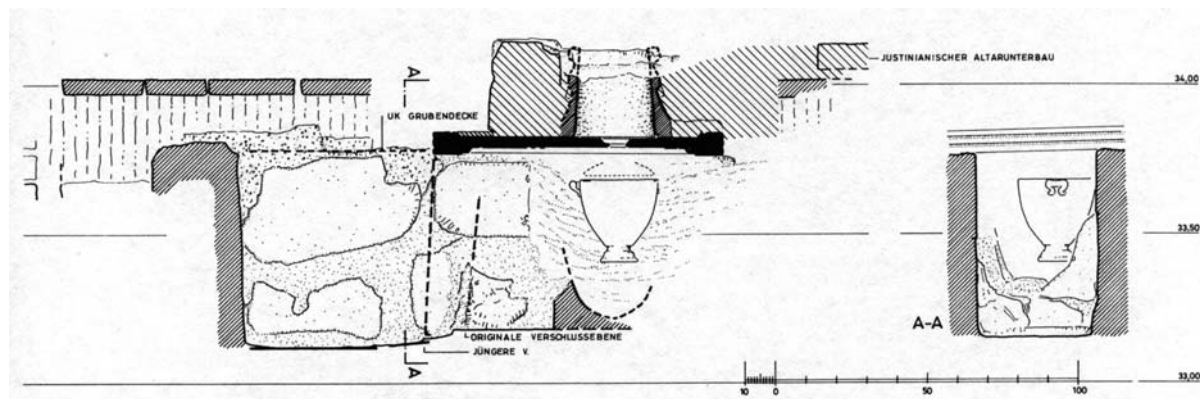
⁴⁸⁶ *Ägypten, Schätze aus dem Wüstenland. Kunst und Kultur der christen am Nil. Katalog zur Ausstellung herausgegeben vom Gustav-Lübcke-Museum der Stadt Hamm und dem Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst, Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz*, Wiesbaden 1996, p. 166.

⁴⁸⁷ GROSSMANN, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 299.

⁴⁸⁸ Idem, *Christliche Architektur*, p. 402.

⁴⁸⁹ GROSSMANN, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 285.

zieken met de olie te zalven. Het is heel waarschijnlijk dat dit gebruik heeft geleid tot het ontstaan van de bekende Menas-ampullen. Volgens de chemische analyse van de overblijfselen in de ondergrondse pot bevatte deze olie een hoog percentage zwevende wierook.

Afb. 46: Albasten vaas onder het altaar van de Martelaarskerk.

De olie was gezegend door het contact met de omgevende ‘heilige’ aarde waarin de beenderen van Apa Menas lagen en werd weggenomen met behulp van een pipet of dunne glasstaven, waarvan verscheidene brokstukken in het binnenste van de ampullen zijn gevonden⁴⁹⁰.

Ook Kaufmann wees er al op dat olie van de lampen van martelaarsgraven een rol speelde als pelgrimsaandenken in het Oosten en het Westen⁴⁹¹. Hij beweerde dat de ampullen slechts sporadisch voor de bewaring van martelaarsolie dienden. Het kan natuurlijk ook zijn dat de ampullen de ene keer genezend water bevatten en een andere keer heilige olie. De bewijzen tonen wel aan dat ze in hoofdzaak gebruikt zijn om martelaarsolie te transporteren.

5.7 Synthese

Menas-ampullen zijn platte, ronde flesjes die aan weerszijden gedecoreerd zijn. Het basismodel heeft een hals en twee oren. De ampullen zijn gemaakt in Abū Mīnā zelf, uit locale klei. De beide helften werden apart vervaardigd en samengevoegd, nadat de medaillons aangebracht werden.

De medaillons zijn omrand door een lijn, een krans van bladeren, hoekjes die in elkaar geplaatst zijn, parels, dwarsstrepen of een omschrift. Het meest voorkomende inschrift op de ampullen is een eulogie: **ΕΧΛΟΓΙΑ ΤΟΧ ΑΓΙΟΧ ΜΗΝΑ**, met de betekenis ‘gezegend aandenken

⁴⁹⁰ Idem, *Christliche Architektur*, p. 215-216.

⁴⁹¹ KAUFMANN, *Ikongraphie*, p. 66.

van de heilige Menas'. Het komt voor in verschillende variaties. De traditionele afbeelding van Apa Menas stelt hem voor in een aanbiddende positie tussen twee kamelen. Hij draagt militaire kledij en een mantel. Aan de oorsprong van deze voorstelling stond waarschijnlijk een schilderij, mozaïek of cultusbeeld. Apa Menas wordt soms afgebeeld door een negroïde hoofd of als ruiter. Er zijn eveneens enkele bijzondere voorstellingen, waarbij echter betwist wordt of ze wel Apa Menas voorstellen.

In de traditionele afbeelding wordt Apa Menas geflankeerd door kamelen. Er is veel discussie omtrent de oorsprong van die kamelen. Kamelen of monsters met het uitzicht van kamelen komen op verschillende plaatsen in zijn legende voor. De kamelen vormden een belangrijk element in zijn cultus, maar hun betekenis was ook voor de Kopten onduidelijk. Het is evenwel niet noodzakelijk dat een historisch feit aan de basis ligt van de afbeeldingen van de kamelen. Het gebeurde wel meer dat afbeeldingen vervaardigd werden naar de legende.

Er zijn ook Menas-ampullen met afbeeldingen van andere personen. De belangrijkste is de heilige Thecla. Zij had een speciale band met Apa Menas. In de buurt van het heiligdom van Apa Menas stond ooit een schrijn van Thecla. Het zou kunnen dat deze beide schrijnen samenwerkten, waarbij de ampullen met Thecla dan voor vrouwen bedoeld waren. Het is eveneens mogelijk dat dit eerder een teken van concurrentie was. De cultus van Apa Menas probeerde op deze manier om de cultus van Thecla onder te brengen bij de zijne.

Bovendien staan er soms ook andere onderwerpen op de ampullen. Niet voor al deze onderwerpen kan een symbolische verklaring gevonden worden, vooral de niet-christelijke, zoals de mand en de vaas, leveren problemen op. De andere, zoals het schip, de palm, de olijfboom, de duif en de arend, kunnen naast de christelijke betekenis vaak ook op een andere manier uitgelegd worden.

Er zijn verschillende manieren om de ampullen in te delen. De meest recente typologie is van J. Witt. Zij houdt geen rekening met de vorm en de grootte, maar alleen met de iconografie. Z. Kiss heeft kunnen afleiden dat de Menas-ampullen van Kôm el-Dikka dateren van ong. 480 tot 650. J. Witt heeft aanmerkingen gemaakt op zijn indeling, maar de algemene chronologie blijft wel gehandhaafd. Voor de ampullen van Abū Mīnā zelf kan ook niet specifiekere gegaan worden dan een datering van de vijfde tot het midden van de zevende eeuw. Vroeger werd algemeen aangenomen dat de ampullen dienden om water met genezende kracht te transporteren. Literaire bronnen vermelden echter steeds dat de olie krachtig is. De opgravingen van P. Grossmann bevestigen de stelling dat de ampullen olie bevat hebben.

6 Verspreiding, verdwijnen en herleving van de cultus van Apa Menas

6.1 Inleiding

De cultus van Apa Menas heeft zich snel verspreid binnen in Egypte en daarbuiten⁴⁹². Dit gebeurde na de dood van Eusebius (337) want anders zou hij Apa Menas wel opgenomen hebben in zijn opsomming van martelaren.

Aan de hand van gebouwen die aan hem gewijd zijn, tekstfragmenten met zijn naam en vindplaatsen van Menas-ampullen, wordt het verspreidingsgebied van de cultus onder de loep genomen. Dit strekt zich uit van Frankrijk tot Klein-Azië en van Duitsland tot Ethiopië. Eerst wordt zijn thuisland Egypte besproken, dan het Oosten en het Westen en tenslotte Afrika.

Na de Arabische verovering kwam er een eind aan de bloeiperiode van de cultus, met de neergang van Abū Mīnā en het omringend gebied tot gevolg. Voor de bespreking van deze gebeurtenissen baseren we ons op literaire bronnen, aangevuld met archeologische observaties. Tenslotte wordt de heropleving van de cultus uiteengezet. We bekijken wie de cultus nieuw leven heeft ingeblazen en hoe Apa Menas uiteindelijk over de hele wereld bekend is geworden.

6.2 Verspreiding van de cultus

6.2.1 *Egypte*

In de vijfde en de zesde eeuw was Apa Menas de populairste martelaar⁴⁹³. Dit is ondermeer te zien aan de verspreiding van de duizenden Menas-ampullen doorheen het Middellandse Zeegebied⁴⁹⁴. Het graf van Apa Menas in Abū Mīnā heeft zich toen ontwikkeld tot een groot pelgrimscentrum. Apa Menas groeide zelfs uit tot een patroonheilige van Neder-Egypte⁴⁹⁵. Er waren zelfs kerken en kloosters aan hem gewijd tot op het eiland Elefantine⁴⁹⁶. Zijn invloed blijkt uit het veelvuldig voorkomen van zijn naam bij kerkelijke personen en gewone

⁴⁹² MIEDEMA R., *De Heilige Menas*, Rotterdam 1913, p. 8.

⁴⁹³ DE LACY O'LEARY D.D., *The Saints of Egypt*, Londen - New York 1937, p. 196.

⁴⁹⁴ GROSSMANN, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, p. 281-282.

⁴⁹⁵ DE LACY O'LEARY D.D., op. cit., p. 196.

⁴⁹⁶ MIEDEMA R., op. cit., p. 8.

mensen. Bij de Alexandrijnse patriarchen, bij de metropolieten van Abessinië en in verschillende diocesen van het patriarchaat van Antiochië was de naam Menas al vroeg één van de meest gebruikte doopnamen.

Er was in Oud-Cairo een klooster aan hem gewijd⁴⁹⁷. Elk jaar werd de feestdag van Apa Menas gevierd in zijn kerk en het klooster van Schakalkil. Ook in Tura was er een kerk voor Apa Menas. Verscheidene aan hem gewijde kerken bevonden zich in de Fajoem. Voor de verfraaiing van zijn basilica in Taha, noordelijk van Minje, werd ten tijde van de Umayyaden veel geld uitgetrokken. Een heiligdom en kerk voor Apa Menas zijn ook teruggevonden in het district van Iftih, ten noorden van Assioet. Koes, in de provincie Kena, bezat een gebouw dat aan Menas gewijd was, niet ver van een bron. Verder waren er eveneens kerken voor hem in Luxor, Esna, Assoean en in de Wadi Gazal.

In Baouit is een deurbalk uit de 6de of 7de eeuw gevonden met een inscriptie met de naam van Apa Menas samen met die van andere heiligen die daar aanbeden werden⁴⁹⁸. Ook inscripties op verschillende grafstenen bewijzen dat Apa Menas vaak voorkomt onder de heiligen die in Egypte werden aangeroepen⁴⁹⁹. In Baouit zijn nog verschillende inscripties gevonden die betrekking hebben op Apa Menas, dus daar schijnt de verering van Apa Menas groot te zijn geweest⁵⁰⁰. Zo vinden we boven de deur van een kapel met bijbelse voorstelling in grote letters **ΜΗΝΑ**. In het klooster voor Apollo te Baouit is Menas afgebeeld als een ruitersheilige⁵⁰¹.

In de tempel van Medinet Habu, die in de zevende eeuw door christenen werd gebruikt, zijn vier inschriften te lezen met zijn naam⁵⁰².

- 1) **ΜΗΝΑ ΔΟΧΛΟC ΙΗCΟΧC ΞΡΙCΤΟC**
- 2) **Ο ΑΓΙΟC ΑΠΑ ΜΗΝΑC**
- 3) **ΟΧ ΑΓΙΟC ΜΕΝΑC**
- 4) **ΟΧ ΑΓΙΟC ΑΠΑ ΜΗ(ΝΑC)**

De laatste drie inschriften zijn in rode kleur en bevinden zich in de annex rechts van het heiligdom. Het eerste inschrift kan echter ook naar een tempelbezoeker verwijzen. In de **ΟΧ** van het derde en het vierde inschrift is de Koptische uitspraak van het Griekse artikel voor ‘ons’ te herkennen.

⁴⁹⁷ KAUFMANN, *Ikono-graphie*, p. 13.

⁴⁹⁸ MIEDEMA R., *De Heilige Menas*, Rotterdam 1913, p. 34.

⁴⁹⁹ Ibidem, p. 35.

⁵⁰⁰ Ibidem, p. 38.

⁵⁰¹ KAUFMANN, *Ikono-graphie*, p. 145.

⁵⁰² Ibidem, p. 162.

Op de wand van de zuidelijke sacristie van een kerk te Faras in Nubië is eveneens een inscriptie gevonden met de naam Menas⁵⁰³. Daar in de buurt kwam bovendien een ostracon aan het licht met zijn naam. Zijn naam is ook vermeld op een ostracon uit het klooster te Deir-al-Bahari.

Zelfs later werden er nog kerken opgericht die aan Apa Menas gewijd waren⁵⁰⁴. Zo is er in 1620 één opgericht te Bisioen in de provincie al-Garbiyya en in 1862 één in Nichila in de provincie Assioet. Beide zijn vandaag nog in gebruik. In 1882 is nog een kerk voor hem gesticht in Bayt Challaf in de provincie Sohag.

Vreemd genoeg zijn er bijna geen Menas-ampullen gevonden in de opgravingen van grote Koptische sites zoals Baouit en Saqqara en ook niet in de recentere, zorgvuldige opgravingen van de kluizenaarswoningen van Esna of Kellia⁵⁰⁵. Hieruit is af te leiden dat de pelgrimstochten en de productie van ampullen eerder waren gericht naar gebieden buiten Egypte en dus een sterke medewerking van de haven van Alexandrië genoten. De overvloedige vondsten in Kôm el-Dikka bevestigen zo'n pelgrimsweg. De meest gebruikelijke route van Alexandrië naar Scetis passeerde voorbij Abū Mīnā en dikwijls wordt van heiligen die naar Scetis gingen gezegd dat ze het schrijn van Apa Menas bezochten op hun weg⁵⁰⁶.

6.2.2 *Het Oosten*

In Constantinopel werd op 11 november het feest van Menas gevierd en de wijding van de kerk werd herdacht op 21 september⁵⁰⁷. Die kerk was dicht bij de zee gelegen op de plaats van een vroegere tempel van Poseidon volgens Hesychius of van een tempel van Jupiter volgens pseudo-Codinus. Het zou kunnen dat Constantijn de kerk voor Apa Menas liet bouwen, maar in ieder geval wijdde hij de heidense tempel aan Apa Menas. Pulcheria en Marcius zouden aan het heiligdom zijn definitieve vorm gegeven hebben. In 532, toen het klooster van de Olympiade in brand stond, trokken de gelovigen zich tijdelijk terug in de kerk van Apa Menas, die gelegen was aan de voet van de Acropolis⁵⁰⁸. Dit was de enige kerk in Constantinopel die gewijd was aan Apa Menas. Hier zijn eveneens Menas-ampullen gevonden.

⁵⁰³ MIEDEMA R., op. cit., p. 39.

⁵⁰⁴ JARITZ, *arabischen Quellen*, p. 24.

⁵⁰⁵ KISS, *Ampoules de Saint Ménas*, p. 12.

⁵⁰⁶ DE LACY O'LEARY D.D., *The Saints of Egypt*, Londen - New York 1937, p. 196.

⁵⁰⁷ *DACL* 11, deel 1, p. 385.

⁵⁰⁸ DELEHAYE H., *L'Invention des Reliques de Saint Ménas à Constantinople*, in: *AnBoll* 29 (1910), p. 120.

Te Anazarbus in Cilicië is een metrische inscriptie aangetroffen op kalksteen, opgesteld in dactylische hexameters⁵⁰⁹. De tekst is zo goed als intact en maakt melding van een kerk waarin een afbeelding, waarschijnlijk een mozaïek, van Apa Menas aanwezig was⁵¹⁰. Deze kerk was waarschijnlijk aan hem gewijd.

Palestina bezat een martelaarsschrijn voor Apa Menas, gebouwd door de keizerin Eudocia⁵¹¹. In Jeruzalem werden eveneens Menas-ampullen teruggevonden⁵¹². In Smyrna, in het huidige Turkije en in Kertsj aan de Zwarte Zee, zijn ook ampullen teruggevonden. In Abū Mīnā vond men bovendien een grafitti van iemand van Smyrna. Er was ook een grafitti van een Cyprioot en op Cyprus zelf werd er een kapel aan hem gewijd⁵¹³. In de bloeiperiode van Abū Mīnā is er ook keramiek uit Cyprus geïmporteerd⁵¹⁴. In Bulgarije werd een tekstfragment uit de 14de eeuw teruggevonden met het eerste mirakel van Apa Menas⁵¹⁵.

In Roemenië zijn er drie kerken aan Apa Menas gewijd⁵¹⁶. Deze drie plaatsen zijn Bârlad, Focsani en Camena. Het is wel opvallend dat er in Boekarest geen kerk voor Apa Menas is, hoewel er een straat naar hem is genoemd. Waarschijnlijk was Menas wel de tweede patroon van een kerk die niet ver van zijn straat was gelegen⁵¹⁷. Bovendien zijn er wel meer kerken in Boekarest waarin een afbeelding van Apa Menas aanwezig is. Doorheen Roemenië zijn er nog ikonen van Menas te vinden, wat erop wijst dat hij daar een bijzondere verering genoot.

Ook in het zuiden van Servië was er een kleine kerk aan Apa Menas gewijd⁵¹⁸. Deze bevond zich in de stad Štava bij Kuršumlja en dateert uit de 17^e eeuw. Apa Menas was de patroonheilige van de kerk en het gebouw bevat dan ook vijf composities die de legende over het leven en de mirakels van Apa Menas illustreren. De eerste voorstelling toont Apa Menas die zijn christelijk geloof verdedigt tegenover de keizer en de andere afbeeldingen zijn afkomstig uit zijn mirakels: de eerste over de man die hij deed herleven, de tweede over de zilveren beker en de laatste twee over de christen die een valse eed aflegde tegen een jood.

In Dalmatië zijn er eveneens sporen van een cultus van Apa Menas. In een begraafplaats van Salona is een marmeren gebroken tablet gevonden met de Griekse inscriptie: Ο ΑΓΙΟΣ ΜΗΝΑΣ,

⁵⁰⁹ HALKIN F., *L'Inscription Métrique d'Anazarbe en l'honneur de Saint Ménas*, in: *Byzantion* 23 (1953), p. 239.

⁵¹⁰ Ibidem, p. 241.

⁵¹¹ *DACL* 11, deel 1, p. 385.

⁵¹² KAUFMANN, *Ikongraphie*, p. 14.

⁵¹³ Ibidem, p. 13-14.

⁵¹⁴ ENGEMANN J., *Das Ende der Wallfahrten nach Abu Mina und die Datierung früher islamischer glasierten Keramik in Ägypten* (JAC 32), Münster 1989, p. 162.

⁵¹⁵ JAGIC V., *Ein mittelbulgarisches Bruchstück des ersten Wunders des Großmartyrers Menas (aus dem XIV. Jahrh.)*, in: *ArSPH* 30 (1909), p. 392.

⁵¹⁶ NETZHAMMER R., *Die Verehrung des heiligen Menas bei den Rumänen*, Boekarest 1922, p. 7.

⁵¹⁷ Ibidem, p. 9.

⁵¹⁸ PETKOVIC S., *The Legend of St. Menas in a Serbian Church of the XVII Century*, in: *Starinar* 4,20 (1969), p. 288.

die ongeveer dateert uit de zesde eeuw. Het feest van de Menas van Cotyaeum wordt in Alexandrië, het centrum van zijn cultus, gevierd op 11 november⁵¹⁹. Waarschijnlijk gaat het hier om de Menas van Phrygië en niet om Apa Menas uit de Koptische verhalen. In Spalato was er ook een heiligdom voor deze Menas. Het is wel vreemd dat een Dalmatiër deze typisch Egyptische naam draagt en dat de inscriptie in het Grieks is, terwijl alle andere inschriften die betrekking hebben op heiligen in het Latijn zijn. Bovendien is er ook een echte Menas-ampul gevonden in Dalmatië, wat er weer op wijst dat we toch met de Egyptische Menas zouden te maken hebben, tenzij dit is voortgevloeid uit de verwarring tussen beide heiligen.

6.2.3 *Het Westen*

Mogelijk is de plaatsing van de apsissen in de kerk te Clermont, in Auvergne, gebouwd in 450, gebaseerd op die van de basilica van Apa Menas in Abū Mīnā⁵²⁰. In het vroegere Gallië zijn er heel wat ampullen aangetroffen. Ze zijn onder te verdelen in verschillende regionale ensembles⁵²¹. Het ensemble van Parijs is samengesteld uit ampullen van Parijs, Argenteuil, Saint-Denis, Thorigny-sur-Marne en Montereau-fault-Yonne. Dat van Aquitanië bevat de ampullen van Montauban, Périgueux en Bordeaux en dat van de Provence bestaat uit de 5 ampullen van Arles, de 5 van Marseille en die van Aix-en-Provence. In Arles was er bovendien een kapel ter ere van Apa Menas. Het Zwitsers ensemble bevat de ampullen van Genève, Lausanne en Sion⁵²². Het ensemble van de Bourgogne telt de ampullen van Autun en Entrains-sur-Nohain. Het ensemble van Franche-Comté is samengesteld uit drie ampullen van Besançon en de onuitgegeven ampullen van Chassey-lès-Montbozon. Het ensemble van Normandië en Picardië bestaat uit een ampul van Fécamp, die van de Marquise en twee van de musea in Amiens. Het Belgisch ensemble bestaat uit die van Brussel en die van Louvain-la-Neuve. Het Duits ensemble bevat exemplaren van Trier en van Bonn.

Al deze ensembles zijn met elkaar verbonden door een netwerk van antieke wegen (afb. 47). De weg van Agrippa loopt van Lyon naar Boulogne-sur-Mer. Deze verbindt dus de ensembles van Picardië, Parijs en de Bourgogne met elkaar. Het ensemble van de Provence heeft waarschijnlijk een maritieme oorsprong. Het ensemble van Aquitanië is te danken aan

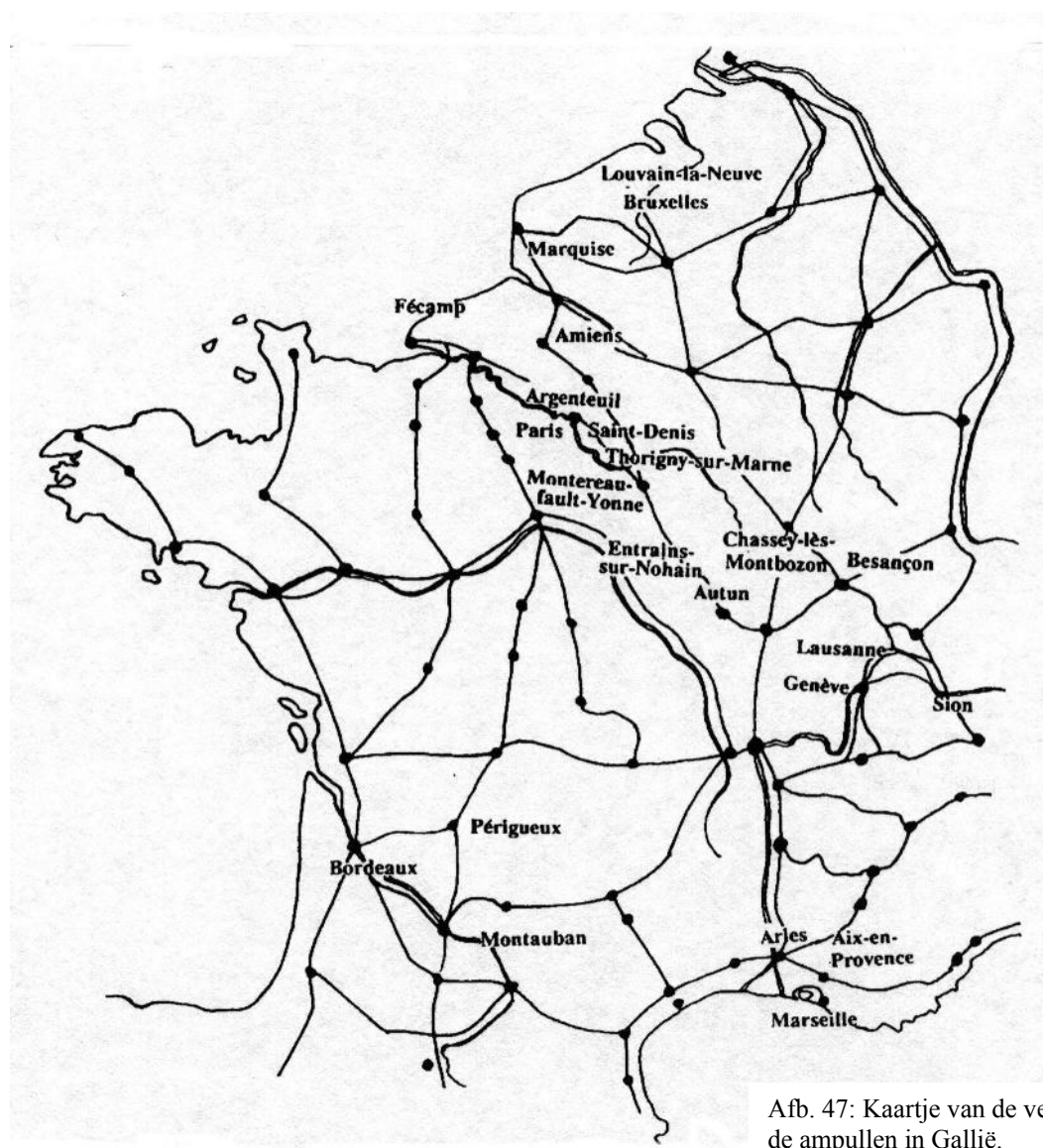
⁵¹⁹ *DACL 11, deel 1*, p. 394.

⁵²⁰ DELAHAYE G.R., *La Diffusion des Ampoules de Saint-Menas en Gaule*, in: *Le Monde Copte* 27-28 (1997), p. 160.

⁵²¹ *Ibidem*, p. 162.

⁵²² *Ibidem*, p. 163.

een reisweg van Bordeaux, die in verbinding stond met het Oosten. Deze reisweg heeft een aftakking over de Alpen, die aan de oorsprong ligt van het Zwitsers ensemble. Trier werd bereikt door een weg die kwam van Lyon en passeerde langs Chalon-sur-Saône, Langres en Metz. Naar alle waarschijnlijkheid heeft Athanasius de Grote gezorgd voor de invoering van de cultus van Apa Menas in Duitsland, ten tijde van zijn verbanning naar Trier⁵²³. Het is niet geweten of aan hem ook de oprichting van een heiligdom voor Apa Menas aan de Rijn toe te schrijven is. Capellen, bij Koblenz, bezit vandaag nog een kerk die aan Apa Menas is gewijd. België werd misschien bereikt door een antieke weg van Bavay (Noorden) naar Nijmegen⁵²⁴. Besançon in Franche-Comté was een belangrijke antieke stad en kon makkelijk bereikt worden.

Afb. 47: Kaartje van de verspreiding van de ampullen in Gallië.

⁵²³ MIEDEMA R., *De Heilige Menas*, Rotterdam 1913, p. 39.

⁵²⁴ DELAHAYE G.R., *La Diffusion des Ampoules de Saint-Menas en Gaule*, in: *Le Monde Copte* 27-28 (1997), p. 163-164.

Ook in Athene is een Menas-ampul teruggevonden⁵²⁵. In Italië zijn Menas-ampullen ontdekt en in Rome bezat hij een heiligdom gelegen op de weg van Ostia, dicht bij de brug over de Almone en niet ver van de plaats waar hij uitkomt in de Tiber⁵²⁶. Er is een zeer slechte kopie gevonden van een stichtingsoorkonde die deze kerk plaatst onder de paus Pelagus II. Een inscriptie uit het jaar 589 vermeldt dat toen een Alexandrijnse vereniging te Rome onder het patronaat van Menas stond⁵²⁷.

Bovendien is er ook nu nog een kerk in Manchester in Groot-Britannië gewijd aan de heilige Maria en aan Apa Menas⁵²⁸.

6.2.4 Afrika

Er zijn drie Menas-ampullen gevonden in Hippone in Afrika⁵²⁹. Het meest zuidelijke punt waar een Menas-ampul boven water gekomen is, is Dongola in Soedan⁵³⁰. Toch bereikte zijn cultus ook Ethiopië. Hierop wijzen de Ethiopische versies van zijn legenden en mirakels.

De voorstelling van Apa Menas tussen twee kamelen komt ook voor op lampen van Carthago, die misschien probeerden de Menas-ampullen na te bootsen. Daar zijn bovendien ook twee echte ampullen teruggevonden⁵³¹. In Henchir Fellous, in het huidige Tunesië, heeft men fragmenten ontdekt van een altaartafel. Het droeg de inscriptie: ME(n)SA M[artyrum] op de voorkant en op de bovenkant een uitgebreider Latijns inschrift uit de Byzantijnse tijd⁵³². Hierin staat geschreven:

(Hic) benerande relyquie beat(or)um mart(y)r(u)m Moen[ae]
et Sebastiani, d(e)p(o)s(i)t(e) in pace sub die III id(uum)
n[ovem]brium. ind(i)ct(ione) III, per manus b(ea)t(i)s(s)i(m)i
Reb[ocati] ant[is]titis Julian[us pr(e)sb(y)t(er)?]
et Victor mon(a)c(u)s b[ot]um D(e)o bo[verunt].

Vertaling:

Hier hebben de priester Julianus en de monnik Victor tegenover God een gelofte ingelost voor het eerbiedwaardige relikwie van de gezegende martelaren Menas en

⁵²⁵ KAUFMANN, *Ikono-graphie*, p. 14.

⁵²⁶ *DACL 11, deel 1*, p. 387.

⁵²⁷ MIEDEMA R., op. cit., p. 39.

⁵²⁸ "St. Mina Coptic Orthodox Churches Around the World"

<http://www.stmina-monastery.org/cochurches.htm>

⁵²⁹ *DACL 11, deel 1*, p. 388.

⁵³⁰ KAUFMANN, *Ikono-graphie*, p. 14.

⁵³¹ *DACL 11, deel 1*, p. 389-390.

⁵³² *Ibidem*, p. 391.

Sebastianus, in vrede neergelegd op 11 november, bij de 3^e indictie, door de hand van de allerzalgste bisschop Revocatus.

Op het eind van de eerste regel leest men ‘Moen’ en het feest van deze heilige viel op 11 november. Dit is dus Apa Menas.

Ook in Algerije zijn er aanwijzingen voor een cultus van Apa Menas. In de kerk ‘*capsella argentea*’ van Aïn Zirare, regio van Aïn Beïda, tussen Constantine en Tebessa, vinden we de naam van Menas terug in een opsomming van overblijfselen die bewaard werden in de kerk⁵³³. In Kherbet-el-Ma-el-Abiod, tussen Constantine en Setif, is een grote rechthoekige steen gevonden met een inschrift uit het jaar 435 in de Mauretaanse tijdrekening, het jaar 740 in onze tijdrekening. Dit inschrift luidt⁵³⁴:

IN HOC LOCO SUNT MEMO
RIE SANC(TORUM) MARTIRUM
LAURENTI IPPOLITI
EUFIMIE MINNE
ET DE CRUCE D(OMI)NI
DEPOSITE DIE III NO
NAS FEBR(U)ARIAS A(NNO) P(ROVINCIE)
CCCCXXV

Vertaling:

In deze plaats zijn de herinneringen van de heilige martelaars, Laurentius, Hippolytus, Eufemia, Menas en van het kruis van de Heer, afgelegd op 3 februari in het jaar van de provincie 435.

Op de vierde regel is er sprake van Minna of Minnas. Er is voorgesteld om hierin de Egyptische Menas te zien, maar de identificatie is niet zeker, want identieke of gelijkaardige namen zijn te lezen in andere inscripties van het land.

6.3 De neergang van Abū Mīnā en het omringend gebied

De voornaamste bron over de periode na de Arabische verovering in 642 is de *History of the Patriarchs of Alexandria* van Severus Ibn al-Muqaffa’, een bisschop van Ashmouneïn, die iets na 987 gestorven is⁵³⁵. Deze bron laat het einde van de cultus in het duister. Om ons de neergang van het heiligdom te kunnen voorstellen, moet zijn verhaal aangevuld worden met andere bronnen.

⁵³³ *DACL 11, deel 1*, p. 392.

⁵³⁴ *Ibidem*, p. 393.

⁵³⁵ CANNUYER, *Saint Mina aux Chameaux*, p. 140.

Al in de zesde eeuw had het hele land geleden onder verschrikkelijke pestplagen en aardbevingen, waardoor veel mensen omkwamen en veel gebouwen in de Mareotis werden verwoest⁵³⁶. In het begin van de zevende eeuw waren er drie invallen in het land binnen 34 jaar, die van Nicetas in 609, die van Khusrau rond 619 en die van Amr Ibn al-Asi in 643. De Mareotis was van streek, maar toch bleven deze gebieden goed bevolkt en bewerkt voor nog drie eeuwen nadat ze onder Arabische heerschappij vielen. Maar toch moet gedurende deze drie eeuwen de neergang al ingezet zijn, want met de Arabieren kwamen de wilde bedoeïnen. Het land zal meer en meer geleden hebben onder het anarchisme van de bedoeïnen. Wanneer de veiligheid steeds minder gegarandeerd was, werden boerderijen en steden verlaten en bronnen en cisternen verwaarloosd⁵³⁷.

Hoewel tijdens deze Perzische invasie in de 7de eeuw veel kloosters in de omgeving van Alexandrië ten onder gingen, gingen ze aan het heiligdom van Apa Menas voorbij⁵³⁸. Makrizi getuigt dat de laatste restauratie van de kerk van Abū Mīnā plaatsvond onder patriarch Theodorus in 730⁵³⁹. Ze ontkwamen ternauwernood aan de brutale vervolging van het jaar 743⁵⁴⁰. In de 8ste eeuw werd er gestreden om het bezit van het heiligdom tussen Jacobieten en Melkieten in de tijd van de Jacobitische patriarch Michael I⁵⁴¹. Voordien was het schrijn in handen van Jacobieten. In de tijd van de Ummayyadische kalief Marwan II (744-750), wanneer Abd al-Malik gouverneur van Egypte was, was Cosmas patriarch van de Melkieten. Vrienden van Cosmas klaagden bij Marwan dat ze geen kerk meer hadden in Egypte sinds het vertrek van de Romeinen. Ze smeekten dat de kerk van Apa Menas in de Mareotis aan hen werd overgedragen omdat ze bekend was door mirakels en eigendommen had op veel plaatsen⁵⁴². De rechter liet de kerk echter in handen van de Jacobieten⁵⁴³. Onder het patriarchaat van Michael I werd de Martelaarskerk voor de laatste keer herbouwd.

Ten tijde van patriarch Jacobus kwamen er weer plunderingen en hongersnood voor in Alexandrië⁵⁴⁴. De patriarch had niets meer over en kon dus aan de kerken ook niet geven wat hen toebehoorde. De bezoeken aan de kerk van Apa Menas van gelovigen van overal, waarmee de patriarch gewoonlijk handel voerde, werden onderbroken. De oorzaak hiervan

⁵³⁶ DE COSSON A., *Mareotis. Being a Short Account of the History and Ancient Monuments of the North-Western Desert of Egypt and of Lake Mareotis*, Londen 1935, p. 59.

⁵³⁷ Ibidem, p. 60.

⁵³⁸ KAUFMANN, *Ikonographie*, p. 15.

⁵³⁹ *DACL* 11, deel 1, p. 358.

⁵⁴⁰ KAUFMANN, *Ikonographie*, p. 15.

⁵⁴¹ DRESCHER, *Apa Mena*, p. XXIII.

⁵⁴² Ibidem, p. XXIV.

⁵⁴³ Ibidem, p. XXV.

⁵⁴⁴ EVETTS B. (ed.), *History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria IV. Mennas I to Joseph (849)* (*PatrOr* 10/5), Parijs 1959, p. 451.

was de strijd in Alexandrië tussen de Egyptenaren en de Madlajieten en de Spanjaarden. De patriarch moest belastingen betalen, maar dat kon hij niet door de armoede van de kerk. Die armoede kwam voort uit de stopzetting van de pelgrimstochten naar Abū Mīnā wegens de voortdurende oorlogen⁵⁴⁵. De Abbasiedische kalief al-Muta'sim (833-842) gaf de opdracht om alle zuilen en marmer dat hij nodig had, weg te nemen uit de kerk van Abū Mīnā⁵⁴⁶. Ondanks tegenkantingen van patriarch Jozef werden alle zuilen en marmer van Abū Mīnā meegenomen. De patriarch probeerde de schade nog te herstellen, maar Abū Mīnā kwam deze slag niet meer te boven.

Vlak na de wijding van patriarch Cosmas in het jaar 852 gebeurde het volgende: op de dag van het feest van Apa Menas, wanneer veel mensen aan zijn heiligdom waren samengekomen, gebeurde daar een moord⁵⁴⁷. Patriarch Cosmas werd hiervoor gestraft en moest alle giften van de pelgrims die hij die dag had ontvangen, betalen aan de amir van Alexandrië⁵⁴⁸.

De genadeslag aan het heiligdom werd waarschijnlijk toegediend ten tijde van het patriarchaat van Shenouda. Een groep bedoeïnen nam bezit van de kerk van Apa Menas in Abū Mīnā en het schrijn werd door hen geplunderd⁵⁴⁹. Niemand kon de kerk in die tijd bereiken omdat er een belegering was rond Alexandrië door de Madalḡah, de bedoeïnen en andere plundersaars. Er is geen sprake van een vernietiging van het schrijn, maar ze namen wel bezit van de akkers en alle eigendommen van de kerk van Apa Menas. Het gebied van de kerk werd een woestijn. Gedurende de Abbasiedische regering in Egypte won de eerste Fatimiedische kalief al-Mahdi aan macht in Qairuwān en zijn invloed was voelbaar tot aan de grenzen van Egypte⁵⁵⁰. Drie expedities werden naar Egypte gezonden in 913, 914 en 918 en deze dwongen de mensen van de Mareotis zich terug te trekken in Alexandrië. Maar zelfs Alexandrië was niet veilig, want enkele jaren later werd het ingenomen door Abu 'l Qasim, de zoon van de Mahdi. Hij werd wel verdreven door de broer van de Ikhsjiedische heerser en onderging waarschijnlijk ergens in de Mareotis een verpletterende nederlaag gedurende zijn terugtrekking.

Dan volgde de laatste invasie van Egypte door de Fatimiedische kalief al-Mu'izz (952-975), die twee jaar samen met zijn generaal zorgvuldige voorbereidingen had getroffen door bronnen te graven en rustplaatsen te bouwen op de weg naar Egypte. Na vijf maanden

⁵⁴⁵ EVETTS B. (ed.), *History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria IV. Mennas I to Joseph (849)* (*PatrOr* 10/5), Parijs 1959, p. 469.

⁵⁴⁶ PERKINS W.J.B., *The Shrine of St. Menas in the Maryût*, in: *PBSR* 17 (1949), p. 35.

⁵⁴⁷ DRESCHER, *Apa Mena*, p. XXVII.

⁵⁴⁸ Ibidem, p. XXVIII.

⁵⁴⁹ Ibidem, p. XXIX.

⁵⁵⁰ DE COSSON A., *Mareotis. Being a Short Account of the History and Ancient Monuments of the North-Western Desert of Egypt and of Lake Mareotis*, Londen 1935, p. 60.

eindigde deze opmars in Giza op 6 juli 969. Fustat werd ingenomen en Cairo werd gesticht op die dag⁵⁵¹.

Ondertussen was Abū Mīnā waarschijnlijk al permanent verlaten. Yūsāb beschreef in zijn geschiedenis van de patriarchen talrijke wonderen die in Abū Mīnā plaatsvonden ten tijde van patriarch Christodoulos⁵⁵². Al-Bakri beschreef de stad in de elfde eeuw met haar grote kerk van Apa Menas waarin de lampen dag en nacht bleven branden⁵⁵³. Hij beschreef ook de afbeeldingen van Apa Menas. Toch is hij zelf niet op de site geweest⁵⁵⁴. Hij haalde zijn informatie uit oudere literatuur, dus het schrijn kan toen al in verval geweest zijn. De kerk van Apa Menas stond nog recht tot de 12de eeuw, maar de stad errond lag in puin⁵⁵⁵. De bedoeïnen gebruikten deze ruïnes als schuilplaatsen waarin ze lagen te wachten om reizigers te plunderen. Toch bleven tot in de 12de eeuw pelgrims naar Abū Mīnā komen, vooral op het feest van Apa Menas, 11 november⁵⁵⁶.

Plunderaars van het Westen bleven de streek van de Mareotis onveilig maken. Andere oorzaken die bijdroegen tot de ondergang waren aardbevingen en nog belangrijker, het dichtslibben van de Canopische Nijlarm in de 12de eeuw zodat het Mareotismeer niet meer kon bevoorrad worden door de westelijke arm⁵⁵⁷. Dit leidde tot de uitdroging van het meer, waardoor het aanzienlijk in omvang verminderde. De laatste verwijzing naar het heiligdom van Abū Mīnā is van Abu Salih⁵⁵⁸. Hij getuigt dat de kerk nog bestond in de 13de eeuw en dat ze nog steeds het lichaam van de heilige bevatte. Maar in het midden van de 14de eeuw lag het lichaam zeker in de kerk van Apa Menas te Cairo. Waarschijnlijk was het gedurende deze periode dat het heiligdom in Abū Mīnā uiteindelijk bezweek aan religieuze vervolgingen, de algemene neergang van de Koptische kerk, de ontvolking van het gebied van de Mareotis en de invasies van de bedoeïnen. Zo'n 100 jaar later waren zijn overblijfselen in zijn kerk in Cairo ook al weer in de vergetelheid geraakt⁵⁵⁹.

De allerlaatste slag aan de bevolking in de Mareotis kwam zeker in de 16de eeuw, toen Alexandrië een kleine stad werd onder Turkse heerschappij en bijna alle bebouwing in het

⁵⁵¹ DE COSSON A., *Mareotis. Being a Short Account of the History and Ancient Monuments of the North-Western Desert of Egypt and of Lake Mareotis*, Londen 1935, p. 61.

⁵⁵² JARITZ, *arabischen Quellen*, p. 23.

⁵⁵³ MEINARDUS O.F.A., *Monks and Monasteries of the Egyptian Deserts*, Cairo 1989, p. 175.

⁵⁵⁴ ENGEMANN J., *Das Ende der Wallfahrten nach Abu Mina und die Datierung früher islamischer glasierten Keramik in Ägypten* (JAC 32), Münster 1989, p. 161.

⁵⁵⁵ DE COSSON A., op. cit., p. 61.

⁵⁵⁶ KHATER A., *La Translation des Reliques de Saint Ménas à son Église au Caire*, in: BSAC 16 (1961), p. 162.

⁵⁵⁷ DE COSSON A., op. cit., p. 62.

⁵⁵⁸ DRESCHER, *Apa Mena*, p. XXXI.

⁵⁵⁹ JARITZ, *arabischen Quellen*, p. 24.

gebied van de Mareotis stopte⁵⁶⁰. Ongetwijfeld werden stenen weggenomen door de lokale bevolking wanneer de kerk was verlaten⁵⁶¹. Ze verkochten ze of gebruikten ze voor andere doeleinden. Uiteindelijk werd de plaats bedekt met stuifzand totdat Kaufmann in 1905 de site onderzocht en er een plan van opstelde⁵⁶².

Ongeveer 90 jaar geleden was er nog wel een oude karavaanroute naar Abū Mīnā, die zo'n 1200 jaar is gebruikt⁵⁶³. Het gaat om één van de grootste karavaanroutes, de Darb el Haj, die tussen Algerijë en Mekka liep. In de Mareotis splitste een deel van de Darb el Haj zich af via Abū Mīnā naar Tarrana en de oorspronkelijke weg liep verder tot in Mekka via Cairo.

Nu wordt de Mareotis bewoond door de Aulad Ali stam, deze zijn met meer dan 10.000 aanwezig in de westelijke woestijn⁵⁶⁴. De bedoeïnen hebben een reputatie van plunderaars. Vóór de Eerste Wereldoorlog moest de stadspolitie van Alexandrië gewaarschuwd worden als men Abū Mīnā wenste te bezoeken⁵⁶⁵. De politiepost in Bahîg werd vervolgens geïnformeerd en voorzagen een escorte indien nodig. De bedoeïnen leiden hier nu een gewoon leven⁵⁶⁶. Ze ploegen en zaaien eens per jaar, oogsten hun gerst en hoeden hun kuddes.

6.4 De herleving van de cultus van Menas

Na de opgraving van Abū Mīnā door C.M. Kaufmann herleefde Apa Menas in het bewustzijn van de christenen en werden voor hem drie nieuwe kerken in Egypte gebouwd⁵⁶⁷. In 1938 werd in Alexandrië een kerk voor hem opgericht en in 1942 in Cairo. In Oud-Cairo werd in 1947 een klooster van Apa Menas gebouwd. In 1948 werd in Alexandrië een volgende kerk voor hem opgericht, die één van de mooiste van de stad was.

De definitieve heropbloei van zijn cultus heeft te maken met Azir Yusuf Ata⁵⁶⁸. Hij was de zoon van een welvarende familie uit de Delta. Toen hij vijftwintig was, besloot hij monnik te worden. Hij ging naar Deir al-Baramous en hier werd hij in 1931 tot priester en monnik gewijd. Hij kreeg de naam Mina, naar de martelaar Apa Menas. Daarna is hij een tijd kluizenaar geweest. Tijdens deze periode stichtte hij in Oud-Cairo een kerk met een

⁵⁶⁰ DE COSSON A., *Mareotis. Being a Short Account of the History and Ancient Monuments of the North-Western Desert of Egypt and of Lake Mareotis*, Londen 1935, p. 62.

⁵⁶¹ DRESCHER, *Apa Mena*, p. XXXI.

⁵⁶² DE LACY O'LEARY D.D., *The Saints of Egypt*, Londen - New York 1937, p. 196.

⁵⁶³ DE COSSON A., op. cit., p. 157.

⁵⁶⁴ Ibidem, p. 179.

⁵⁶⁵ Ibidem, p. 180.

⁵⁶⁶ Ibidem, p. 182.

⁵⁶⁷ JARITZ, *arabischen Quellen*, p. 25.

⁵⁶⁸ INNEMÉE K.C., *Koptische Kloosters, Gods Levende Doden*, Baarn 1999, p. 82.

studentenhuis gewijd aan Apa Menas⁵⁶⁹. Hij kreeg echter geen toestemming om een eigen klooster te stichten bij het graf van zijn patroonheilige Menas in Noord-Egypte. In 1944 werd hij abt van het verpauperde Samuel-klooster in Midden-Egypte en ook hierna was hij in staat om vanuit de kerk in Oud-Cairo, waarin hij leefde, zijn denkbeelden te propageren. In 1959 werd Mina tot patriarch gekozen onder de naam Cyrillus VI, wat zijn populariteit nog deed toenemen⁵⁷⁰. Onder zijn patriarchaat maakten zowel de kerk als de kloosters vernieuwing en hervorming door.

Eén van de eerste dingen die hij deed als patriarch was zijn lang gekoesterde plan ten uitvoer brengen en een klooster stichten gewijd aan Apa Menas. Dit gebeurde op 27 november 1959⁵⁷¹. Aanvankelijk wilde hij dat doen op de plaats waar in de vierde eeuw de heilige was begraven en nadien een groot pelgrimsoord was uitgegroeid, maar uiteindelijk is het opgericht op ruim een kilometer van deze archeologische vindplaats⁵⁷². Op 15 februari 1962 zorgde Cyrillus VI dat een deel van de overblijfselen van Apa Menas plechtig werd overgebracht van zijn kerk in Cairo naar de nieuw opgerichte kerk in Abū Mīnā⁵⁷³. Op het eerste gezicht leek deze stichting van ondergeschikt belang, maar met Menas als een van Egyptes bekendste heiligen en nadat Cyrillus er na zijn dood zelf was bijgezet, werd Deir Mari Mina één van de grootste kloosters in Egypte. Men geloofde dat Cyrillus VI mirakels uitvoerde met de hulp van Apa Menas⁵⁷⁴.

Dat de verering van Apa Menas weer sterk is heropgeleefd, vindt een bevestiging in moderne kerken die aan hem gewijd zijn op andere continenten⁵⁷⁵. In Australië is er een Koptische orthodoxe kerk van de heilige Maria en Apa Menas in Sydney. In Southport, in Queensland, is er een Koptische orthodoxe kerk van Apa Menas en de heilige Antonius. Een kerk die gewijd is aan hem en aan de heilige Marina is opgericht in Victoria. In Canada vinden we een Koptische orthodoxe kerk die aan hem is gewijd in Halifax, in de staat Nova Scotia, een volgende in Hamilton, in de staat Ontario en een derde in Calgary, in de staat Alberta. In de USA zijn er verschillende Koptische orthodoxe kerken die aan Apa Menas zijn gewijd. Er zijn kerken, die gewijd zijn aan de heilige Maria en aan hem, te vinden in Clearwater, in de staat Florida, een andere in Rhode Island en een volgende in Concord, in de staat California.

⁵⁶⁹ INNEMÉE K.C., *Koptische Kloosters, Gods Levende Doden*, Baarn 1999, p. 84.

⁵⁷⁰ Ibidem, p. 85.

⁵⁷¹ KHATER A., *La Translation des Reliques de Saint Ménas à son Église au Caire*, in: BSAC 16 (1961), p. 163.

⁵⁷² INNEMÉE K.C., op. cit., p. 85.

⁵⁷³ CANNUYER, *Saint Mina aux Chameaux*, p. 141.

⁵⁷⁴ "Miracles Performed through the Intercessions of St. Mina and Pope St. Kyrillos VI"

<http://www.stmina-monastery.org/miracles.htm>

⁵⁷⁵ "St. Mina Coptic Orthodox Churches Around the World"

<http://www.stmina-monastery.org/cochurches.htm>

Een kerk gewijd aan de aartsengel Michael en aan Apa Menas is te opgericht in Staten Island, in de staat New York. In Palmdale, in California is er een kerk die gewijd is aan de aartsengel Raphael en aan hem. Verder staan er twee kerken voor hem in de staat New Jersey, één in Holmdel en één in Rutherford. Een kerk gewijd aan hem en de heilige Apa Anoub bevindt zich in Miamisburg, in de staat Ohio. Er is ook een kerk voor hem te vinden in Nashville, in de staat Tennessee.

6.5 Synthese

De cultus van Apa Menas is ontstaan in Neder-Egypte. Hij verkreeg al snel grote populariteit en breidde zich uit over heel Egypte tot in Nubië. Alexandrië en Oud-Cairo dienen een speciale vermelding te krijgen als vereringsplaatsen.

Via talrijke pelgrims is zijn cultus verspreid naar het Oosten en Westen. Hij raakte eerst bekend in de gebieden rond de Middellandse Zee en van hieruit is zijn cultus verder landinwaarts getrokken. Van de oostelijke gebieden is Constantinopel het belangrijkste. Hier heeft zijn cultus zelfs aanleiding gegeven tot het ontstaan van een tweede Menas die vereerd werd op 10 december⁵⁷⁶. Via de vindplaatsen van de ampullen is het mogelijk om in het Westen de antieke weg te reconstrueren die de pelgrims gebruikt hebben. Zijn cultus is zelfs tot in Duitsland geraakt. Ook in Afrika reikte zijn bekendheid verder dan Egypte. Dit blijft echter beperkt tot de noordelijke gebieden, met Ethiopië als het meest zuidelijke punt.

Na de Arabische verovering is zijn cultus stilaan beginnen uitsterven. Enkele decennia eerder begonnen de bedoeïnen het gebied reeds te teisteren, maar toch bleef het heiligdom van Apa Menas stand houden. In de eerste helft van de 9de eeuw werden de pelgrimstochten stopgezet wegens de aanhoudende gevechten in het gebied. In deze tijd kende het heiligdom een periode van armoede en verval. De genadeslag kwam waarschijnlijk op het eind van de 9de eeuw. De kerk werd geplunderd door bedoeïnen, zonder ze echter te vernietigen. Dan werd Abū Mīnā permanent verlaten. Tot in de 12de eeuw bleven evenwel pelgrims op 11 november naar Abū Mīnā komen. In de 14de eeuw werd zijn lichaam overgebracht naar zijn kerk in Oud-Cairo.

De grote bekendheid die Apa Menas nu heeft, is te danken aan patriarch Cyrillus VI. Hij stichtte ondermeer een klooster vlak bij het heiligdom in Abū Mīnā. Heden ten dage zijn er kerken aan hem gewijd tot in Australië en Amerika toe.

⁵⁷⁶ Zie blz. 130-131 van dit werk.

Conclusie

De nederzetting Abū Mīnā heeft slechts langzaam vorm gekregen. Een eerste bovenbouw werd op het graf van Apa Menas geplaatst in de late vierde eeuw. In de eerste helft van de vijfde eeuw werd deze vervangen door een kleine kerk. In de tweede helft van de vijfde eeuw werd deze Martelaarskerk herbouwd en uitgebreid. Er werd een doopkapel toegevoegd, die in een later stadium vervangen werd door het Baptisterium. De Grote Basilica vormde het laatste deel van het driedelig complex en werd pas in de eerste helft van de zesde eeuw gebouwd.

In de Justiniaanse periode werd de nederzetting uitgebreid en werden de gebouwen grootschaliger om de stijgende toevloed pelgrims te kunnen verwerken. In 619 vluchtte de bevolking evenwel uit Abū Mīnā weg door de Perzische invasie. In 629 verlieten de Perzen Egypte en werd Abū Mīnā weer bewoond. Met de Arabische verovering in 642 begon het gebied stilaan achteruit te gaan, maar de nederzetting bleef toch tot in de Middeleeuwen bestaan.

Uit ons onderzoek naar de legende van Apa Menas blijkt dat ze werd opgesteld in de bloeiperiode van het heiligdom, toen het schrijn al eeuwen bestond. Aanvankelijk waren de eigenaars van de stad Melkieten, aanhangers van het concilie van Chalcedon. Af en toe kwam de nederzetting in monofysitische handen. Dit was zeker het geval tussen 642 en 893, wanneer het Encomium vervaardigd werd. De opbouw en uitbreiding van het schrijn wordt in de legende immers alleen gelinkt aan keizers met monofysitische sympathieën. Dit is al een eerste aanwijzing dat het verhaal misschien niet zo historisch is als aanvankelijk gedacht werd.

Als we de literaire bronnen naast de archeologische observaties leggen, blijkt dat ze niet met elkaar overeenstemmen. Zo kennen de teksten een te vroege datum toe aan de bouwstadia. Volgens de legende werd de eerste pelgrimskerk gebouwd rond 363, ten tijde van keizer Jovianus. De opgravingen toonden echter aan dat de eerste eenvoudige bovenstructuur pas later tot stand is gekomen. De eerste kerk dateert immers van een eeuw later, het moment waarop volgens de legende een eerste uitbreiding zou hebben plaatsgevonden. Ook de opbouw van de stad is later gebeurd dan de literaire bronnen suggereren. Het hiaat tussen de keizers uit de legende en het eigenlijke ontstaan en uitbouwen van het heiligdom kan verklaard worden doordat alleen keizers met monofysitische sympathieën een vermelding waard werden geacht. Heel de legendevorming was bovendien een poging om de geschiedenis van het pelgrimsoord ouder en belangrijker te maken dan ze eigenlijk was. De

grote tijdspanse tussen de opbouw van het schrijn en het opstellen van de legende leidde tot het verloren gaan van de kennis van de eigenlijke gebeurtenissen.

Toch is de vergelijking die we in deze studie tot stand hebben gebracht, nuttig. Ze toont aan dat gegevens die op het eerste gezicht historisch lijken, steeds getoetst moeten worden aan de werkelijkheid. Wanneer men de literaire bronnen van de Oudheid raadpleegt, moet de historische achtergrond steeds voor de geest gehouden worden. Het is dus zeker niet aan te raden om archeologische resten op basis van literaire gegevens te dateren, zoals vroegere archeologen wel eens durfden te doen.

Apa Menas was een Egyptenaar die gemarteld is in Alexandrië tijdens de regering van keizer Diocletianus. De bekendheid van Apa Menas bleef niet beperkt tot Egypte, maar reikte tot ver daarbuiten. Hierdoor zijn er literaire bronnen over hem overgeleverd in verschillende talen en in uiteenlopende genres. In de meeste legendes zijn de naam van de martelaar en de datum en plaats van zijn martelaarschap vaak de enige historische elementen. Dit kan worden verklaard doordat dergelijke legendes pas vele jaren na de dood van de martelaar zijn opgesteld en gestoeld zijn op mondelinge overlevering. Dikwijls fungeert een legende van een andere martelaar als basis voor de eigen legende. Dit is ook het geval bij Apa Menas. Zijn legende is immers terug te voeren op die van Sint-Gordius. Er zijn wel een aantal specifieke elementen in opgenomen, zoals de nadruk op kamelen en de plaatsing van zijn martelaarschap in Phrygië. Aangezien Apa Menas in Alexandrië gestorven is, is de sterfplaats uit zijn legende, niet historisch.

Over zijn geboorte- en sterfplaats brengen de verschillende legendes een ander verhaal. Het Ethiopisch Synaxarium vermeldt dat hij in Phrygië geboren is. Het Koptisch Encomium houdt het daarentegen op een plaats die waarschijnlijk in Klein-Azië was gelegen. Volgens het Martyrium was hij echter een Egyptenaar van geboorte, die dan later als soldaat naar Phrygië is overgeplaatst. Omdat aangenomen werd dat zijn overblijfselen zich bevonden in zijn heiligdom in Egypte, waren de legendes genoodzaakt de overbrenging van zijn resten in hun verhaal te verwerken. Het resultaat hiervan zijn legendes die verwarrend overkomen en onderling tegenstrijdigheden bevatten. Een verklaring voor de plaatsing van zijn marteldood in Phrygië veronderstelt dat er twee martelaars waren met de naam Menas, één in Phrygië en één in Egypte. Ze zouden dan zijn samengesmolten in de hagiografische traditie, omdat beider mondelinge legendes gebaseerd waren op die van Sint-Gordius. Over de Phrygische martelaar is evenwel niets bekend, maar Menas is wel een naam die vaker in dat gebied voorkomt.

Daar kamelen duidelijk een belangrijke rol speelden in het leven van Apa Menas, hebben de opstellers van zijn legendes gepoogd kamelen of kameelachtige monsters in het verhaal te brengen. De verscheidenheid toont echter aan dat ook voor de opstellers van zijn legendes hun eigenlijke betekenis niet meer duidelijk was. De klassieke afbeelding op Menas-ampullen en ook schilderijen, iconen, mozaïeken en beelden tonen Apa Menas steeds tussen twee kamelen. Deze voorstellingen herinnerden de christenen aan Apa Menas' band met kamelen, wat aanleiding heeft gegeven tot het verwerken van kamelen in zijn legendes. Misschien was Apa Menas eenvoudigweg een kameelhoeder voordat hij martelaar werd, zoals de mirakels beweren. Dit lijkt het meest voor de hand liggend, maar zeker is het niet. Het verschijnen van de kamelen kan even goed aan een ander feit toe te schrijven zijn.

De Menas-ampullen werden in grote getale geproduceerd van de vijfde eeuw tot het midden van de zevende eeuw en over heel de christelijke wereld verspreid. De pelgrims namen ze mee naar hun huis als aandenken en vervoerden hierin heilige martelaarsolie, afkomstig van Abū Mīnā. Ze geloofden dat de olie in staat was tot miraculeuze genezingen. Vroeger werd algemeen aangenomen dat in de ampullen water werd meegenomen, maar deze stelling is nu verworpen. Het belangrijkste argument hiervoor is dat de legendes melding maken van geneeskrachtige olie, terwijl er nergens over water gesproken wordt. Bovendien heeft P. Grossmann onder het altaar van de Martelaarskerk een albasten vaas teruggevonden die sporen van verkorste olie bevatte. Na de liturgie zou deze olie die door het contact met de aarde rond het graf heilig was geworden, onder de gelovigen verdeeld worden.

Men kan niet exact vaststellen wanneer er precies een einde is gekomen aan de cultus van Apa Menas. In de zesde eeuw bereikte zijn faam een hoogtepunt. De Perzische verovering in 619 bracht heel wat schade toe, maar de Arabische verovering in 642 had nog meer diepgaande gevolgen. Vanaf dan daalt ook het aantal bewaarde ampullen. Toch bleef het heiligdom bestaan en was het zelfs één van de mooiste kerken van Egypte. Op 15 Hathor, de dag van zijn martelaarschap, kwam er nog steeds een grote menigte pelgrims naar zijn schrijn. In de negende eeuw werd de kerk ingenomen en geplunderd door een groep bedoeïenen. Waarschijnlijk werd Abū Mīnā ergens in deze periode verlaten. Toch bleven er tot in de twaalfde eeuw pelgrims naar zijn heiligdom komen, hoewel de stad errond in puin lag. In de 14de eeuw werden de overblijfselen van Apa Menas overgebracht naar Cairo, waar ze tot in 1962 bleven liggen. Onder het patriarchaat van Cyrillus VI herleefde de cultus van Apa Menas. In 1959 stichtte hij een klooster op geringe afstand van het vroegere bedevaartsoord Abū Mīnā, dat zou uitgroeien tot één van de grootste in Egypte. In 1962 schonk Cyrillus VI de beenderen van Apa Menas aan het klooster, waar ze tot op heden liggen.

Apa Menas was in de zesde eeuw uitgegroeid tot patroonheilige van de Delta. Hoewel hij bekend was over heel Egypte, was zijn cultus eerder op buitenlandse pelgrims gericht. De bedevaarders maakten een reis over de Middellandse Zee en via antieke wegen geraakten zijn ampullen tot zelfs in Duitsland, waar er vandaag nog een kerk aan hem gewijd is. Ook in de gebieden langs de Middellandse Zeekust komen verscheidene kerken voor die aan hem gewijd zijn. In Constantinopel heeft dit zelfs geleid tot het ontstaan van een tweede Menas, omdat deze kerk eveneens beweert in het bezit te zijn van zijn overblijfselen. De tweede Menas wordt evenwel op een andere datum herdacht en kan in niets met de Egyptische Apa Menas worden geassocieerd. Tegenwoordig worden wereldwijd nog steeds kerken aan de heilige Menas gewijd, tot op het Amerikaanse continent en in Australië toe.

Literatuur geciteerd in afgekorte vorm

- Coptic Encycl.* ATIYA A.S. (ed.), *The Coptic Encyclopedia*, New York-Toronto 1991.
- DACL* CABROL F. en LECLERCQ H. (ed.), *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, Parijs 1933.
- CANNUYER, *Saint Mina aux Chameaux* CANNUYER Chr., *Saint Mina aux Chameaux, autour des Origines d'un Iconotype Copte*, in: *Le Monde Copte* 27-28 (1997), p. 139-154.
- DAVIS, *Cult of Saint Thecla* DAVIS S.J., *Pilgrimage and the Cult of Saint Thecla in Late Antique Egypt*, in: FRANKFURTER D. (ed.), *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt*, Leiden-Boston-Keulen 1998, p. 303-339.
- DEPUYDT, *Catalogue of Coptic Manuscripts* DEPUYDT L., *Catalogue of Coptic Manuscripts in the Pierpont Morgan Library*, in: SMEYERS M. (ed.), *Corpus of Illuminated Manuscripts* 4. *Oriental Series* 1, Leuven 1993.
- DRESCHER, *Apa Mena* DRESCHER J., *Apa Mena, a Selection of Coptic Texts Relating to St. Menas*, in: *Publications de la Société d'Archéologie Copte. Texte et Documents* 6, Cairo 1946.
- GROSSMANN, *Abū Mīnā* GROSSMANN P., *Abū Mīnā*, in: KRAUSE M. (ed.), *Ägypten in spätantik-christlicher Zeit. Einführung in die koptische Kultur (Sprachen und Kulturen des christlichen Orients 4)*, Wiesbaden 1998, p. 269-293.
- GROSSMANN, *Pilgrimage Center of Abū Mīnā* GROSSMANN P., *The Pilgrimage Center of Abū Mīnā*, in: FRANKFURTER D. (ed.), *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt*, Leiden-Boston-Keulen 1998, p. 281-301.
- GROSSMANN, *Christliche Architektur* GROSSMANN P., *Christliche Architektur in Ägypten (HdO 62)*, Leiden-Boston-Keulen 2002.
- JARITZ, *arabischen Quellen* JARITZ F., *Die arabischen Quellen zum Heiligen Menas (ADAIK, Islamische Reihe 7)*, Heidelberg 1993.
- KAUFMANN, *Ikonographie* KAUFMANN C.M., *Zur Ikonographie der Menas-ampullen (Veröffentlichungen der Frankfurter Menasexpedition 5)*, Cairo 1910.

KISS, *Ampoules de Saint Ménas*

KISS Z., *Alexandrie V. Les Ampoules de Saint Ménas découvertes à Kôm el-Dikka (1961-1981)*, Warschau 1989.

KOSCIUK, *Market Place*

KOSCIUK J., *The Market Place of the Mediaeval Settlement in Abū Mīnā*, in: KRAUSE M. EN SCHATEN S. (ed.), *Themalia: spätantike und koptologische Studien* (Fs. P. Grossmann) (*Sprachen und Kulturen des christlichen Orients* 3), Wiesbaden 1998, p. 187-212.

PAULY, *RE*

PAULY A. e.a. (ed.), *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart-München 1893-1980.

WITT, *Menasampullen*

WITT J., *Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz Skulpturensammlung und Museum für Byzantinische Kunst, Bestandskataloge, Reihe A: Grundlagen und Monumente, Band 2: Werke der Alltagskultur, Teil 1: Menasampullen (Spätantike – frühes Christentum – Byzanz. Kunst im ersten Jahrtausend)*, Wiesbaden 2000.

Bibliografie

ABDEL-AZIZ NEGM M., *Recent Discoveries at Abu Mina*, in: *BSAC* 32 (1993), p. 129-137.

Ägypten, Schätze aus dem Wüstenland. Kunst und Kultur der Christen am Nil. Katalog zur Ausstellung herausgegeben vom Gustav-Lübcke-Museum der Stadt Hamm und dem Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst, Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Wiesbaden 1996.

BOSWORTH C.E. e.a. (ed.), *Encyclopédie de l'Islam V*, Leiden-Parijs 1986.

BRUENING LEWIS E., *The Power of Sacred Images. A Guide to the Treasures of Early Christian Art*, Allen-Texas 1997.

BUDGE W. (ed.), *Texts Relating to Saint Mēna of Egypt and Canons of Nicaea in a Nubian Dialect*, London 1909.

CHAIÑE M., *Note sur les Animaux de Saint Ménas*, in: *Révue de l'Orient chrétien* 13 (1909), p. 212-218.

CRUM W.E., *A Coptic Dictionary*, Oxford 1939.

DE COSSON A., *Mareotis. Being a Short Account of the History and Ancient Monuments of the North-Western Desert of Egypt and of Lake Mareotis*, London 1935.

DE LACY O'LEARY D.D., *The Saints of Egypt*, London - New York 1937.

DELAHAYE G.R., *La Diffusion des Ampoules de Saint-Menas en Gaule*, in: *Le Monde Copte* 27-28 (1997), p. 155-165.

DELEHAYE H., *L'Invention des Reliques de Saint Ménas à Constantinople*, in: *AnBoll* 29 (1910), p. 117-150.

DELEHAYE H., *Les Martyrs d'Égypte*, in: *AnBoll* 40 (1922).

DRESCHER J., *St. Menas' Camels Once More*, in: *BSAC* 7 (1941), p. 19-32.

DRESCHER J., *More About St. Menas*, in: *ASAE* 41 (1942), p. 53-70.

ENGEMANN J., *Das Ende der Wallfahrten nach Abu Mina und die Datierung früher islamischer glasierten Keramik in Ägypten (JAC 32)*, Münster 1989, p. 161-170.

EVETTS B. (ed.), *History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria IV. Mennas I to Joseph (849) (PatrOr 10/5)*, Parijs 1959.

GROSSMANN P., *Abu Mena. Siebenter vorläufiger Bericht*, in: *MDAIK* 26 (1970), p. 55-82.

GROSSMANN P., *Abu Mena. Grabungen von 1961 bis 1969*, in: *ASAE* 61 (1973), p. 37-47.

GROSSMANN P., *Abu Mena. Achter vorläufiger Bericht. Kampagnen 1975 und 1976*, in: *MDAIK* 33 (1977), p. 35-45.

GROSSMANN P., *Abū Mīnā. Neunter vorläufiger Bericht. Kampagnen 1977, 1978 und 1979*, in: *MDAIK* 36 (1980), p. 203-227.

GROSSMANN P., *Abū Mīnā. Zehnter vorläufiger Bericht. Kampagnen 1980 und 1981*, in: *MDAIK* 38 (1982), p. 131-154.

GROSSMANN P., *Report on the Excavation in Abū Mīnā (April-May 1981)*, in: *ASAE* 69 (1983), p. 81-86.

GROSSMANN P. e.a., *Abū Mīnā. Elfter vorläufiger Bericht. Kampagnen 1982 und 1983*, in: *MDAIK* 40 (1984), p. 123-151.

GROSSMANN P., *Abu Mina. A Guide to the Ancient Pilgrimage Center*, Cairo 1986.

GROSSMANN P., *Abu Mina I. Die Gruftkirche und die Gruft (AV 44)*, Mainz am Rhein, 1989.

GROSSMANN P., *Abū Mīnā. 12. Vorläufiger Bericht, Kampagnen 1984-1986*, in: *ArchAnz* (1991), p.457-486.

GROSSMANN P. en KOSCIUK J., *Report on the Excavations at Abū Mīnā in Autumn 1989*, in: *BSAC* 30 (1991), p. 65-75.

GROSSMANN P. en KOSCIUK J., *Report on the Excavations at Abū Mīnā in Autumn 1990*, in: *BSAC* 31 (1992), p. 31-41.

GROSSMANN P. en KOSCIUK J., *Report on the Excavations at Abū Mīnā in Autumn 1991*, in: *BSAC* 32 (1993), p. 73-84.

GROSSMANN P., KOSCIUK J., ABDAL-AZIZ NEGM M. EN URICHER Chr., *Report on the Excavations at Abū Mīnā in Spring 1993*, in: *BSAC* 33 (1994), p. 91-104.

GROSSMANN P., *Abū Mīnā. 13. Vorläufiger Bericht, Kampagnen 1987-1989*, in: *ArchAnz* (1995), p. 389-423.

GROSSMANN P., *Report on the Excavations at Abū Mīnā in Spring 1994*, in: *BSAC* 34 (1995), p. 149-159.

GROSSMANN P., ARNOLD F. EN KOSCIUK J., *Report on the Excavations at Abū Mīnā in Spring 1995*, in: *BSAC* 36 (1997), p. 83-98.

GROSSMANN P., *Report on the Excavations at Abū Mīnā in Spring 1997*, in: *BSAC* 38 (1999), p.65-84.

GROSSMANN P. en STOLLMAYER I., *Report on the Excavations at Abū Mīnā in Spring 1999*, in: *BSAC* 39 (2000), p. 103-113.

HALKIN F., *L'Inscription Métrique d'Anazarbe en l'honneur de Saint Ménas*, in: *Byzantion* 23 (1953), p. 239-243.

INNEMÉE K.C., *Koptische Kloosters, Gods Levende Doden*, Baarn 1999.

JAGIC V., *Ein mittelbulgarisches Bruchstück des ersten Wunders des Großmartyrers Menas (aus dem XIV. Jahrh.)*, in: *ArSPH* 30 (1909), p. 392-399.

KAUFMANN C.M., *Menas und Horus-Harpokrates im Lichte der Ausgrabungen in der Menasstadt*, in: *OrChr N.S. I* (1911), p. 88-102.

KAZHDAN A., *The Noble Origin of Saint Menas*, in: *Byzantina* 13 (1985), p. 669-671.

KHATER A., *La Translation des Reliques de Saint Ménas à son Église au Caire*, in: *BSAC* 16 (1961), p. 161-181.

KOSCIUK J., *The Last Phase of the Abû Minâ Settlement*, in: *Akten des XII. internationalen Kongresses für christliche Archäologie (JAC 20,2)*, Münster 1995, p. 941-949.

KRAUSE M., *Karm Abu Mena*, in: WESSEL K., RESTLE M. (ed.) *Reallexicon zur Byzantinischen Kunst III*, Stuttgart 1978, p. 1116-1158.

LABIB P., *Fouilles du Musée Copte à Saint-Ménas (première campagne)*, in: *BIE* 34 (1951-'52), p. 133-138.

LIDDELL H.G., SCOTT R., MACKENZIE R. EN JONES H.S., *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1990.

MEINARDUS O.F.A., *Monks and Monasteries of the Egyptian Deserts*, Cairo 1989.

METZGER C., *Les Ampoules à Eulogie du Musée du Louvre (Notes et Documents des Musées de France 3)*, Parijs 1981.

MIEDEMA R., *De Heilige Menas*, Rotterdam 1913.

MIEDEMA R., *Menas en Men*, in: *Theologisch Tijdschrift* 48 (1914), p. 390-404.

MONNERET DE VILLARD U., *Les Couvents près de Sohâq*, Milaan 1926.

MÜLLER-WIENER W., *Abu Mena. 3. vorläufiger Bericht*, in: *MDAIK* 20 (1965), p. 126-137.

MÜLLER-WIENER W., *Abu Mena. 4. vorläufiger Bericht*, in: *MDAIK* 21 (1966), p. 171-187.

MÜLLER-WIENER W., *Abu Mena. 5. vorläufiger Bericht*, in: *MDAIK* 22 (1967), p. 206-224.

MÜLLER-WIENER W., *Abu Mena. 6. vorläufiger Bericht*, in: *ArchAnz* (1967), p. 457-480.

MURRAY M.A., *St. Menas of Alexandria*, in: *PSBA* 29 (1907), p. 25-30, 51-60, 112-120.

NETZHAMMER R., *Die Verehrung des heiligen Menas bei den Rumänen*, Boekarest 1922.

PEETERS P., *Le Tréfonds Oriental de l'Hagiographie Byzantine* (Subsidia Hagiographica 26), Brussel 1950.

PERKINS W.J.B., *The Shrine of St. Menas in the Maryût*, in: *PBSR* 17 (1949), p. 26-71.

PETKOVIC S., *The Legend of St. Menas in a Serbian Church of the XVII Century*, in: *Starinar* 4,20 (1969), p. 288.

RAMSAY W.M., *The Utilisation of Old Epigraphic Copies*, in: *JHS* 38 (1918), p. 124-192.

REAU L., *Iconographie de l'Art Chrétien III*, Parijs 1958.

SCHLÄGER H., *Abu Mena. 2. vorläufiger Bericht*, in: *MDAIK* 20 (1965), p. 122-125.

WIEDEMANN A., *Die Menas-Legenden. Ihre volkskundliche und literarische Bedeutung*, in: *ZVrwV* 24 (1927), p. 108-118.

<http://www.catholic-forum.com/saints/sia08.htm>

http://www.pantheon.org/articles/m/mistress_of_wild_animals.html

<http://www.stmina-monastery.org>

Lijst van gebruikte afkortingen

ADAIK : *Abhandlungen des deutschen archäologischen Instituts, Abt. Kairo* (Glückstadt, Hamburg, New York).

AnBoll : *Analecta Bollandiana*. Société des Bollandistes (Brussel).

ArchAnz : *Archäologischer Anzeiger. Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts* (Berlijn).

ArSPh : *Archiv für slavische Philologie* (Berlijn).

ASAE : *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* (Cairo).

AV : *Archäologische Veröffentlichungen*. Deutschen archäologischen Instituts, Abt. Kairo (Berlijn).

BIE : *Bulletin de l'Institut d'Égypte* (Cairo).

BSAC : *Bulletin de la Société d'Archéologie Copte* (Cairo).

DAI : Deutschen archäologischen Instituts.

HdO : *Handbuch der Orientalistik* (Leiden, Cologne).

JAC : *Jahrbuch für Antike und Christentum* (Münster Westfalen).

JHS : *Journal of Hellenic Studies*. Council of the Society for the Promotion of Hellenic Studies (Londen).

MDAIK : *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts, Abt. Kairo* (Wiesbaden).

OrChr N.S. : *Oriens Christianus. New Series. Hefte für die Kunde des christliche Orients* (Wiesbaden).

PatrOr : *Patrologia Orientalis* (Turnhout).

PBSR : *Papers of the British School at Rome* (Londen).

PSBA : *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology* (Londen).

UNESCO : United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization.

ZVrwV : *Zeitschrift des Vereins für rheinische und weltfälische Volkskunde* (Berlijn).

Lijst van illustraties met herkomst van de afbeeldingen

Tabel 1: Tijdstabel van Romeinse keizers en patriarchen van Alexandrië.

Afb. 1: Kaart met situering van Abū Mīnā: JARITZ F., *Die arabischen Quellen zum Heiligen Menas* (ADAIK, Islamische Reihe 7), Heidelberg 1993, p. 20, fig. 1a en b.

Afb. 2: Overzicht van de site Abū Mīnā: GROSSMANN, *Christliche Architektur*, fig. 15.

Afb. 3: Noordelijke poort in de ommuring: GROSSMANN, *Abū Mīnā*, p. 277, fig. 3.

Afb. 4: Westelijke poort in de ommuring: GROSSMANN P., *Abū Mīnā. 13. Vorläufiger Bericht, Kampagnen 1987-1989*, in: *ArchAnz* (1995), p. 397, fig. 7.

Afb. 5: Paleisachtige structuur aan de Grote Basilica: GROSSMANN, *Christliche Architektur*, fig. 23.

Afb. 6: Gebouw aan het pelgrimshof: GROSSMANN, *Christliche Architektur*, fig. 31.

Afb. 7: Gebouw en grafkapellen in het westen van Abū Mīnā: GROSSMANN, *Christliche Architektur*, fig. 26.

Afb. 8: Ondergrondse graf van Apa Menas: GROSSMANN P., *Abū Mīnā. Zehnter vorläufiger Bericht. Kampagnen 1980 und 1981*, in: *MDAIK* 38 (1982), p. 137, fig. 4 en p. 139, fig. 5.

Afb. 9: Tweede fase van de Martelaarskerk: GROSSMANN, *Christliche Architektur*, fig. 16.

Afb. 10: Derde fase van de Martelaarskerk: GROSSMANN P., *Abu Mina 1. Die Gruftkirche und die Gruft* (AV 44), Mainz am Rhein, 1989, pl. 3A.

Afb. 11: Vierde fase van de Martelaarskerk: GROSSMANN, *Christliche Architektur*, fig. 18.

Afb. 12: Vijfde fase van de Martelaarskerk: GROSSMANN, *Christliche Architektur*, fig. 19.

Afb. 13: Eerste en tweede fase van de Grote Basilica: GROSSMANN, *Abū Mīnā*, p. 286, fig. 6.

Afb. 14: Eerste en tweede fase van het Baptisterium: GROSSMANN, *Christliche Architektur*, fig. 21A.

Afb. 15: Derde fase van het Baptisterium: GROSSMANN, *Christliche Architektur*, fig. 21B.

Afb. 16: Noordelijke Basilica: GROSSMANN, *Christliche Architektur*, fig. 22.

Afb. 17: Kluizenaarswoningen rond de Oostelijke kerk: GROSSMANN, *Christliche Architektur*, fig. 106.

Afb. 18: Eerste fase van de Oostelijke kerk: GROSSMANN, *Christliche Architektur*, fig. 103.

Afb. 19: Tweede fase van de Oostelijke kerk: GROSSMANN, *Christliche Architektur*, fig. 104.

Afb. 20: Tweede type van de herbergen: GROSSMANN, *Christliche Architektur*, fig. 24.

Afb. 21: Zuidelijk *hemicyclium*: GROSSMANN, *Abū Mīnā*, p. 291, fig. 8.

- Afb. 22: Grafkapel uit het oostelijk gebied van Abū Mīnā: GROSSMANN, *Christliche Architektur*, fig. 107.
- Afb. 23: Grafcomplex ten oosten van de Grote Basilica: GROSSMANN, *Christliche Architektur*, fig. 28.
- Afb. 24: Doopvont in een grafkapel: GROSSMANN, *Christliche Architektur*, fig. 27.
- Afb. 25: Grafkapel bij de Noordelijke Basilica: GROSSMANN, *Christliche Architektur*, fig. 29.
- Afb. 26: Dubbel badhuis: MÜLLER-WIENER W., *Abu Mena. 4. vorläufiger Bericht*, in: *MDAIK* 21 (1966), p. 178, fig. 3.
- Afb. 27: Graanschuur bij de oostelijke kerk: GROSSMANN, *Christliche Architektur*, fig. 105.
- Afb. 28: De middeleeuwse nederzetting: KOSCIUK J., *The Last Phase of the Abū Mīnā Settlement*, in: *Akten des XII. internationalen Kongresses für christliche Archäologie* (JAC 20,2), Münster 1995, p. 946, fig. 1.
- Afb. 29: Martelaarskerk en Grote Basilica in de vroege fase: GROSSMANN, *Christliche Architektur*, fig. 17.
- Afb. 30: Martelaarskerk, Grote Basilica en Baptisterium in de Justiniaanse periode: GROSSMANN, *Christliche Architektur*, fig. 20.
- Afb. 31: Bladzijde 50rt. van het manuscript Cod. M. 590: DRESCHER, *Apa Mena*, pl. VIII.
- Afb. 32a, b en c: Klassieke Menas-ampullen: <http://www.stmina-monastery.org/ampullae.htm>
- Afb. 32d: *DACL I, deel 2*, p. 1725, fig. 449.
- Afb. 33: Menas-ampul in de vorm van een mannenhoofd: *DACL II, deel 1*, p. 379, fig. 7972.
- Afb. 34a: Menas-ampullen met de afbeelding van een hoofd met negroïde kenmerken: *DACL I, deel 2*, p. 1728, fig. 450.
- Afb. 34b: MURRAY M.A., *St. Menas of Alexandria*, in: *PSBA* 29 (1907), p. 123, pl. I, fig. 7.
- Afb. 35: Ivoren pyxis uit de zesde eeuw: <http://www.stmina-monastery.org/ampullae.htm>
- Afb. 36a: Menas-ampullen met een afbeelding van Apa Menas als ruiter: *DACL I, deel 2*, p. 1729, fig. 451.
- Afb. 36b: *DACL II, deel 1*, p. 391, fig. 7982.
- Afb. 37: Ampul met Menas tussen kandelaars: Witt, *Menasampullen*, p. 169.
- Afb. 38: Menas-ampul met een afbeelding van Abbakon: Witt, *Menasampullen*, p. 162.
- Afb. 39: Fragment van een ampul met een afbeelding van Athenogenes: Witt, *Menasampullen*, p. 176.
- Afb. 40: Menas-ampul met de naam Athenogenes: *DACL II, deel 1*, p. 383, fig. 7978.
- Afb. 41: Ampul met een afbeelding van Thecla: *DACL II, deel 1*, p. 386, fig. 7979.

- Afb. 42: Kleine Menas-ampul met een schip: *DACL 11, deel 1*, p. 387, fig. 7980.
- Afb. 43: Medaillon met een mand en eulogie: *DACL 11, deel 1*, p. 391, fig. 7982.
- Afb. 44: Medaillon met een palm: *DACL 11, deel 1*, p. 391, fig. 7982.
- Afb. 45a: Medaillons met vogels: *DACL 11, deel 1*, p. 391, fig. 7982.
- Afb. 45b: Menas-ampul met op de achterkant een vogel en wijnrank: MURRAY M.A., *St. Menas of Alexandria*, in: *PSBA* 29 (1907), p. 123, pl. I, fig. 3.
- Afb. 46: Albasten vaas onder het altaar van de Martelaarskerk: GROSSMANN P., *Abu Mina 1. Die Gruftkirche und die Gruft* (AV 44), Mainz am Rhein, 1989, p. 65, fig. 11.
- Afb. 47: Kaartje van de verspreiding van de ampullen in Gallië: DELAHAYE G.R., *La Diffusion des Ampoules de Saint-Menas en Gaule*, in: *Le Monde Copte* 27-28 (1997), p. 164.

Woordverklaringen

Ad bestias: tussen de dieren.

Alba: nieuw wit kleed dat een pas gedoopte ontving.

Apa: deze Sahidische term is afgeleid van het Griekse *abba*, 'vader'.

Apodyterium: grote hoofdzaal.

Apsis: nisvormige uitbouw van een koor, schip of zijbeuk.

Arcosolium: nis onder een boog voor de plaatsing van een graf.

Area: afgebakende ruimte, hof. Deze term wordt o.m. gebruikt in verband met de grafvelden.

Atrium: vierkant of rechthoekig hof in open lucht, omgeven door zuilengalerijen, direct voor of achter de kerk.

Baptisterium: vrijstaande christelijke doopkapel met in het midden een doopvont waarin de dopeling volledig ondergedompeld werd.

Caldarium: zeer warme kamer.

Cancelli: schermen in hout of steen, geplaatst tussen het koor en het kerkschip. Bestaat uit pijlers, met bewerkte platen er tussenin.

Cataract: een soort verticale buis om een direct contact tot stand te brengen van de overblijfselen in de crypte met het heiligdom in de kerk, vaak te vinden in westerse kerken.

Cenotaaf: grafmonument voor een op een andere plaats begraven dode.

Ciborium: lichte constructie in marmer, steen, hout of metaal, gedragen door zuilen met daarboven architraven of bogen, opgericht boven het hoofdaltaar of de doopvont.

Confessio: koepelvormige kamer, nl. het graf van een heilige onder het altaar.

Crypte: onderaardse, meestal overwelfde ruimte, onder een kerk, die één of meerdere graven bevat.

Cubiculum: slaapkamer.

Dies natalis: bij christelijke martelaars wordt daaronder de dag van de dood verstaan, omdat het werd gezien als het begin van een nieuw leven, wat zich dan op gewone stervelingen overdroeg.

Embolos: hoofdingang.

Emporium: stapelplaats of handelscentrum.

Eulogia: zegeningen.

Exedra: uitbreiding, halfcirkelvormige ruimte met zuilengang.

Horreum (mv. horrea): bewaarplaats voor graan en andere produkten.

Hospitium: gastenverblijf.

Humiliores: armere bedevaarders.

Hypogaeum: ondergrondse grafkamer.

Incrustatie: inlegwerk van gekleurde stenen.

Incubatie: Het was een miraculeuze manier van genezen, die uitgevoerd werd door de directe tussenkomst van de heilige in gevallen waarin menselijke geneeskunde niet meer kon helpen.

Khūrus: kamer tussen het heiligdom en de rest van de kerk.

Labarum: processiestandaard, enigzins in de vorm van een krijgsstandaard van het Romeins leger aan een stang met een dwarsstang, waarboven het Christus-monogram.

Laura: nederzetting van kluizenaarswoningen onder een opzichter, overgangsmoedel tussen hermitage en klooster.

Narthex: ingangshal van een gebouw, parallel geplaatst met de voorgevel.

Nosokomion: ziekenhuis.

Oikonomos: huisbewaarder, de monnik die verantwoordelijk is voor de administratie en de economie van een klooster.

Opus sectile: decoratief systeem voor vloeren en muren dat uit stukken marmer en andere gesteenten bestaat die van verschillend formaat, vorm en kleur zijn. Zo ontstaat een mosaïek met geometrische, vegetale of figuratieve motieven.

Pandocheion: gastenverblijf.

Pastophoria: liturgische zijkamers.

Peribolos: omwallingsmuur.

Philoponoï: niet-geestelijken.

Piscina: doopvont.

Presbyterium: koor dat voor de geestelijken gereserveerd is.

Proaulion: kamer waar de voorbereidingen voor de doop gebeuren, zoals het uitkleden en zalven van de neofieten.

Prostoion: portiek.

Prothyron: scherm geplaatst tussen de deuropening van een huis.

Refrigeria: gedenkmaaltijden.

Skeuophylakion: bewaarplaats.

Spolia: herbruikt materiaal.

Spudaiōi: niet-geestelijken.

Stipes (mv. Stipites): paaltje.

Stylobaten: funderingen.

Sub divo: onder blote hemel.

Synthronon: zetels voor de geestelijken en de bisschop, meestal langsheen de wand van de hoofdapsis.

Tablinum: kamer tussen het atrium en de zuilengalerij.

Tetrapylon: gewelfde gang die toegankelijk is langs vier zijden.

Transept: dwarsbeuk.

Trepidarium: kamer met warme lucht.

Tribelon: grote ingang.

Triclinium: eetkamer.

Vestibulum: voorportaal, ruimte bij de ingang.

Xenodochium: gasthuis, bedevaartsherberg.